

A kötet megjelenését támogatta:

Czellér András

Andor Csaba

Madách-tanulmányok

Készült Budapesten, 2008-ban. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 978-963-9386-60-0
ISSN 1219-4042

Madách Könyvtár — Új folyam 59.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Andor Csaba

Madách-tanulmányok

Annának

Madách Irodalmi Társaság
Budapest • 2008

Előszó

A jelen kötet az elmúlt 11 évben írt, részben megjelent, részben publikálatlan Madách-vonatkozású írásaimat tartalmazza, kivéve a Madách Szimpóziumon elhangzottakat, amelyek a megfelelő kötetekben már megtalálhatók (és a függelék, amelynek semmi köze Madáchhoz).

Az írások többsége változatlanul a Madách-életrajz kevésbé ismert vagy egyenesen homályos részeit kísérli meg tisztázni, sokszor ismételt. Ez az esetek egy részében nem azt jelenti, hogy önmagamot ismétlem, inkább azt, hogy önmagamot cáfolom vagy pontosítom. A *Madách Imre életrajzi krónika* második kiadásában még csak megemlítettem pl. annak a lehetőségét, hogy Madách esetleg egyáltalán nem is válaszolt Arany János első (1861. szeptember 12-i) levelére, hanem ehelyett felkereste őt Pesten, és személyesen mondott köszönetet, ám ez a hipotézis az apró betűs részek egyikében szerepelt, és a főszövegben megtartottam azt az akkor még valószínűbbnek tűnő lehetőséget, hogy mégiscsak született válaszlevél. Ma már határozottan állítom: nem volt, bármit is gondoljanak erről az Arany János kritikai kiadás szerkesztői. Kicsit másként látom az 1840 nyarán Pestről történt távozás okát is, mint korábban, s bár az akkori, botrányal fenyegető, de közelebről nem ismert családi ügyvel kapcsolatos feltételezésem első pillanatban talán meghökkentőnek tűnhet, ám úgy hiszem, legalább olyan logikus, mint a konkurens elképzelések.

Más írásokban filológiai pontosításra törekedtem: így az állítólagos két Veres Pálné-levél egyikéről kimutattam (ezúttal is cáfolva 10 évvel korábbi elképzelésemet), hogy hamisítvány, vagy a Tragédia kevésbé ismert összefüggéseire (pl. a szabadkőművességgel való eszmei, vagy az 1831-es kolerajárvánnyal való életrajzi kapcsolatra) kíséreltem meg felhívni a figyelmet.

Pest, 2008. január 1.

A. Cs.

Tartalom

Madách Imre mint természetbúvár	9
Madách Imre ősei	23
A nagy kolerajárvány Madách életében és főművében	34
A gondolkodó kultusza (A Madách-kultusz eredete)	55
Madách Imre: Az ember tragédiája (Egy mű beható elemzése)	67
Az ember tragédiája fordításai CD-ROM-on	87
Szabadkőművesség és természettudomány a Tragédiában	90
Veres Pálné Madách-kritikája	98
Borkáról, Lujzáról és az anyakönyvekről	107
A Lónyay-levelezés datálásának problémái	120
Ármány és szerelem	132
Mit miért nem talált Halász Gábor az OSZK-ban?	139
Madách és Arany levelezésének „hiányzó” darabja	145
Újabb anyakönyvi adatok	151
A Balassa család utolsó tagjai a magyar irodalomtörténetben	152
Függelék	
Adalékok Berzsenyi Dániel életrajzához	163
József Attila: A szolnoki hídon	172

Természettudományi jegyzetek

E hosszú bevezető mindenképp szükséges volt ahhoz, hogy Madách látásmódját érzékeltethessem. Bár személyes kapcsolat éppenséggel Aranyhoz fűzte őt s nem Vörösmartyhoz (mire főműve megszületett, már nem élt Vörösmarty), azért szemléletében mégiscsak ahhoz a fel-fogáshoz állt közel, amely a világot egységes egésznek tartotta, s ahhoz az embereszményhez, amely ezt az egészet megismerhetőnek s megismerendőnek vallotta.

Ideje azonban, hogy az általánosságok mellett konkrétumokról szövjünk! Madách számos apró cédulára jegyezte fel olvasmányait, gondolatait. Ezeket később felhasználta művei írásakor; néhol éppen a cédulára írt jegyzet árulja el, hogy melyik művében, de gyakoribb, hogy csak azt tudjuk: melyik művébe szánta. Eljárása ugyanis általában az volt, hogy ha a művel elkészült, annak forrásait, köztük a jegyzeteket is megsemmisítette. Így tehát az a cédulaköteg, amely a természettudományi jegyzeteket tartalmazza, inkább csak arról ad számot, mit szeretett volna még felhasználni félbemaradt műveiben, s csak kevés esetben tudósít arról, amit valóban fel is használt.³

Olykor a jegyzetek szűkszavúak, csak utalásszerűek. Pl. „Nordlicht – földmagnetizmus”. Ebben az esetben arról lehet szó, hogy az északi fénynek és a földmágnességnek a kapcsolatáról értesülhetett Madách, s ezt valamiért feljegyzésre érdemesnek tartotta. További szűkszavú jegyzetek: „Sphinx ligustri fagyalfán termő hernyó”, vagy: „A tenger sós íze, mely az aequator körül nő.” De többségükben inkább részletezők: „A tenger. Az ár és apály kétszer nő és fogy napjában; holnapos szinte kétszer, midőn nap és hold a meridiánon mennek át, másik, ha 90 gradus távolban vannak egymástól. – Másik jelenség a tengerfolyás, mely egyrészt a föld forgásából is ered. A tenger fénylése részint phosphortól, részint surlódástól.”

Egy csillagászati megjegyzés, amelyhez nem árt tudnunk, hogy a mér(t)föld akkoriban nálunk kb. 7,5 kilométeres távolságot jelentett (postamérföldnek is mondták): „Csak a mi napszisztémánk 493,204 négyzetmértföldet fog el, az első fix csillagok 4 miljomszor miljom mértföldre vannak, s a legközelebbi csillagcsoporthoz a napfény, mely

Madách Imre mint természetbúvár*

A cím rendhagyó, s ebben a formában nem is megszokott. Végül is vagy természettudósnak nevezhetünk valakit, vagy nem; a „természetbúvár” szó inkább lelkes amatőrökre illik.

Pontosan erről van szó Madách esetében, aki önálló természettudományos eredményekkel ugyan nem büszkélkedhetett, de akinek életét, s nem elhanyagolható mértékben az életművét is, meghatározták a természettudományok. Nemcsak személyiségének, de életművének, köztük főművének, *Az ember tragédiájának* a megértéséhez is közelebb kerülhetünk, ha felidézzük a természettudományok iránt ifjú korától haláláig intenzív érdeklődést mutató, részben kutatói hajlamokkal megáldott, de kutatási lehetőséggel nem rendelkező poéta alakját.

Egyetemi évek

14 és fél évesen, 1837 őszén kezdte meg Madách az egyetemi tanulmányait Pesten. Akkoriban még nem lehetett túl sok szakot felvenni; róla is csak azt tudjuk, hogy „bölcseletet” tanult. Édesanyjának írt leveleiből azonban kiderül, hogy milyen tantárgyaik voltak. A mai olvasónak a tantárgyak elnevezése mellett más furcsaságok is szemet szúrhatnak, így pl. az, hogy a osztályozás helyett (pontosabban: mellett) „rangsorolták” a hallgatókat. De lássunk egy jellemző levélrészletet! „Én Doctrinából 22^{ik} eminens Phisicából 7^{ik} eminens Históriából 5^{ik} eminens Metaphisicából 2^{ik} eminens, Hungaricából eminens. Ha össze számoltatik, nehányal előbre vagyok, mint tavalý. Balassa a Metaphisicából 3^{al} utánam van Lónyay 14^{el}.”¹ Az idézet azt sejteti: a rangsorok összege lehetett a globális mérce ebben a korban. Valójában arról van szó, hogy a diákokat három nagy osztályba sorolták: eminensek, első osztály, második osztály – ez utóbbiaknak kellett évet ismételnük –, s az osztályokon belül történt a rangsorolás. Fizikából nem állt tehát

*Megjelent: Természet Világa 1995. 2. sz. 69–71.

rosszul az ifjú Madách, bár elgondolkodtató, hogy metafizikából még jobban állt, s hogy ezt valamiért ő maga is fontosnak tarthatta, büszke volt arra, hogy jó képességű osztálytársait is sikerült e téren megelőznie (az összehasonlításban másodjára említett diáktárs, Madách első számú ifjúkori barátja, Lónyay Menyhért, egy időben Magyarország miniszterelnöke volt).

Még változatosabb a kép, ha azt nézzük, hogy Madách milyen különórákon képezte magát. Tanult úszni, vívni, festeni, zongorázni, s tanulta a faesztergályos szakmát. Ez utóbbi ma talán furcsának tűnhet, de ne feledjük: néhány évtizeddel vagyunk csak a francia forradalom után, s annak egy nagy tanulsága – legalábbis a nemesség számára – az volt, hogy lehetnek olyan időszakok, amikor egy nemesnek is kétkezi munkával kell keresnie a kenyerét. Nem külön tehát az ifjú Madách; az már más kérdés, hogy szemmel láthatóan örömmel esztergál, s hogy egy időben nem győz a „családi megrendeléseknek” eleget tenni: levélsúlyzót, paprikatartót s más tárgyakat fabrikál. Festeni is tanult; több olajképe maradt fenn, amelyek közül a Zrínyi Miklóst ábrázoló ma is a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának egyik darabja.

Persze, ha úgy vesszük, hiányosságokat is találhatunk a képzésben, ennek azonban leggyakrabban az említés hiánya az oka, s nem az, hogy az adott területtel ne foglalkozott volna. Így a sportok közül a lovaglás vagy a céllövészet „értelemszerűen” nem szerepel; erről nincs mit írni, hiszen ebben a korban elképzelhetetlen olyan vidéki nemes, aki e sportokat ne gyakorolná. Ugyanígy nincs értelme nyelvekről beszélni: természetes volt, hogy németül, franciául, latinul és görögül többé-kevésbé mindenki tudott, aki egyáltalán eljutott az egyetemre.

A mai elemzőnek úgy tetszik: polihisztorokat képeztek abban a korban. Valóban, ha megnézzük Madách Imre könyvtárát, pontosabban szólva azt a töredéket, ami abból egyáltalán megmaradt, meglepve tapasztaljuk, hogy olyan távoli földrészeket ábrázoló, nagyalakú térképek is találhatóak benne, amelyeket vélhetően az elmélyültebb otthoni tanulás céljára vásároltak.

Hiába! Alapvetően más volt a reformkor szelleme, mint a későbbi évtizedeké. Ez volt talán az utolsó időszak Magyarországon, amikor az emberek – vagy legalább értelmiségiek egy csoportja – komolyan hit-

tek abban, hogy a világ megismerhető és megismerendő, megváltoztatható és meg is változtatható.

Ennek egyik konkrét megnyilvánulása volt egy lap megindítása, amelyre Madách is előfizetett: Athenaeum volt a címe, 1837-ben indult, s Vörösmarty és Toldy Ferenc mellett (utóbbi akkor még Schedel néven szerepelt) Bajza volt a „szerkesztőtárs”. Ha korszakoknak s e korszakokban élő íróknak, művészeknek, tudósoknak a felfogásbeli különbségeit érteni akarjuk, érdemes elővenni a folyóiratokat, amelyeket szerkesztettek! Vörösmartyt és Aranyt felfogásban évszázadok választják el egymástól, hiába voltak félig-meddig kortársak. Ne a fényképeiket, ne is a verseiket tegyük egymás mellé, hanem a folyóirataikat! Az Athenaeum szerkesztői még szükségét érezték annak, hogy teljességre törekedjenek, nem pusztán az irodalom területén. Filozófiai nézetek mellett pl. empirikus szociológiai okfejtéseknek is helyt adott, s a zömében verseket, elbeszéléseket, színi kritikákat tartalmazó lapban négyzetgyökjelet (!) is találunk! No nem valamelyik korai avantgarde szerző művébe került a tipográfiai is rendhagyó jel!

A fenti szellem mellett lándzsát török, köztük egy ismert mérnök, Vásárhelyi Pál jóvoltából. Ő ugyanis úgy vélte, hogy egy árvíz, még ha olyan katasztrófális következményekkel is jár, mint amilyen az 1838-as pesti árvíz volt, alapvetően nem természeti, hanem igenis társadalmi katasztrófa! Mert az árvíz előre látható volt: kellő felkészültséggel meg lehetett jósolni a közelgő katasztrófát, s Vásárhelyi valóban meg is jósolta azt. Nem öncélú díszként került tehát a cikkébe a négyzetgyökjel, hanem mert szerette volna megmagyarázni: miért is volt árvíz '38 március idusán Pesten, s mit lehet majd tenni azért, hogy máskor ne legyen, vagy hogy a katasztrófa kevésbé sújtsa a várost.² Egy ilyen írást Arany János *Koszorújában* elképzelni – noha csak negyed század a korkülönbség – ugyanolyan képtelenség, mintha egy napjainkban megjelenő irodalmi folyóiratban gondolnánk el ugyanezt az írást. Vegyük észre: nem csupán a specializáció, a világ humán és reál műveltségre való széttagolása okozza a gondot. Vörösmartyék abban is hittek, hogy ha megismerjük s helyesen ismerjük meg a világot, akkor az egyszersmind ésszerű stratégiát is nyújt, viszonylag egyszerű választ ad arra a kérdésre: mit miként változtassunk meg benne.

gyelmeztetnek. Ezúttal azonban egy csaknem ismeretlen feljegyzését idézném Madáchnak, amelyet könnyű – bár szerintem elhibázott – dolog lenne úgy értelmezni, mintha a speciális relativitáselmélet egyik kiindulási tézisének fogalmazta volna meg a szerző. Unokaöccsének fia egyszer már minden céltartalom nélkül idézte ezt a mondatot, később azonban mégsem került be összes műveinek kiadásába: „Nem az a kérdés jó járe órád, de úgy járe mint a' többi.”⁵ Sokáig e sorok írója is kételkedett abban, vajon megtalálható-e ez a mondat Madách szövegei között, végül is azonban egy nagyobb lélegzetű munka során kiderült: valóban megtalálható.⁶

Ebben az esetben mégis vonakodnék a természettudományi jegyzetek közé sorolni Madáchnak ezt az észrevételét. Túl azon, hogy tervezett – de soha el nem készült – Verbőczyről szóló drámájának jegyzetei között található a mondat, egyébként sincs semmi, ami a természettudományos értelmezést alátámasztaná. Sokkal inkább az emberi, mintsem a fizikai relációk relativizmusára gondolhatott tehát Madách, talán arra, hogy a történelmi idő sem egyéb, mint a történelem (fő)szereplői részéről az órák egyfajta „összeigazítása”, s hogy egy történelmi cselekedet időszerűsége vagy időszerűtlensége nem valamilyen elvont történelmi idő, netán abszolút elképzelés függvénye, hanem inkább olyasmi, amit a többi szereplő „órájának működése” tesz időszerűvé vagy időszerűtlenné. Ha elfogadjuk Madách szavainak ezt az értelmezését, szegényebbek vagyunk ugyan egy tetszetős mítosszal, de közelebb kerülünk a szerzőhöz, s tisztán alkotáslélektani szempontból talán Einsteinhez is. Az órák összeigazításának eszméje, ilyen vagy olyan formában nyilván sokak fejében megfordult. Néhányan talán egy kurta mondat erejéig tettek is rá utalást. Ámde komoly elméletet megalapozó tézissé mégiscsak Einstein révén vált az elgondolás.

Óvnék tehát mindenkit attól, hogy a relativitáselmélet előfutárát lássa a múlt század egyik valóban jelentős magyar gondolkodójában. Inkább a relativisztikus szemléletmód az, ami valóban következetesen nyilvánul Madách műveiben, s ennek egy kétségtől mentes találat, a relativitáselméletet már ismerő olvasót egyenesen meglepő megnyilvánulása az említett jegyzet. Madách és Einstein szemléletmódjában voltak ugyan rokon vonások, ez azonban egyik esetben egy halhatatlan

hozzánk 8 perc és 13 másodperc alatt ér 20 miljom mértföldön, oda csak 9000 év múlva érne.” A számolás itt bizony pontatlan (meglehet, a különböző fajta mérföldek összetévesztése okozta), hiszen a négy milliószor milliányi mérföld az valójában 30-szor 10^{12} km, vagyis alig több mint három fényév. Vagy vegyünk egy merőben más természetű jegyzetet: „Az ivói víz vihetésére tengeren Napoleon 200.000 frankot tett, Lavoisier kitalálta, belől korommá égett hordókban”. Következzék egy hosszabb biológiai jegyzetből egy részlet: „Generatio aequivoca. Az 1666^{iki} londoni tűz után a *Sisymbrium iris* annyi nőtt a tűzhelyen, mint egész Európában nem. White, Selborneból, mond: kiirtott vén bükkes helyét szeder borítja. Zeland mocsarai lecsapoltatván, a *Carex cyproides* jelent meg, mi nem dán, de német növény.” A jegyzetek között filozofikus jellegűeket is találunk. Ilyen pl.: „Axioma a fizikára nézve, hogy minden, ami lehet, van.”

Már ebből az ízelítőből is sejthető, hogy az olvasmányait jegyzetelő poéta részrehajlás nélkül kiírta mindazokat az empirikus megfigyeléseket és teoretikus megfontolásokat, amelyeket valamiért figyelemre méltóaknak tartott, s jószerivel nem volt olyan tudományág, amelyet ne tartott volna fontosnak.

Frenológia, spiritizmus, homeopátia

Eközben persze ma már naivnak tetsző álláspontokra is odafigyelt, sőt, volt egy, mára az áltudomány területére száműzött ismeretkör, amely talán túlzottan is felkeltette az érdeklődését, olyannyira, hogy tanulmány írását tervezte a témáról: a koponyatanról (frenológia) van szó. Madách korában sokan hittek abban, hogy a koponya felépítése a pszichikumra is komoly hatással van (talán az a ma is elfogadott nézet állhatott a túlzott általánosítások hátterében, hogy valóban léteznek patológikus esetek, amelyeknél a koponya fizikai felépítésében mutatkozó kóros elváltozás pszichés tünetekkel társul). Madách „dolgozószobájában” – egymás között csak *Löwengrubenak* (oroszlánbarlang) nevezték a családtagok – egy Haubenstein (paróka elhelyezésére szolgáló, fejformázó eszköz) állt, amelyen be voltak jelölve az egyes pszichés funkcióknak megfelelő koponyaterületek.

Ez azonban inkább a ritka kivételek egyike volt. Madách az esetek túlnyomó többségében igen pontosan látta a határt tudomány és áltudomány között, s voltaképpen ebben az esetben sem józan ítélőképesége, hanem inkább az a pozitivista szemlélet hagyta cserben, amely a kor legjobb tudósait is jellemezte. Valóban: logikusnak látszott a pszichés rendellenességekre úgy tekinteni, mint amelyek jól meghatározható, de még ki nem derített fizikai elváltozások következményei, szemben a korábbi, minden tudományos megfontolást nélkülöző nézetekkel. Sok évtizeddel később a tudományos pályáján induló Freud még mindig hitt abban, hogy minden pszichés rendellenesség valamilyen anatómiai elváltozással magyarázható, s az életútját meghatározó nagy felismerése éppen az volt, hogy pl. a hisztérikus ember agya anatómiailag semmiben sem különbözik a „normális” emberi agytól. Az a pozitivista felfogás tehát, amelynek a frenológiában elmélyedő Madách „áldozatául esett”, még halála után is jó ideig minden komolyan vehető természetkutatás kiindulópontja volt.

Ugyanakkor az ő korában már futótűzként terjedő misztikus elképzelésekben nem hitt. Érdekes példája ennek a lélekvándorlással kapcsolatos eszmekör, amely abban a korban, egészen pontosan 1848-tól kezdődően a spiritizmushoz kötődött. Mint ismeretes, az „asztaltáncoltatás” jellegzetesen amerikai „találmány”; a rágógumit és a coca-colát megelőző időkben azon „sikerese” (nemzetközileg elterjedt) „termékek” egyike, amely – ma már nehéz ezt elhinni – nem kisebb mértékben volt életmód meghatározó, mint a XX. század termékei. A halottak megidézésének divatja néhány évvel később, az 50-es évek elején már egész Európában általános volt, társasági összejövetelek gyakori színtertje. S furcsa módon éppen a költő fia, Madách Aladár vált a hazai spiritizmus egyik élharcosává.⁴ Azt, hogy Madách – annak ellenére, hogy ilyen témájú könyv is lehetett a könyvtárában – nem hitt különösebben az elképzelésben, egy versrészlet bizonyíthatja a legjobban: „Talán nevettem, amíg haldokoltál, / Talán vigadtam, amíg szenvedél, / S nem jött el, hogy megintsen, szellemed.” A vers ugyan (*Fagyvirágok I.*) minden valószínűség szerint korábban keletkezett (1843 körül), mint ahogy a spiritizmus elindult volna világhódító útjára, ám Madách verseit általában csak abban a formában ismerjük, ahogyan – kötetbe ren-

dezés céljával – élete utolsó évében, 1864-ben lejegyezte, s számos esetben átdolgozta azokat. Vélhetően ez a célzás is, amelynek értelmében a távollévő szeretett személy haláláról késleltetés nélkül, közvetlenül tudomást kellene szereznünk, a spiritiszta elképzelésre vonatkozik, konkrétan annak a kritikája.

A családot egy közeli rokonnak, Madách sógorának, Huszár Sándornak a buzgalma ismertette meg a homeopátiával. Az orvostudomány mindig is vonzotta a sarlatánokat; nem véletlen, hogy éppen e területen vált a szakmai hozzáértés igen korán követelménnyé, s hogy a végzettséget oly szigorúan vették. Ám mindig voltak – s bizonyos sokáig még lesznek is – olyan területek, ahol a konzervatív orvostudomány nem boldogult. A napjainkban „újra felfedezett” hasonszenvi gyógymód is látszólag ártalmatlan terápiát javasolt. A kor egyik sikeres, a homeopátia iránt elkötelezett orvosának, Argenti Dömének a főműve megvolt Madách könyvtárában is: *Különféle betegségek hasonszenvi (homeoeopathiai) gyógyítása, Hahnemann életrajzával* (Pest, 1858. [3. kiadás]). Még néhány ceruzával írt megjegyzést is találunk a tartalomjegyzékben, témákat s a megfelelő lapszámokat, amelyek elárulják, mire is használhatta a könyvet leggyakrabban Madách, ill. mi az, amit a tartalomjegyzékben szükséges kiegészítésnek tartott: „Dohányzástól felfájás 120, Korhelység ellen 180, Nyelv hólyagocskák 150” (a számok a lapszámot jelölik).

Madách és a relativitás

De térjünk vissza a természettudományok hagyományos felfogásához! Mindannyian emlékszünk rá, miként figyelmeztet – nem is egy helyen – a költő főművének egyik főszereplője, Lucifer arra, hogy a társadalom, amely körülvesz minket, a választott viszonyítási rendszer függvényében látszik csak jónak vagy rossznak. A makro- és mikrovilág különbözősége pl. a londoni színben kapott hangsúlyt: „Szép a magasból, mint a templomének, / Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj / Dallamba olvad össze míg fölér. –” De jócskán lehetne idézni más részeket is a *Tragédiából*, amelyek szemléletünk relativisztikus jellegére fi-

A Természet Világa, ahol a fenti írás megjelent, a legpatinásabb folyóiratunk: 1869-es alapítása óta nem volt olyan év (beleértve a két világháború éveit is), amikor ne jelent volna meg legalább egy száma. (Bár az elnevezése – kezdetben Természettudományi Közöny – többször változott.)

Olvasói a tudományos kérdések iránt az átlagnál jobban érdeklődőkből, sőt (szak)értőkből állnak; a kicsit is felszínes olvasó az első bekezdéseken általában nem is jut túl, legfeljebb az apró színes híreket böngészheti sikerrel.

Az 1970-es években a lap megjelenetésén munkálkodókra is ez volt jellemző. És itt nemcsak a szerkesztőkre kell gondolnunk. Emlékszem, a sejtautomatákról megjelent írásom egyik ábráját a folyóirat akkori grafikusa javította ki. Ehhez nemcsak az írást kellett elolvasnia és megértenie, de annak alapján hosszadalmas számolást kellett végigkövetnie, hogy rájöjjön: az átmeneti függvény a sok száz négyzetből álló sejtálózat egyik pontján más eredményt ad, mint ami az ábráról leolvasható.

Nem lepődtem meg tehát különösebben, amikor Staar Gyula főszerkesztő a fenti cikk megjelenése után azzal fogadott, hogy kapott egy érdekes olvasói levelet, amelyet érdemes lenne megválaszolni. A levélíró azt firtatta, vajon mire gondolhatott Madách, amikor azt írta a falanszter színben:

Fűtőszerű a víz ajánlkozok,
Ez oxidált legtűztartóbb anyag.

El kellett ismernem, nagyszerű kérdést kaptam, amelyre nem is olyan könnyű felelni. Ha nem is szó szerint, de nagyjából az alábbiakat válaszoltam.

Madách ismerte az elektrolízis jelenségét, és természetesen tudta azt is, hogy a vizet elektromos áram segítségével hidrogénre és oxigénre bonthatjuk. Az elektromos áram az ő idejében még a galván-elemeket jelentette, és inkább csak tudományos, kísérleti eszközként létezett, sem a háztartásokban, sem az iparban nem volt elterjedt alkalmazása. Ezért aztán elképzelése, mai szemmel nézve, kicsit naiv volt. Nyilván

mű, másik esetben egy korszakos tudományos felfedezés *részévé* vált. (Ne feledjük: még a speciális relativitáselmélet kiindulása is ennél azért – tudományosan – több, mint ahogyan Madách főműve is – művésziileg – több ennél.)

Madách és Darwin

A korszak természettudományos eszméi közül, éppen *Az ember tragédiája* keletkezésének (1859. febr. 17. – 1860. márc. 26.) idején Darwin eszméi váltak meghatározókká. Valóban: *A fajok eredete* korszakos, a szűken vett szakmai érdeklődésen messze túlmutató mű volt. Természetesen az elmélet felkeltette Madách érdeklődését is, bár nehéz megállapítani, hogy pontosan milyen forrás(ok)ból értesülhetett a műről. Valamelyest ugyan tudott angolul (egy ifjúkori nem éppen hibátlan angol nyelvű levélfogalmazványa fennmaradt), mégis sokkal valószínűbb, hogy közvetett úton értesült Darwin eszméiről. Azt azonban, hogy értesült róluk, egy feljegyzése bizonyítja: „Darwin rendszere mégis feltételez egy organizmust legalább, s honnan ez?”⁷

Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor is írta ezt a feljegyzését Madách, mindazonáltal oly szoros a párhuzam főművével, hogy azt kell hinnünk, még annak befejezése előtt értesülhetett Darwin koncepciójáról, s ez a magyarázata annak, hogy egy rokon értelmű Darwin-kritika bekerült a *Tragédia* Falanszter színébe. Ha visszaemlékezünk rá, ott a tudós az élet „előállítására” irányuló törekvéseit kritizálja Lucifer. A tudós optimizmusára: „Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é, / Egy szikra kell csak, és életre jő?” Lucifer visszakérdez: „De azt a szikrát, azt honnan veszed?”, majd a tudós védekezésére: „Csak egy lépés az, ami hátra van” Ádám így felel: „De ezt az egy lépést ki nem tevél: / Az nem tett semmit, nem tud semmit is”.

Mind a Darwin nevével tartalmazó cédula, mind az annak megfelelő szövegrész mutatja, hogy Madách felfigyelt az elmélet gyengéjére, jelesül arra, hogy Darwin az élők egymásból eredeztetéséhez adott kulcsot, de elmélete nem mond semmit arról, hogy az élettelen anyagból keletkezhetett-e élő, s ha igen, miként.

Az igazi csodát ne abban lássuk, hogy Madách – ki tudja, milyen források nyomán – ismerte Darwin elméletét. Ne is abban, hogy arra felfigyelt, hiszen olyan elméletről volt szó, amelyre akkoriban nem lehetett nem odafigyelni. Még csak nem is az az igazán izgalmas, hogy ebből egy jegyzet s a *Tragédia* egy apró részlete kikerekedett. Sokkal inkább a szerzőnek a pozitívizmusba vetett bizalma, az elvárás az, ami megdöbbenő! Nem az az érdekes tehát, hogy az élettelen anyagból az élő kialakulására nem ad magyarázatot Darwin, vagy hogy erre Madách (mint ahogy bizonyára más is) felfigyelt, sőt, beépítette azt készülő művébe. A csodálatos az, hogy ezek szerint Madách – sokakkal egyetemben – választ várt volna arra a kérdésre (is), hogy az élettelenből miként keletkezhet élő. A határtalan optimizmus, a természettudományokba vetett bizalom egy másik, gyakrabban idézett jegyzetben evidensen nyilvánul meg: „A metafizika annak poézise, mit nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és pszichológia is”.⁸

Természetesen sok más részletet lehetne idézni, amelyekből viszont éppen ellenkezőleg, nagyon is szkeptikus vélekedésre követhetünk. Madách bizonyára látta, hogy a világról való tudása áthidalhatatlan ellentmondásokkal terhes. Ha nem helyezünk mindent biztos alapokra, akkor mindenkori tudásunk megkérdőjelezhető, bizonytalan. De lehet-e mindent biztos alapokra építeni? Lehet-e az élettelenből az élő magyarázni? Az analógia ugyan távoli, mégsem szabadulhatunk a karteziánus filozófiai felfogástól. Mert vagy egységes a világ, s akkor előbb-utóbb lehet. Akkor valóban csak idő kérdése, hogy mikor lesz a morál és a pszichológia természettudomány. Vagy... Nos, ma már tudjuk, hogy a világ klasszikus karteziánus kettéosztása ugyanilyen szerencsétlen dolog. [Ha léteznek egyáltalán a (természeti) történések mellett cselekedetek is, úgy fel kell tételeznünk legalább egy harmadik világot, amely a két világ közti kölcsönhatást közvetíti.]

A tragédia és a hőhalálmélet

Eddig csak egyetlen részletről volt szó, amely a természettudományok jelenlétét mutatja Madách főművében. Természetesen sok más részlet

található, de más esetekben sem evidens – főképp az ilyen ismeretekkel nem rendelkező számára –, hogy valamilyen konkrét természettudományos elképzeléssel áll szemben. Így pl. az egész falanszter szín hagyományosan félreértett; az elemzések, összehasonlítások egy körben mozognak: honnan vette Madách a társadalomábrázolást vagy annak konkrét részleteit? Emellett elsikkadt a mögöttes gondolat lényege: az, hogy Madách többek között a hőhalálméletre építette fel a művét.

Már az első színben jelzi Lucifer, hogy miként is ér majd véget az a valami, amit az Úr „nagy mű”-nek nevez: „Míg minden megtelt, míg minden kihült, / És megmarad a semleges salak. –” Valóban, a mű végén pontosan ez következik be. Csakhogy a koncepció nem pusztán a mű kereteit határozza meg, de éppen a falanszter színben a történelem menetét is, azt, hogy a világ miért halad egy „antiutópia” felé. A falanszter szín értelmezései előszeretettel hagyták figyelmen kívül azt a tényt, hogy a látszat ellenére nem valamiféle önkényuralomról van szó a Tragédia XII. színében, hanem éppen ellenkezőleg: közmegállapodásról. Egy olyan közmegállapodásról, amelyet csakis akkor érthetünk meg, ha figyelembe vesszük: már megszületett a tudományos eredmény, amelynek értelmében a Nap négyezer év múlva kihűl. Az „Él, ami hasznos” elv megvalósítása tehát nem egy önkényes ideológia következménye, hanem egy fizikai kényszer diktálta közmegállapodás eredménye, egy olyan közmegállapodásé, amely a túlélést (a Nap energiájának pótlását) tűzte ki célul, s minden mást annak rendelt alá.

Ettől persze a falanszter nem lesz tetszetősebb, csupán érthetőbb. Az érdemi Madách-kutatásnak nem lehet célja még az sem, hogy akár

Madách műveit vonzóbbá tegye, nem is szólva az azokban ábrázolt jelenségekről, folyamatokról. A magyarázat, az összefüggések világosabbá tétele azonban mindenképpen cél. S a kutató titokban azért mindig azt reméli: az összefüggések feltárásával nemcsak ő kerül közelebb a szerzőhöz és művéhez, de talán az olvasó is.

* * *

Nagy Iván elsősorban az ősök vitézségét, harci érdemeit méltatta, így a III. András mellett harcoló Pálét, aki Kőszeg várának ostromakor megsebesült, majd a nassau-i Adolffal folytatott gallenheimi csatában szerzett érdemeket; a Mátyás király idejében élt Lászlóét, aki Já-nossy Gáspárral közösen elfogta Podjebrád cseh király fiát, Viktorint, s aki ezért a tettéért Mátyástól többek között a Nógrád megyei Berény (ma: Borsosberény) és Szomolya helységeket kapta. A család két ága közül a kelecsényi fiágon 1707-ben kihalt, így tehát Nagy Iván korában már csak a sztregovai ág néhány tagja élt: Madách Imrén és testvérén, Károlyon kívül a fiúgyermekük, valamint unokatestvérük, Madách Sándor.

Latkóczy Mihály

Ha nem született volna meg Madách Imre, ma bizonyára alig tudnánk többet a családról, mint amennyit Nagy Iván közölt róla. Ám a jeles költő iránt már a múlt század végén, különösen *Az ember tragédiája* 1883-as színházi bemutatója után olyan érdeklődés mutatkozott, amelynek nyomán nem lehetett megkerülni a családtörténet tanulmányozását. Már csak azért sem, mivel időközben kiderült: a költő ősei nemcsak a harctéren szereztek dicsőséget, de többen közülük irodalommal is foglalkoztak, egyikük pedig éppenséggel költő és hadvezér volt egyszemélyben.

Ilyen előzmények után egy felkészült és már komoly tudományos pályát maga mögött tudó, 1895-től a losonci állami főgimnáziumban tanító tanár, Latkóczy Mihály vállalkozott arra, hogy külön könyvet szentel a témának.⁵

Latkóczy szerint a Mátyás idejében élt, fentebb már említett László építtette a sztregovai ún. régi kastélyt, amely – igaz, a századok során hol leégett, hol újjáépítették, de – századunk elején még állt. László dédunokája, II. Péter, aki hosszú évtizedeket töltött török fogságban, szabadulása után osztályra lépett sógorával, Rimay Gergellyel, és áttért az evangélikus hitre. Rimay Gergely és Madách Krisztina minden valószínűség szerint Alsósztrégován született fia, Rimay János a legnevesebb költő az oldalági rokonok sorában.

úgy gondolta, mivel a víz (legalább tengervíz formájában) nagy mennyiségben áll rendelkezésünkre, ezért ha megfelelő méretű galvánelemekkel elbontjuk, akkor a felszabaduló hidrogén révén rengeteg energiához juthatunk. Nem gondolt volna az energia-megmaradás elvére? Arra, hogy legfeljebb csak annyi energiát nyerhetünk vissza, amennyit a galván-elemek révén felhasználtunk? Ezt nehéz megmondani. De természettudományos képzettsége alapján minden valószínűség szerint gondolt. Csak éppen az arányokkal nem volt tisztában. Azzal, hogy ilyen módon óriási galvánelemek segítségével csak csekély hidrogént állíthatunk elő, s persze szép lassan azok a vegyületek is elfogynak, amelyekből galvánelemet lehet készíteni.

Nos, nem tudom, valóban így gondolta-e Madách, számomra akkor ez tűnt a legésszerűbb magyarázatnak. Ma is úgy hiszem: a hidrolízis jelensége inspirálhatta a fenti sorokat.

Jegyzetek

1. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei* (a továbbiakban: MÖM). Bp. 1942. II. 911.
2. VÁSÁRHELYI Pál: *A budapesti állóhíd tárgyában*. Athenaeum 1838. júl. 5. 25–35.
3. MÖM II. 793–806.
4. TARIJÁNYI Eszter: *Madách Aladár és a magyarországi spiritizmus*. Palócföld 1992. 5. 423–432.
5. BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő* Bp. 1934. 80.
6. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratjai és levelezése (katalógus)*. Bp. 1992. 389.
7. MÖM II. 759.
8. MÖM II. 752.

Madách Imre ősei

Az elmúlt évtizedekben a történettudomány ún. segédtudományai, így többek között a genealógiai kutatások is háttérbe szorultak. Magyarországon Nagy Iván korszakalkotó művének megjelenése után jó fél évszázadig tartott a családkutatások diadalútja, majd századunkban a harmincas-negyvenes években már érezhetően háttérbe szorult. E terület iránt az érdeklődés sajnos napjainkban is csekély, s a kutatók száma sem túl nagy. Igaz, a *Turul* c. folyóiratot sikerült újraindítani, s egy elszánt, ám magányos kutató, Gudenus János József új lendületet adott az újabb kutatásoknak. Előbb Szentirmay Lászlóval közösen tett közzé egy figyelmet keltő könyvet 1989-ben,¹ majd immár egyedül újtára indította a magyar főnemesség legújabbkori genealógiáját feltérképező lexikont.²

Amikor tehát Madách őseit kutatjuk, jórészt régi munkákra vagy levéltári forrásokra kell támaszkodnunk. Érdekes módon éppen a Madách-kutatásban a nyolcvanas években két kutató is foglalkozott genealógiai kérdésekkel, így tehát e területen viszonylag jól állunk: Madách őseit sokkal alaposabban ismerjük, mint más jelentős alkotók családfáját.

Madách és Nagy Iván

Abban, hogy Madách családfáját elég jól ismerjük, meghatározó szerepe volt Nagy Ivánnak, aki személyesen is ismerte a költőt. Levelezésük tanúsága szerint Madách Imre minden szükséges adatot közölt barátjával, sőt, a családi levéltárba is bepillantást engedett neki.³ Ennek megfelelően könyvében viszonylag részletes családfát találunk.⁴

Nagy Iván szerint a sztrégovai és kelecsényi Madách család őse Radun (Radon) comes, akinek II. András idejében Zólyom vármegyében volt birtoka. Négy fiának egyike a Madách nevet viselte, s tőle származnak a későbbi nemzedékek. Sztrégovát már 1430-ban birto-
kolta a család.

szomszédos Kisfaluban, mint azt apja feljegyzései alapján megállapíthatjuk.¹³

Madách őseit kutatva nem feledkezhetünk meg egy vér szerinti, igaz, nem fiágon számon tartott jeles rokonról: Zrínyi Miklósról. Latkóczy ugyan erre nem tért ki a könyvében, ám kétségtelen, hogy Zrínyi egyenes ági leszármazottja volt Madách, sőt, az is biztosra vehető, hogy ennek az utód tudatában is volt; legsikerültebb olajfestményén, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnokában ma is megtalálható (igaz, ma már nehezen tisztázható félreértés folytán ismeretlen szerző műveként van nyilvántartva, holott a múzeum leltárkönyvének tanúsága szerint a Madách-hagyaték részeként került oda), Zrínyit örököltte meg, ami aligha lehet véletlen. Itt már azonban egyszerűbb lerajzolni a leszármazást, mintsem elmagyarázni (I. táblázat).

Újabb kutatások

Madách őseinek kutatása a későbbiekben háttérbe szorult; a Madách-kutatók általában Latkóczy kitűnő munkájára támaszkodtak, bár a *Turul* c. folyóiratban egy ízben tanulmány jelent meg a családról. Mint ahogy megjelentek rövid írások más érdekes rokoni kapcsolatokról is. Így derült ki (bár ezt valószínűleg az érintettek is tudták), hogy Madách Imre és Fráter Erzsébet vérrokonok voltak. Ezt a nyolcadfokú nagybácsi–unokahúg kapcsolatot is egyszerűbb lerajzolni, mint leírni (II. táblázat).

A háború után egészen 1983-ig kellett várni újabb eredményre, amikor a Tragédia színre vitelének 100. és a költő születésének 160. évfordulója több területen is új eredményt hozott. Ami a genealógiát illeti: Zolnay László lepte meg új eredménnyel a kutatókat.¹⁴ Azt már régebben is tudta a szakma – mármint a genealógusoké, mivel a Madách-kutatókat ez kevésbé érdekelte –, hogy Radon comes több más nemes családnak is őse volt, így pl. a Baloghy családnak. Arra azonban senki sem számított, hogy sikerül megtalálni Radon apját. Márpedig a jelek szerint sikerült, és pedig Nyárad (Narad) személyében. Itt azonban többről van szó, mintsem arról, hogy egy újabb névvel bővült az ősök listája. Nyáradnak ugyanis négy fia volt, s Radon testvérei is

Az egyenes fiági rokonok között két Gáspár nevűt is említ Latkóczy, akik irodalommal foglalkoztak: a sztregovai ágon II. Péter fiát, Gáspárt, akinek versei csak Latkóczy könyvének megjelenése előtt nem sokkal láttak napvilágot,⁶ és a kelecsényi ágon szereplő, szintén az 1600-as években élő Madách Gáspárt, aki könyve után ítélve orvos vagy legalábbis gyógyszerész lehetett. Elégedjünk meg ehelyütt kézirat munkájának csupán a címével: *Haazy Apateka szok rendbely irott orwossagokkal, ezközökkel tellies ezen koniw, mellieket könnien megkesithetny mindenfele kwlso és Belső niawalliak, Betegsegek ellen, melliek származnak az emberre elette folliasanak minden ideiben. Nemet nielwbeol az Tudos Doctor Matthiolus András Herbariumos koniwebul Csech 'Nielwre fordítatot, es Mostan Chech nielwbul Magiarra fordítatot, az Nemzetes és Nemes Stregoway Madats Gaspar által. Az Ezer hat szaz husson niolts estendoben.* Sokakat megtévesztett az a körülmény, hogy a szerző munkájának címében sztregovainak mondja magát (ami annyiban mégis jogos, hogy egy időben talán Sztregován is élt), jóllehet a kelecsényi ág tagja, s igen távoli rokona a sztregovai ágon található költő Madách Gáspárnak. Talán igaza volt Latkóczynak, amikor így érvelt: „éppúgy használhatta a kettős családi praedicatum közül akármelyiket, mint sztregovai névrokona. Hogy mégis határozottan a sztregovai előnevet tette ki, annak sejtethető okát abban látom, hogy ki akarta tüntetni a sztregovai birtokhoz és tulajdonhoz való jogát, amelyre nagyon féltékeny volt”.⁷ A magát sztregovainak nevező kelecsényi Madách Gáspár munkáját nem csupán Weszprémi István műve nyomán ismerjük;⁸ másolata megtalálható az OSZK Kézirattárában is.⁹

Úgy látszik, Madách II. Péternek nem is annyira az evangélikus hitre való áttérése váltott ki nézeteltéréseket a családon belül, mint inkább a Rimay Gergellyel kötött osztályegyezsége. A bajokat csak tetézte, hogy Rimay János fia, ifj. Rimay János fiatalon elhunyt, így a Rimay-féle birtokrész előbb a Dúló családra szállt (Rimay János Mária nevű lányának férje, Dúló Gábor révén), majd néhány nemzedékek később a Révay családra, amely még Madách szüleinek házasságkötésekor is birtokolta pl. azt az ún. új kastélyt, amelyben Madách Imre született.

Sztregovai Madách Gáspár ükunokája, Madách János (a költő dédapja) verseket írt; igaz, magyar nyelven csupán egyetlen, Luby Antalhoz írt költői levele maradt fenn; a többi versét latinul és szlovákul írta.

Madách Jánossal válságosra fordult a család sorsa. Mesés vagyónát (különösen édesanyja, Ujfalussy Zsuzsanna hozománya révén gyarapodott a családi vagyon) az evangélikus egyháznak nyújtott támogatás teljesen felemésztette, s koldusszegényen halt meg 1768. május 17-én. Ekkor a családnak egyetlen férfi tagja van, földönfutóvá tett fia, a 12–14 év körüli Sándor, aki immár csakis elzálogosított birtokokat örökölt széplelkű ám felelőtlen apjától, s akinek édesanyjával Alsósztrégováról is távoznia kellett. Ám a tékozló apa története rendhagyó módon folytatódik: a fiú a Madách család hét évszázados történetének talán legszívósabb, legkitartóbb tagja.

S itt egy rövid kitérőt kell tennem. Ha a Tragédia minden kudarc után mindent újrakezdő, kitartó Ádámjára gondolunk, s arra, hogy van-e életrajzi vonatkozása a „történetnek”, akkor nem Madách Imrét kell Ádámiban látnunk, hanem sokkal inkább Madách Sándort! Persze az sem téved túl nagyot, aki Ádámiban Madáchot keresi, csak éppen óhatatlanul összezavarja az alkotás háttérében álló motívumokat. Madách számára az igazi családi példakép nem az apa volt (akit egyébként még 11 éves korában elveszített), hanem a nagyapa, aki még a születése előtt meghalt.

Madách Sándor történetének előzményéhez tartozik, hogy Migazzi Kristóf bíboros karolta fel őt, s térítette vissza a katolikus hitre. Madách nagyapja korának neves ügyvédje volt, a Martinovics-per több vádlottjának is a védője. Igaz, irodalmi ambícióiról nem tudunk (naplója mindmáig kiadatlan), ám annál több sikert ért el a szakmájában, s ami szintén nem mellékes, apránként visszaszerezte az apja által eltékozolt vagyont. Ő még élete vége felé a régi kastélyban lakott, fiának azonban sikerült visszaszereznie az új kastélyt is.

Állítólag az is Madách Sándor érdeme, hogy fiának olyan előkelő menyasszonyt talált, mint a gyermektelen Marczibányi István budai házában nevelkedő Majthényi Anna. Maga Madách Sándor azonban inkább egy egyszerű asszonyt vett feleségül, Rusz Annát, aki nem-hogy nemes ősökkel nem büszkélkedhetett, de egyenesen törvénytelen gyermek volt.

Jórészt Madách Sándornak köszönhető az az impozáns könyvtár is, amely majd a költő olvasmányainak alapját alkotja. Mint ahogy az sem hallgatható el, hogy a korszak legdivatosabb mozgalmában, a szabadkőművesek körében is igen aktívan résztvett. Abafitól tudjuk, hogy többek között a *Hét csillaghoz* címzett pesti páholyban tevékenykedett (e páholy tagja volt Kármán József is!), amelynek 1793. márc. 8-án a főmesteri tisztségébe is beiktatták, de tagja volt az *Erényes zarándokhoz* címzett balassagyarmati páholynek is.¹⁰

S itt egy második kitérőt kell tennem. A Madách Sándornak emléket állító főmű – mert *Az ember tragédiáját*, mint láttuk, így is fel lehet fogni – többek között szabadkőműves eszmékre épül. Megmutatkozik ez már abban is, hogy a mozgalom jelszavát – egyenlőség, testvériség, szabadság – a magát Dantonnak álmódó Kepler mondja ki, vagyis egy olyan tudós, aki Prágában, a szabadkőműves mozgalom egyik központjában él. Ne feledjük: maga a *Hét csillaghoz* címzett páholy is egy prágai páholynek volt alárendelve.¹¹ De ami fontosabb: Kepler az egyetlen mester a műben; neki és csakis neki van tanítványa. Másodlagos álma révén bizonyos értelemben ő a „második Ádám”, s ebben a minőségében Jézust helyettesíti, aki nem jelenhet meg a Tragédiában, sőt, a nevét sem szabad kimondani. Az a mód, ahogyan Kepler a tanítványát beavatja, egyúttal azt is elárulja, hogy Madách már nem hisz a szabadkőműves mozgalomban, bár annak bizonyos eszméit ő maga is vallja. (Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a szabadkőművesség jelszavát tipográfiai is kiemeli választási röplapjában: az „Egyenlőség, testvériség, szabadság!” jelszót nagyobb betűkkel, középre szedték a korabeli nyomtatványban.)

Érdekes, hogy Madách Sándor születésének időpontját nagyon eltérően adják meg a különböző források. Pedig az ő esetében véletlenül napra pontosan tudni lehet az időpontot: 1856. június 26. Születése alkalmából ugyanis (latin nyelvű) verset írtak, amely fenn is maradt.¹²

De térjünk vissza a családhoz! A költő apja, id. Madách Imre tovább folytatta a birtok gyarapítását, s a vagyon mellé rangot is szerzett: 1819-ben kinevezték császári és királyi kamarásnak. Ő sem írt, bár az irodalom őt is érdekelte. Az ő születését illetően is téved minden kézikönyv és lexikon. Ugyanis nem Alsósztrégován született, hanem a

II. táblázat. Madách és Fráter Erzsébet rokoni kapcsolata

neves családok ősei: így pl. Nyárad fia Dobák a nényei Luka és a ke-szihóczi és dacsólami Dacsó családoké.

Zolnay László kitűnő tanulmányában egyetlen apró tévedés talál-ható: a Dacsó család címerét a szerző összetévesztette a Luka családé-val. Sajnos olykor a szakemberek is megfélekednek arról, hogy a cí-merek világa fordított világ, amit a hétköznapi életben bal oldálnak mondunk, az a heraldikában jobb oldal, a jobb pedig bal (a címereket „hátról”, a címertartó felől kell nézni). Maga Nagy Iván is beleza-varodott ebbe, s jóllehet a Luka család egy lelkes tagjától kapott le-vele tanúsítja, hogy pontos útbaigazítást kapott a két család közös címerére nézve, könyvében mégis elvétette a leírást. Pontosabban szólva művének harmadik kötetében még – helyesen – azt állította, hogy az unicornis a Dacsó család, míg a szívből kinövő három szál lilium a Luka család szimbóluma, ám a tíz évvel később megjelenő pótlék kötetben már megfordította a címet, s az egyszarvút vélte a Luka család címeréhez tartozónak.¹⁵ Nos, aligha lehet kétséges, hogy Nagy Iván munkájának pótlék kötete tévesztette meg a későbbi korok kutatóit, így Zolnay Lászlót is.

Az utolsó számottevő eredményt a család kutatásában az 1994-ben elhunyt Radó György érte el. Azt már láttuk, hogy az a patriar-chális szemlélet, amelyen az európai jogrend s azzal szoros össze-függésben a genealógia alapul, nem alkalmas az ősök feltérképezé-sére. Nagy Iván családfájából pl. nem derül ki, hogy mi köze volt a Rimay családnak a Madách családhoz vagy hogy Zrínyi Miklós mi-ként kapcsolódik a családfához, mint ahogy az is homályban marad, hogy Madách Imre és Fráter Erzsébet vérrokonok voltak.

Radó megfordította a kérdést, s ezzel együtt a családfát, vagyis nem az ősökből vezette le az utódokat, hanem Madách Imrétől kiin-dulva próbálta meg feltérképezni az ősöket, és pedig minden lehetsé-ges őst, minden lehetséges forrás felhasználásával.

E monumentális munkán hosszú évekig dolgozott, a megjelenését azonban már nem érthette meg. Halála után néhány hónappal, a II. Madách Szimpóziumon ismertetem Radó György munkáját.¹⁶ A szerző egyúttal egészen új technikát dolgozott ki a családfa ábrázo-lására. A régi *ad hoc* módszerek ugyanis a nyomdatechnika korlátaiból adódóan elég nehezen áttekinthetőek, jóllehet a gráfszerű ábrázolás éppen a jobb átte-

kintést szolgálta. Ráadásul bajban vagyunk, ha egy újabb személyt si-kerül megtalálnunk: kezdetül a családfa újrarajzolását. Nem vé-letlen, hogy a modern munkák (pl. Gudenus János József is) le-mondva a grafikus ábrázolásról, egyfajta logikai rendben közlik a le-származást, előbb római, majd arab számokat, aztán pedig az ábécé in-dexelt betűit használva az egymást követő nemzedékek jelölésére. Így azonban a kapcsolatok a nem szakember számára szinte áttekinthetle-nek.

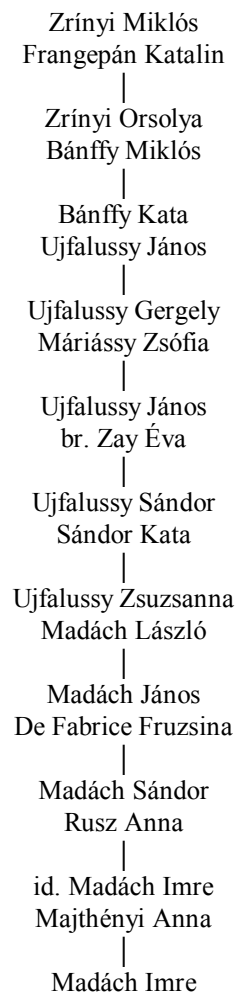
Radó György egy-egy lapon általában öt nemzedéket ábrázolt, s az utolsó nemzedék mellé betűket írt, amelyek egyértelművé teszik, hogy melyik táblázat lesz a folytatás. Mivel az ötödik nemzedékben legfel-jebb 16 ős lehet, így az A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P be-tűk éppen elegendőek e célra. Radó György táblázata újabb eredmé-nyekkel korlátlanul bővíthető, ugyanakkor vizuálisan is áttekinthető.

A technikai részletek után lássuk, mi újat tudhatunk meg a kisebb könyv terjedelmű munkából. Nos, többek között megtudhatjuk, mi-ként kapcsolódik a családfa az Árpád házhoz. Radó nemcsak tudomá-nyos műveket használt fel forrásként, hanem pl. mítoszokat s más, tu-dományos szempontból ellenőrizhetetlen hagyományokat, így többek között pl. a Bibliát. Igaz, táblázatában gondosan jelzi, mi az, ami tu-dományosan helytel-közvetlenül elfogadott kapcsolatnak mondható, s mi az, ami pusztán valamiféle hagyományon alapul, de az utóbbi esetben is igyekszik a végére járni a leszármazásnak. S hogy hol a vég? Vagyis – mivel Madáchtól visszafelé halad a családfa – hol a kezdet? Nos, miután földnélküli Jánosig sikerül eljutnia, nem lehet kétséges a válasz: skót és ír uralkodókon keresztül a Bibliában találjuk magunkat, ahonnan már könnyen eljutunk Ádámgig és Éváig. Igen, Radónak sikerült Madách Imrétől kiindulva 137 nemzedéken át visszajutnia az első emberpárig.

2000 óta is több új részlet tisztázódott. Így az anyakönyvek tanul-mányozása során kiderült, hogy nem Madách Imre volt szüleinek első fiúgyermek, hanem Sándor, aki azonban másfél hónapos korában meghalt. De új adatokat tudtunk meg a közelebbi családtagokról, pl. a költő nagybátyjának, Madách Jánosnak a családjáról is. Ezek a rész-letinformációk olykor segítséget nyújtanak Madách Imre levélteli utalásainak értelmezésénél.

I. táblázat. Madách és Zrínyi Miklós rokoni kapcsolata

Baljós előjelek

A korabeli egészségpolitikai gondolkodás a tájékoztatásra és megelőzésre komoly súlyt helyezett. A Monarchia határaitól nemcsak földrajzilag, de időben is távol volt még a járvány, amikor 1830. dec. 21-i keltezéssel megjelent a vonatkozó jogszabály, amelyet aztán továbbiakkal kiegészítve 1831-ben újra kiadtak: „Utasítás az Egészségre ügyelő Hivataloknak nemkülömben a’ Pestimentő (Contumacia)-Intézetknél felügyelő személyeknek számára hogy a’ Cs. Kir. Austriai Tartományoknak határai a’ Cs. Orosz Birodalomban dühösködő Járvány-Epe-Kórságnak (Cholera morbus) berontása elöl bátorságba tésessenek és beronthatása’ esetében elterjedése meggátoltasson. A’ Legfőbb Parancsolat’ következtetésébe szerkesztetett” (a továbbiakban: *Utasítás*). Azt, hogy a megelőzés tekintetében mennyire eltért a korabeli gondolkodás a maitól, leginkább az jellemzi, hogy az I. szakasz 1. paragrafusa ugyan elismeri: orvosi körökben még erősen vitatott a betegség ragályos jellege, mégis a *napkeleti epekórsággal* kapcsolatban a járványokra vonatkozó legszigorúbb rendszabályokat írja elő: „Ennél fogva a’ napkeleti ragadós epekórságot orvosi politika tekintetben illy’ álló pontból kell szemlélni, és ellene mind azokat a’ zsinórmértékeket venni elő, mellyeket a’ tapasztaláson és okosságon fundált egészségre ügyelő Intézet a’ pestises járvány-nyavalyák ellen rendel.”³

Azon egyébként, hogy az elméletileg legilletékesebbnek számító angol orvosok körében is sokan vitatták a betegség ragályos jellegét, nem csodálkozhatunk: modern, korábbi időkből nem ismert betegségről volt szó, amelyet ugyan „öshonosnak” tartottak Indiában, ám amelynek újabb változatát 1817 körül figyelték meg először a Gangesz vidékén [innen a betegség magyar elnevezésében a napkeleti (=távol-keleti) jelző], s a következő években Indiából kiindulva terjedt el előbb a távol-, majd a közel-keleten, s Perzsián, a Kaszpi-tengeren át jutott Oroszországba. A betegséggel kapcsolatban említett „napkeleti” jelző távolról sem díszítő jellegű; létezik ugyanis több másfajta kolera, amely azonban olyannyira eltér az akkoriban *Cholera morbus*nak, napjainkban *Cholera Asianan*ak nevezett betegségtől, hogy a különbséget hangsúlyozni kellett.

Jegyzetek

1. GUDENUS János–SZENTIRMAY László: *Összetört címerek (a magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások)*. Bp., 1989.
2. GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–V*. Bp., 1990–1999.
3. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 927–938.
4. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VII. k. Pest, 1860. 224–228.
5. LATKÓCZY Mihály: *Madách Imre őseiről*. Bp., 1901.
6. Br. RADVÁNSZKY Béla: *Sztregovai Madách Gáspár versei (1590–1647)*. Irodalomtörténeti Közlemények XI. 1901. II. füzet
7. LATKÓCZY Mihály: i. m. 8.
8. WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia I–IV*. Lipcse és Bécs, 1774–1778.
9. OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 2247.
10. ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1993. (reprint) 383., 387., 215.
11. ABAFI Lajos: i. m., 366.
12. OSZK Kézirattára. Quart. Lat. 1776. (Adgratulatione Votiva inter faustissimos...)
13. MOL P 481. 2 cs. Fasc. III. N° 47.
14. ZOLNAY László: *A Madách család eredete*. In: A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve IX. Salgótarján, 1983. 11–35.
15. NAGY Iván: i. m. III. k. Pest, 1858. 218., Pótlék-kötet. Pest, 1868. 185.
16. RADÓ György: *Madách Imre ősei*. In: Andor Csaba (szerk.): *II. Madách Szimpózium*. Bp.–Salgótarján, 1996. 138–210.

A nagy kolerajárvány Madách életében és főművében*

Madách Imre életét egyéni és társadalmi katasztrófák kísérték, amelyek kezdettől napjainkig a Madách-kutatásra is döntő hatással voltak. Az egyéni katasztrófák közül (időrendben haladva) édesapja (1834), majd Lujza nevű szerelme (1843 körül) elvesztését szokás megemlíteni, a későbbi időszakból Mária és Pál nevű testvérei halálát (1849), és végül házasságának a felbomlását (1854). Nyilván más egyéni katasztrófák is hatással voltak rá: pl. hivatali főnökének, Sréter János alispánnak a halála (1842), első gyermekének a halála (1846), Lisznai Kálmán halála (1863), ezekről azonban ritkábban esik szó.

A társadalmi katasztrófák közül szinte kizárólagosan az 1848–49-es forradalomra és szabadságharcra irányult a figyelem, mintha az lett volna a Madách életében és környezetében (Észak-Magyarországon) előforduló egyetlen nagyobb katasztrófa. Részben magyarázatot ad erre történetírásunk egyfajta elfogultsága, torzítása, amely az egészségpolitikáról alig vesz tudomást, jelentőségét alábecsüli. Ráadásul a kognitív disszonancián való egyfajta túllépést is feltételez a téma elfogulatlan vizsgálata, hiszen egy egyébként nagyszerű korszaknak, a reformkornak a borzalmairól kell szólni.

Az 1831. év politikát (is) meghatározó nagy eseménye a kolerajárvány volt; egész országrészek társas (ha úgy tetszik: társadalmi) viselkedését legalább annyira meghatározta a járvány, mint más években a forradalmak, háborúk, országgyűlések. Vajon mit csinált Madách Imre és családja a nagy kolerajárvány idején? S hogyan hatott a járvány a gyermek Madách Imrére? Befolyásolta-e a gyermekkori élmény a későbbiekben, főműve írásakor? E kérdések eddig fel sem merültek a Madách-irodalomban.

Pedig ha csak abból indulunk ki, hogy a járvány tetőfoka idején nyolc és fél éves Madách Imrének az első igazi halálélményéről volt szó, már akkor is nehéz túlbecsülni az eset jelentőségét. Valóban: a közvetlen környezetben tapasztalható, tömeges méretet öltő halál,

*Megjelent: Iskolakultúra 1996. 3. sz. 15–25.

amely Madách Imrének és családjának az életét is fenyegette, a halállal való első közvetlen szembesülése lehetett. Tudjuk, hogy a kolerajárvány milyen meghatározó volt még a jóval idősebbek életében is. Elegendő ehhez Madách két közeli, ezidőtájt serdülőkorban lévő ismerősének az élményeit említenünk.

A későbbi „barátnő”, a Madáchnál bő hét évvel idősebb Beniczky Hermin (későbbi, ismertebb nevén: Veres Pálné) ekkor veszítette el az édesanyját, aki arra kérte a kezelőorvosát, hogy a halála után szúrja át tüvel a szívét. Hatvannégy évvel később Veres Pálné ugyanerre kéri majd a leányát a halála előtt.¹ (Az eset megértéséhez nem árt tudnunk, hogy az élve eltemetéstől való félelem, éppen a kolerajárvány idején nagyon is indokolt volt. Számos esetben nemhogy a betegség, de a halál beálltának diagnózisa is tévesnek bizonyult, s különösen erősen ittas személyekkel fordult időnként elő, hogy nem kis riadalmat keltve, a halottasházban tértek magukhoz. De amennyire érhető Beniczky Lajosné félelme, éppoly érthetetlen, ill. irracionális a lányáé, aki néhány hónap híján 80 éves volt a halálakor.)

Egy másik közeli ismerős, a Madáchnál öt évvel idősebb Komjáthy Anzelm (a költő Komjáthy Jenő édesapja) az emlékirataiban ír a katasztrófáról, amelyet közvetlen lakókörnyezetében (Gyöngyös, Tót utca) szinte senki sem élt túl. S hogy az egészségügyi katasztrófánál a nyomában fellépő társadalmi katasztrófa még nagyobb hatással volt rá, az is kiderül írásából: „Ősz felé megszűnvn a' vész, atyám iskoláim folytatása végett Rozsnyóra vitt, és itt reám rémitőbben soha sem hatott látvány volt azon bitófák' egyike, melyeken a' Rozsnyón 3 hóval előbb le zajlott kolera zendülés vezetőinek hullái mesztelenül – ebek és dú vadak által már meg csonkitva – függöttek. De vessünk fátyolt a' régi időknek ezen borzalmas képeire, ma már népünk okosabb és hatóságaink emberségesebbek.”²

Madách Imre sajnos nem hagyott hátra sem naplót, sem emlékiratot, így a katasztrófa pszichés hatását legfeljebb felbecsülni tudjuk. Ehhez a becsléshez két támpontunk van: néhány dokumentum, s annak vizsgálata, hogy lélektanilag milyen hatással volt a kolerajárvány a Madách környezetében élőkre, legfőképpen pedig Madách édesanyjára.

taltattván, hogy a' ragadó Epekórság immár több helyeken a' Nemes Megyében a' Cordon Lineának háta megett is ki ütött légyen; ennek következésében az eddig tartott határ őrző Cordon meg szüntettvén, egyedül tsak mindenütt az Ország utak duppla strázsák által olly móddal őriztessenek, hogy senki azokon a' ki arrúl, hogy egészséges helyekről, és egészséges helyeken keresztül érkezne Hiteles Bizonyosság Levelet elő mutattni nem tudna által ne bocsájtasson”.

Augusztusra tehát világossá vált, hogy a járvány terjedését megakadályozni már nem, s mérsékelni is csak szerény mértékben lehet. Fordítsuk figyelmünket most már a Madách családra. Vajon hol tartózkodtak s mit csináltak 1831 nyarán?

Levelek, dokumentumok a Madách család életéből

Mindössze tíz nap történéseire tudunk a fennmaradt levelekből, dokumentumokból következtetni, amelyek közül a legkorábbi július 21-i, a legkésőbbi július 30-i keltezésű.

1831. július 21-én Majthényi Anna, Madách Imre és Madách Mária Pest-Budán tartózkodott, s a hazautazásukhoz szükségesnek látszó bizonyítványt az a Reisinger János doktor írta alá, aki évekkel később, pesti tanulóévei alatt Madách Imre kezelőorvosa lett. Mindenki tünetmentes volt, beleértve azt a két további személyt is, aki a cselédséghez tartozott: Brenner Józsefet és Csonka Annát.⁷ A levelet Pesten állították ki, s innen indult útnak Majthényi Anna, tervei szerint Vácon át Alsósztrégova felé.

Felmerül a kérdés: mit keresett Majthényi Anna a gyermekeivel Pest-Budán? Amennyire a család életét ismerjük, legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy Budán, a Császár fürdőben tartózkodtak, ahol ez idő tájt majd' minden évben megfordult a család egyik-másik tagja. Így a családi levelezés tanúsága szerint 1829. aug. 7-én Majthényi Anna tartózkodott a Császár fürdőben, s Madách Mária egészen biztosan, Madách Imre pedig csaknem biztosan vele volt.⁸ 1832. aug. 9-én viszont id. Madách Imre volt a Császár fürdőben Madách Imrével.⁹ Ami a tartózkodás célját illeti, azt a „gyógyüdülés” szóval jellemezhetjük;

Az *Utasítás* első szakaszában nem is tudományos érvekre hivatkozik a rendelkezések életbe léptetésekor, hanem arra, hogy azt „a’ józan ész, és minden pallérozott birodalomnak emberszeretés érzése kívánja”.⁴

Az *Utasítás*, miután részletezi a járvány terjedésének megakadályozására vonatkozó előírásokat, kitér arra az esetre, ha ezek az erőfeszítések nem járnának eredménnyel, részletesen leírja a betegség tüneteit, felsorolja azokat a körülményeket, amelyek a betegség terjedését elősegítik vagy gátolják, majd elemzi a lehetséges gyógymódokat.

A gyógymódok az 1831-es kiadásban bővültek. Mint a bevezető sorokból kitűnik, a korábban ajánlott gyógymódok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, így az ország főorvosa (protomedicus hungaricae), Lenhossék Mihály 1831. július 10-én Budán megjelentetett könyvében már óvatosságra int a külföldön elterjedt gyógymódokkal szemben.

Ennek ellenére az *Utasítás* látszólag részrehajlás nélkül kitér valamennyi ismert gyógymódra, megemlítve az azokkal kapcsolatos fenntartásokat is. Így leírja dr. Leo, dr. Bernstein, dr. Cziegler gyógymódjait, ám lényegesen nagyobb teret szentel a divatos hasonszenvi (homeopathicus, vagy ahogy akkoriban írták: homoeopathicus) gyógymódoknak, így dr. Schubert és dr. Hahnemann eljárásának.

A könyv a „pestises dögleletességek” nehezen pontosítható tágabb kategóriájába sorolja a napkeleti epekórságot, amelyről megállapítja, hogy levegő útján nagyobb távolságokra nem terjed. Érdekes, hogy a kolerának a táplálkozással összefüggő vonatkozásait részben már ismerték. Így a betegség terjedésének és a domborzati viszonyoknak az összefüggése alapján világos volt, hogy a talajvíz szennyeződésének, s ilyenformán az ivóvíznek komoly szerepe van a ragály terjesztésében. Még érdekesebb, hogy a hiányos táplálkozással, a túlzott alkoholfogyasztással is összefüggésbe hozták az epekórság terjedését, s az étrendi-életrendi javallatoknál az első között szerepelt a rendszeres (főképp reggeli) étkezés. A javallatokat részben megerősítik mai ismereteink is: eszerint a kórokozó (*Vibrio cholerae*) rendkívül savérzékeny, a szabad sósavat tartalmazó gyomornedvben néhány perc alatt elpusztul. A bélbe jutva azonban, az ottani lúgos közegben elszaporodik. A

betegség kifejlődése szempontjából fontos tényező tehát a gyomornedv sósavtartalma, ami viszont a táplálkozással is összefügg. (A tünetmentes vibriógazdák aránya a 20%-ot is elérheti.)

Az *Utasítás* értelmében, ha a kolera átlépné a birodalom határát, úgy kordont kell felállítani s ún. veszteglő házakat létrehozni, amelyek a tágabb értelemben vett közlekedést (emberek, állatok, élelmiszerek, egyéb tárgyak mozgását) szabályozzák ill. korlátozzák. A zárlat időtartama egyébként igen tág határok között mozgott: néhány naptól ötven évig (!) terjedt; az előbbi olyan, nem élelmiszer jellegű tárgyakra (pl. levelekre, okmányokra) vonatkozott, amelyeket a ragály terjesztése szempontjából jelentéktelennek ítélték, s így a megfelelő fertőtlenítő eljárás után rövid időn belül továbbíthatók voltak, míg az 50 éves zárlat a temetőknél azokra az elkülönített területeire vonatkozott, ahová a kolerában elhunytakat temették.

A 118 oldalas *Utasítás* a legmesszebbmenőkig igyekezett az élet valamennyi, a járvánnyal összefüggő vonatkozását szabályozni, a megelőzéstől a temetések rendjéig bezárólag (a főleges riadalmat elkerülendő, tilos volt pl. a léleklarang meghúzása), sőt, azon túl sem feledkezve meg arról, hogy az egyszer már megszűnt járvány visszatérésének milyen eszközökkel lehet elejét venni. S ami szintén nem mellékes: részletes, rendszeres információszolgáltatást írt elő a kirendelt „politikus biztosoknak”. Ám minden erőfeszítés ellenére a kolerát nem sikerült a birodalomnak elkerülnie, sőt, annak korlátok közé szorítása is csak mérsékelt eredménnyel járt. Ugyanakkor a gyógyításban néhol komoly eredményt sikerült felmutatni. Így a korszak egyik igen elszánt tudós politikusának, gróf Keglevich Jánosnak és hitvesének, gróf Zichy Adélnak sikerült lakóhelyükön, Kistapolcsányban a letalitást a már-már hihetetlennek tűnő 6%-ra szorítaniuk.⁵

Kolera Nógrádban

A Nógrád vármegyében dúló járványról viszonylag kevés dokumentum maradt fenn; ezek között első helyen kell említenünk a balassagyarmati vesztegzárral kapcsolatos jegyzőkönyvet.⁶ (Az „egészségre

ügyelő állandó kiküldöttség” tagjai között ott találjuk Bérczy János táblabíró és főorvost, Bérczy Károly édesapját is.) Az „állandó kiküldöttség” által tárgyalt esetek részben egyeznek az országos gondokkal, részben azonban speciális jellegűek. Az előbbire jó példa a jegyzőkönyvbe 12. sorszámmal került ügy: „A’ helybeli Mészárosok, Pékek, Szappanosok, Molnárok és Korcsmárosok, nem különben a’ Szalonnát és Vajat áruló Kofáknak, kik a’ Városnak jelenvaló szomorú helyzetét sem tekintvén az emberiség, és erkölcsiség ellenére rossz, és hamis mértékek és Ittzék használása ’s az élelembeli szereknek rossz minőségben szokott árulása által csupán ön hasznokat vadászszák – törvényes beszámítást érdemlő tsalfasága, és kihágásai ezen Bizottságnak is nem csekély figyelmét vonván magokra”. Ami az utóbbit illeti, pl. a Balassagyarmaton nagy számban élő zsidók élelméze vetett fel speciális problémákat, mint azt a jegyzőkönyv 25. pontja tanúsítja. „Tapasztaltattván, hogy a’ helybeli Zsidó sachter által koseroltatni szokott Marhák között néha egy Koser sem található, e’ szerint a’ helybeli Zsidóság a’ húsról nézve rövidsége, Mészárossaink pedig a’ húsnak el nem adhatása, ’s ekképpen meg büszködése által nem kis kárt kénytelenítetnek szenvedni: erre nézve: A’ zsidó Rabbi és Sachter Capacitáltatás végett, hogy a’ jelen való környüállásokban törvényeikhez magokat olly szorossan ne tartanak hanem illy szükség üdejében a’ józan okosságának is helyt adjanak elő szólítottatni rendeltettek”. A balassagyarmati vesztegzár mindazonáltal nem tudta megakadályozni a betegség továbbterjedését, s így a jegyzőkönyv augusztus 20-án a vesztegzár feloldásával zárul. „Az úgy nevezett Cholera betegség ragályának gyanúja miatt felsőbb rendelkezéseknél fogva minden közösüléstől hat hetekig elzárva tartott B. Gyarmat M. Városa, minek utánna ezen egyre dühösködő nyavalya mérgének terjedését minden el követett Óvó Intézetek sem gátolhatták volna meg, a’ veszteglés alól Polgár társainknak leirhatatlan örömökre mai napon tsak ugyan fel szabadított, ’s eképen ezen Városi Egészségre ügyelő Bizottságnak hivatalos munkálodása is tökéletesen meg szünt volna”.

Nemcsak a balassagyarmati vesztegzár, de a megyében felállított kordon sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1831. aug. 11-én Patvarcon tartott kisgyűlés végzése szerint (1831/1085.): „Tapasz-

ságos Császári s Királyi Valóságos Kamarás, Sztregovai és Keletsényi Madách Imre ö Nagysága, innen Alsó Sztregováról a mely Helység minden ragado nyavalatól Isten Kegyelmeibül ment és tiszta Pestre utazván, ezen egészségessen állapotunkról szolló Tanu bizonyoságot Ki adjuk. Alsó Sztregován Julius 27^{dik} Napjan. 831.” A biztos levelet Hajnovits János jegyző, Bukva György evangélikus lelkész, Arnas János és Makovnik György szolgabírók írták alá. Az utazáshoz azonban ez még kevés volt: mint ahogy Majthényi Anna is utalt rá, a vice ispántól kellett megszerezni az utazáshoz szükséges okmányt.

Id. Madách Imre Patvarcra utazott tehát, a biztos levél hátoldalán tett bejegyzések szerint még aznap, Ludány, Halászi és Hugyag érintésével. (Balassagyarmat, mint láttuk, vesztegzár alatt volt; a megyeszékhely szerepét bizonyos értelemben a közeli Patvarc vette át. Nem véletlen, hogy a kisgyűlést is ott tartották.) Patvarcon Gyurcsányi Gábor első alispán aláírásával meg is kapta a folyamodó az útlevelet: „Méltóságos Cs. kir. Madách Imre Úr Megyebeli Alsó Sztregova helységéből Huszárja ’s kocsissával, ’s egy bagazsias kotsival Sz kir Pest városában utazni szándekozván – Minekutanna Sztregova és utjában fekvő Megyebeli Helysegekben a Cholera ’s más gyanús ragadós nyavalya jelei ekkoráig nem tapasztaltatnának Szabad és biztos utazása vegett ezen Úti Levelet kiadtam – Patvarczon Sz Jakab hava 27^{en} 831.” A huszár és a kocsis neve nem szerepel az okmányon, így e tekintetben csak találgatni tudunk. Minden esetre 12 évvel korábban, amikor a Tiszához küldött egy kocsit id. Madách Imre (hogy halastavába onnan hozasson halakat), Uhrin János indult útnak a szekérrel. A huszár pedig legvalószínűbben Tucsek János urasági hajdú, akit a későbbiekben Jancsi huszárnak neveznek majd Alsósztrégován, s aki a költő Madách Imre életében már korosabb személy lehetett.

Az útlevel hátoldalának bejegyzései szerint másnap, 28-án indult útnak id. Madách Imre, s útja során Érsekvadkerten, Rétságon, Szendehelyen, Katalinpusztán, Vácon, Dunakeszin áthaladva még aznap Pestre érkezett. Jogos a kérdés: hol tölthette a 27-ről 28-ra virradó éjszakát, s miért éppen Érsekvadkert az első hely, ahol az útlevelét látta? Nyilván ugyanazt az utat követte, amelyen még fél évszázaddal később is utazott a család. Vagyis Patvarcra már nem utazott

nyilván nem véletlen, hogy a sűrűn betegeskedő Madách Imre 1829, 1831 és 1832 nyarán is Pest-Budán tartózkodott, míg Majthényi Anna és Madách Mária a három eset közül kétszer, id. Madách Imre egyszer volt ott, a többiek (Madách Anna, Károly és Pál) egyszer sem voltak ott az említett utak során.

Ezúttal azonban nem augusztus közepe táján, hanem már jóval korábban szeretett volna hazatérni Majthényi Anna. Elhatározása összefüggésben állhatott a járvány terjedésével; a jelek szerint a tervezettnél korábban indult útnak. Erre abból következtethetünk, hogy július 23-i keltezéssel a Sztregován maradtak közül hárman is levelet írtak neki: lánya, Madách Anna; Osztermann József evangélikus segédlelkész, aki ezidőtájt Madách Imre házitanítója volt (később pedig Nagylámon lett lelkész); továbbá egy olvashatatlan aláírású hölgy, aki azonos lehet azzal a személlyel, akit a későbbiekben Madách Imre és Madách Mária csak „néni”-nek nevez a leveleiben (s aki csaknem bizonyosan Imre keresztanyja, báró Czetvicz Antalné Simoncsics Antónia volt).¹⁰ Úgy látszik tehát, hogy a Sztregován tartózkodók nem számítottak arra, hogy Majthényi Anna már elindult Pestről (mint látni fogjuk, éppen 23-án), máskülönben aligha küldtek volna neki levelet. Ami levélírára készítette őket, az nem is annyira a járvány, mint inkább a közelgő Annanap volt (július 26.), amely sok évtizeden át az egyik legfontosabb családi ünnepnek számított Alsósztregován.

Az említett levelek sok apró tűszúrás nyomát őrizték meg, ami arra vall, hogy alávetették azokat az előírásoknak. „A’ Levelek’ és csomók (pakéták) különös tulajdonnemű, leveleket-füstölgető alkotmányokban, és pedig füstölgető porral (8. §. 3.) füstölgettetnek.”¹¹ A hivatkozott paragrafus említett pontja kitér a nem mosható tárgyaknál alkalmazott füstölésre. Eszerint egy rész kén, egy rész salétrom és négy rész búzakorpa alkotta azt a füstölőport, amelyet izzó szénre szórtak, s amelynek füstjében a nem mosható tárgyakat, így a leveleket is fertőtlenítették. Úgy látszik, az eljárás során a leveleket olyan eszközre szúrták fel, amely számos apró tűhegyben végződött.

A három levél közül különben egyedül Osztermann József utal a tervezettnél korábbi esetleges hazatérésre: „vielleicht früher, als wir es vermuthen” (talán hamarabb, mint reméljük). A levélírási napján tehát

nem tudnak az Alsósztregován élők arról, hogy Majthényi Anna már két nappal korábban lépéseket tett annak érdekében, hogy hazautazhasson, s éppen aznap családjával útra is kelt.

Érdekes, hogy „hiányzik” egy negyedik levél: a családfőé. Nyilván nem véletlen, hogy az olyannyira hiányos családi levelezésből három darab 1831. július 23-i keltezésű is fennmaradt; Majthényi Anna életének egyik meghatározó élménye lehetett a kolera, s ezért igyekezett megőrizni mindent, ami ezekre a szomorú napokra emlékeztette őt. (Azt, hogy az ilyesféle „ereklyék” gyűjtése egyáltalán nem volt idegen tőle, más források is megerősítik. Így több sztregovai látogató is megemlékezett arról a napóleoni háborúk óta őrizgetett császárszömléről, amelyet e sanyarú kor mementójaként eltett emlékebe.) Vajon id. Madách Imre nem írt levelet a feleségének? Vagy írt, de Majthényi Anna valamiért nem őrizte meg azt? Ezt nem tudjuk.

Csak az biztos, hogy a család útra kelt Sztregova felé. A Reisinger doktortól kapott igazolás alapján még ugyanaznap, tehát július 21-én kiállítottak az utazók számára egy bizonyosság levelet, amelyet Horváth György alispán írt alá: „Bizonyosság Levél. Melly szerént meg ösmértetik, és bizonyítatik, hogy ezen Tekintetes Nemes Pest Vármegyében helyheztetett Sz: k: Pest varossában még eddig Isten Kegyelmeből semmi ragadós Nyavalya, vagy a’ Cholera betegség magát nem mutatta; annál fogva ezen nevezett városból mint egészséges Helyről Tettes N. Nograd vgyben helyhez Csesztve nevü helységbe utazni Méltos Madáts Imre Cs: k: Kamarás Ur Hitvese’ kisasszonyának, urf[i]lj[á]nak, komornyék és Szobaleányának valamint kotsissának – a’ jelenvaló Bizonyosság Levél kiadatott”. A levél hátoldalának bejegyzései szerint az úti előkészületek elhúzódhattak, ugyanis rendre július 23-i bejegyzéseket találunk: Pest, Dunakeszi, Vác, Pest a sorrend; Vácról tehát a családnak vissza kellett fordulnia. Július 25-én Majthényi Anna levelet írt a férjének Budáról, a Fortuna fogadóból. Fontossága miatt teljes terjedelmében közöljük:¹²

Édes Lelkem!

Az Istenre kérlek gyere értünk de azonnal a' mint ezt a levelet meg kapod, ne pedig halaszd napról napra, a V. Ispánytul kérjél paszust. Én Aszony létemre mertem utnak adni magamat, jöttem! egész Vátzig öszve jövén Gróf Vartinszlebennel, a ki is ugyan Ludanba akart menni, de halván Vátzon, hogy Szende helybe bé nem eresztenek Lovas embert küldött meg tudatni hogy igaz <és> e? és tsak ugyan vissza írták hogy Nográdba bé nem eresztenek azon az uton, azért én vissza fordultam ismét a Fortunához, de te Te mint Férfi akár minő uton próbálhatnál, vagy Hontnak, vagy Esztergombnak, vagy Pentznek, már az szörnyü hogy anyi soká hagyol minket ebe a veszedelembé, minden ember csudálja hogy nem jösz értünk, mert gondold meg azt a szörnyüt betegedjen meg valaki közülünk azonnal az Ispitálba viszik olyan parantsolat vagyon, ez háromnak a halála volna! Gyere a Krisztusra kérlek én már olyan roszul nézek ki, a ki az előtt ösmért alig ösmér, öszve tett kézel kérnek hogy ne busuljak. Azon nap amint ezt a levelet meg kapod induly el várván sohajtás és reszketés közt maradok

*25dik Juli 1831
Fortunánál*

Anna

Még azon nap meg tudhatnád Gróf Vartenszleben el érkezet é Ludanba és melyik uton?

Majthényi Annának tehát Vácról vissza kellett fordulnia Pest-Budára, s a budai várnegyednek a Vörös Sün mellett legpatinásabb fogadójában, a Fortunában szállt meg. Sőt, a levél értelmében onnan is kelt útra, ami arra enged következtetni, hogy a Császár fürdőből (ha valóban ott tartózkodott a gyermekeivel) korábban eljöhett. (Bár adatunk nincs róla, csaknem bizonyosra vehető, hogy a járványra való tekintettel a fürdő bezárt.)

A levelet rövid időn belül megkaphatta a címzett, ugyanis július 27-én cselekedni kezdett. Előbb kiállítottak részére egy „biztos levelet” Alsósztrégován: „Alól irattak hitelesen bizonyityuk, hogy Méltó-

bizonyosság levélben már háromról, köztük a kocsisról. Úgy látszik, a kocsis máshonnan szerezhetett orvosi igazolást, s azt magánál tarthatta (ha valóban sikerült volna Csesztvéig vagy legalább Rétságig elvinnie a családtagokat, úgy a visszaúthoz szüksége is lehetett volna annak igazolására, hogy Pestről érkezett).

Az ilyen váratlan elhatározásokra Majthényi Anna életében több példát is találunk. Unokája, Madách Adadár leírta, hogyan került a nagymama Budára, a Marczibányi családhoz: „Külön érdekes tradíció saját maga által hallottam elbeszélni sokszor, hogy midőn nagy-nénje a gyermektelen Marczibányiné szüleinek házában szüleiivel megállapodott hogy az egyik leányt magával viszi és nevelteti Budán családjába fölveve akkor nővére volt erre kijelölve. De mikor el kellett volna már utazniok, korán reggel költötték a leányokat és nővére inkább álmosan húzódozott, ő gyorsan kiugrott az ágyból s mintegy pillanatnyi lelkesüléstől felkiáltott: Elmegyek én néni, vigyen engem! S így is történt.”¹⁴ 92 éves korában, Adadár házasságkötésekor ugyanilyen viharosan távozott Alsósztrégóváról utolsó lakhelyére, Csesztvére is.

Levelének „Én asszony létemre” szófordulata arra vall, hogy ő maga is tisztában van azzal: viselkedése inkább férfias, mintsem nőies. Valóban: gyermekkori és öregkori magatartásmintáinak megfelelően, feladva korábbi passzivitását, ismét aktív lesz, s a kockázatos helyzetben is vállalja a kezdeményezést. Meglehet, házasságkötése óta először került olyan helyzetbe, amelyben egyáltalán kezdeményezésre nyílt lehetősége. Ugyanakkor a kudarc nyomán a levél írásakor a nőies szerep válik uralkodóvá; Vácról visszatérve a Fortunához, egyetlen reménye immár, hogy a férje a segítségére siet.

Pest-Buda megfelelője Athén, ezen belül a Fortuna fogadóé a templom, Lucia Majthényi Anna, Miltiádész id. Madách Imre s Kimón Madách Imre. Mielőtt a párhuzamot részleteznénk, sietve le kell szögeznünk: ez csupán az *egyik* életrajzi motívum, az *egyik* lehetséges megfelelés. Ez különben alkotáslélektani szempontból nézve természetes is; az igazán jelentős művekben, ha találhatók egyáltalán életrajzi motívumok, úgy azok jobbára összetettek: több valóságos személy vagy helyszín, nem létezőkkel ötvözve jelenik meg a műben. (Ez a vélhetően elterjedt technika tetten érhetően, s tökéletesnek mondható formá-

vissza Sztregovára, hanem a közeli Csesztvére ment, s másnap onnan indult útnak. Csesztvéről pedig egy földúton még ma is lakott település érintése nélkül lehet (Szentlőrincpusztán át) Érsekvadkertre utazni; ezen az úton utazhatott id. Madách Imre is.

A visszaút kicsit körülményesebb volt, bár igen gyorsan sor került arra is. Másnap, 29-én láttamozták az útlevelet Vácon, Katalinpusztán, Szendehelyen, Rétságán, Érsekvadkertben. Úgy látszik, megint Csesztvén tölthette az éjszakát a családfő, mert a következő bejegyzés már július 30-i; előbb Halászbiban, végül pedig Nógrádszakálban láttamozták az útlevelet.

Ennyi dokumentum maradt ránk. Ezek a dokumentumok azonban egy igen fontos kérdéssel nem adnak semmi felvilágosítást: sikerrel járt-e Pesten a családfő, sikerült-e hazatérnie a családjával, vagy sem?

Egyéb támpontok híján, a meglévő dokumentumok mérlegelésével csupán valószínű választ adhatunk a kérdésre, s a két lehetséges válasz közül a „nem” a valószínűbb.

Mindenek előtt id. Madách Imre semmit sem intézhetett Pesten vagy Budán, hiszen július 28-án is és 29-én is oly hosszú utat tett meg, útlevélenek tanúsága szerint nem is lóháton, hanem kocsin, hogy Pest-Budán való tartózkodása legfeljebb estétől reggelig tarthatott, s így semmiféle hivatalos ügyben nem járhatott el. De más érv is a „nem” válasz mellett szól. Ugyanis nagyjából ugyanazon az útvonalon indult visszafelé, amerre érkezett (érdekes módon Dunakeszin nem láttamozták az útlevelét a visszaút során), márpedig ha néhány nappal korábban a Vácról érkezőket nem engedték be Szendehelyre, mint ahogyan Majthényi Anna írta a levelében, akkor nyilván most sem engedték be őket megfelelő okmány híján. És sem Reisinger János igazolása, sem az annak alapján kiállított bizonyosság levél e célból nem volt megfelelő. Erre következtethetünk abból, hogy azokon nincsenek olyan bejegyzések, amelyek az utazást tanúsítanák, illetve, mint láttuk, az egyetlen bejegyzett út Pesten veszi kezdetét és ott is végződik, más okmány (útlevél) beszerzésére pedig estétől reggelig nem is lehetett mód. (Arról már nem is szólva, hogy az esetleges újabb úti okmányt ugyanúgy megőrizte volna Majthényi Anna, mint ahogy azt az egyéb levelekkel, dokumentumokkal tette.)

De az is elképzelhetetlen, hogy a családfő útlevelével tértek volna haza, abban ugyanis semmi utalás sincs a többi családtagra. Tulajdonképpen nem is egészen érthető, miért utazott Budára id. Madách Imre (feleségének nevenapját már ugyancsak lekéste!), ha egyszer nem tudott segíteni. Ámbár meglehet, hogy ő maga is csak útja során értesült róla, hogy vállalkozása reménytelen. Látszólag az is különös, hogy egyetlen éjszakai tartózkodás után a jelek szerint Alsósztrégovára utazott vissza (Nógrádszakálból máshová már aligha mehetett). Erre azonban magyarázatot adhat az a körülmény, hogy egyik lánya (Anna) és két fia (Károly és Pál) Sztregován marad; huzamosabb Pest-Buda-i tartózkodással azt kockáztatta volna, hogy ő maga sem utazhat vissza, s így a lehető legszerencsétlenebb módon szakadt volna ketté a család. A legkisebb rossz tehát az volt, ha dolga végezetlenül azonnal útra kel hazafelé.

Végül is nem tudjuk, hogy Majthényi Anna s a vele lévő családtagok, köztük Madách Imre mikor térhettek haza; vélhetően csak később, a kordon feloldása utáni időszakban, tehát aug. 11. után, s ekkor már elegendőnek bizonyulhatott a korábban kiállított bizonyosság levél.

Egyébként a családfő „késlekedésében” a hivatalával együttjáró speciális okok, elfoglaltságok is közrejátszhattak. Tudjuk ugyanis, hogy július 13-án Szügyben megalakult a kolerajárvány terjedésének megakadályozására létrehozott bizottság, amelynek id. Madách Imre is tagja volt.¹³ Lehetséges, hogy e bizottság tagjaként olyan feladatok hártultak rá, amelyek a mégoly fontosnak látszó családi események ellelére sem tűrtek halasztást.

Egy gyermekkori emlék megjelenése a Tragédiában

Bár adatszerűen ilyesmi elvi okokból sem igazolható, azért alkotáslektani szempontból valószínűnek kell tartanunk, hogy a Tragédia írása során a szerző életének minden jelentős élménye, emléke felszínre került, s ilyen vagy olyan formában, olykor jelentős transzformáción átesve, bele is került a művébe.

A nyilvánvaló párhuzammal kezdve: a római színbeli pestis járványnak több élmény lehetett a forrása, így a nagy kolera járványon kívül pl. az 1842-es losonci kanyaró járvány, amely hivatali főnökének, Sréter János alispánnak a halálát okozta. Ám mélyebb párhuzamot az életrajzi adatokkal hiába keresünk. A járvány egyszerűen csak mint az emberi törekvéseket áthúzó, azok hiábavalóságát kidomborító katasztrófa jelenik meg Rómában.

A gyermek Madách Imrére nemcsak maga a járvány lehetett nagy hatással, de az is, ahogyan a járvány során az emberek viselkedtek körülötte, illetve ahogyan az emberi viselkedésmódok megváltoztak. Különösen érvényes ez a közvetlen környezetére, mindenek előtt a szüleinek.

Majthényi Anna idézett levelének hangvétele egyetlen más leveléhez sem hasonlítható, s nyoma sincs benne pl. annak a keresztény beletörődésnek, vagy annak a távolságtartásnak, amely egyébként más leveleit, életének más helyzeteit jellemezte. Éppen ellenkezőleg: kétségbeesetten könyörög a férjének, amit tudomásunk szerint máskor sohasem tett. Még a szabadságharc alatt írt levelei is visszafogottabbak, jóllehet egy pillanatra azokban is felmerül a lehetőség: talán sohasem látja viszont a szeretteit. 1831 júliusában az akkor 42 éves Majthényi Anna élete során először került olyan válságos helyzetbe, amelyben – nem csekély felelősség terhével – csak önmagára számíthatott. Az addig nőies szerepet játszó hitves és anya szerepet vált: igazoló okmányokat szerez, kocsist fogad, majd se szó, se beszéd két gyermekével és a személyzettel elindul Sztregova felé.

Az eset megértéséhez érdemes felidézni, mi lehetett a szokás más években. Már említett, 1829. augusztus 7-i levelében Madáchné megírja, hogy augusztus 20-án estére várja az „alkalmatosságot”, vagyis eszerint hazautazás előtt a férj kocsit küldött a családért Alsósztrégováról. Huzamosabb távollét esetén nyilván más alkalmakkor is ezt az eljárást követték. Most azonban minden jel szerint Majthényi Anna váratlan elhatározással döntött úgy, hogy hazatér; nem értesíthette a család Sztregován lévő tagjait sem a szándékáról, hiszen akkor nem írtak volna neki levelet éppen útnak indulása napján. Azt is megkockáztathatjuk, hogy nem volt velük a saját kocsisuk. Reisinger doktor igazolásában ugyanis a személyzetnek két tagjáról van szó, míg a

tartoztak. Mind a mai napig csak sejtjük, ki lehetett Karolina vagy Borbála, s fogalmunk sincs, ki volt (a versek tanúsága szerint) utolsó nagy szerelmeinek egyike, Zsuzsi. Azt sem árulta el senkinek, még az alapkövetésénél jelenlévőknek sem, hogy „mivégre az egész” Imredombi építkezés?

Madáchnak nemcsak az élete, de a halála is racionális, átgondolt. Az oktatás akkoriban gyakorlatilag minden iskolafokozatban október elsejével vette kezdetét. Madách Aladár és Balogh Károly is ekkor kezdte meg tanulmányait Pesten, s ennek megfelelően néhány nappal Madách Imre halála előtt indultak útnak. Sokan úgy vélték, a költő nem akarta, hogy fia és unokaöccse a halálánál jelen legyen. Pedig valójában csak arról volt szó, hogy az életnek – mintha semmi sem történe – folytatódnia kell tovább. Így történt, hogy a fiatalabb gyermekek, Jolán és Ára, akiknek nevelése Sztregován folytatódott, ott voltak apjuk halálos ágyánál, míg Aladár és Balogh Károly Pesten tartózkodtak éppen.

Abban, hogy Madách Imre élete során a legkritikusabb helyzetekben mindig megőrizte higgadságát, lélekjelenlétét, természetesen számos (örökletes és nem örökletes) tényező s magatartásminták sora játszott közre. De bizonyos a nagy kolerajárványnak, a biológiai pusztításhoz társult (ön)pusztító viselkedésformáknak, azok ijesztő, elrettentő hatásának is szerepük volt Madách Imre személyiségének alakulásában.

ban jelenik meg pl. Proust főművében.¹⁵⁾ Semmi kétség tehát, hogy a Miltiádész=Balogh Károly, Lucia=Madách Mária párhuzam is helytálló, s hogy rájuk is gondolt Madách a jelenet megformálásakor, legalábbis egy bizonyos vonatkozásban. De pl. a házaspár közti feszültség ábrázolásakor valószínűleg nem rájuk gondolt; Balogh Károly és Madách Mária között tudomásunk szerint soha semmiféle feszültség nem volt (két és fél éves házasságuk során nem is nagyon lehetett).

Lássuk tehát, mi a közös az athéni színben és a gyermekkori emlékekben! Mindenek előtt ez az egyetlen hely a műben, ahol egy gyermek is megszólal; Kimón életkorát tekintve nagyjából megfelel a nyolc és fél éves Madách Imrének, legalábbis szavaiból, érveléséből ez derül ki.

Lucia ambivalens a férjével szemben, s gyermeke ezt az ambivalenciát képtelen felfogni, megérteni; Kimón kérdései az ambivalencia lehetséges feloldását célozzák. „Ugyan mért ment atyám [...] Ha szép nejét meg bú emészti honn?”, amire Lucia részint azt válaszolja, hogy ilyesmit csak a szerelmes nő kérdezhet, részint pedig védelmébe veszi a férjét: „Atyád úgy tett, mint kell a férfiúnak.” Az újabb kérdésre „Félsz hát, anyám, hogy gyenge, megverik?”, következik az anya talányos válasza: „Csak egy van, amitől őt félthetem, / Hogy önmagát nem győzi meg”, s erre ismét kérdezni kényszerül a gyermek: „Hogyan?” A párbeszéd s az ambivalencia ábrázolása tökéletes: Lucia, aki első szavaival fiát invitálja, hogy imádkozzanak közösen a családfőért, végül is azt mondja: „Ha megcsalhatná ezt a szent hazát, / Megátkoznám.”, majd közvetlenül ezután visszatér oda, ahonnan a beszélgetés kiindult: „Imádkozzunk, fiam.”

Madách Imre ugyanezt a helyzetet élhette át a kolera idején. Részint a feszült várakozást, részint édesanyjának ambivalens viszonyulását a férjéhez. Majthényi Anna nyilván arra számított, hogy férje gyorsan a segítségére siet, s mivel erre várakozása ellenére nem került sor, ezért indulhatott útnak „egyedül”. Mindenesetre levelének „ne pedig halaszd napról napra” kitétele amellel szól, hogy komolyan számított férje megjelenésére, aki azonban mégsem érkezett meg, ill. késlekedett.

A *Tragédiában* megérkezik Miltiádész, az életben megérkezik a családfő. De bármennyire is várva várt, örömteli az érkezésük, a műben Lucia kimondja azt, amit a valóságban Majthényi Anna mondha-

tott, amikor megtudta, hogy mégsem térhetnek közösen haza: „miért is jössz, ha nőd / Sem bír örülni jöttödön.”

Lucia személyisége egyéb vonásokban is rokonságot mutat Majthényi Annával. Ilyen vonás pl. túlhangsúlyozott vallásossága, amely a mű többi Évájára alig jellemző, vagy a családról, férfi–nő–gyermek kapcsolatról vallott felfogása. („Még jó nevet se hágy reád atyád!”, „Ezt a hitvesnek kelle tudni jobban”, „Meghalnék érted, férjem, szívesen, / Csak a hon átka gyermekem ne érné. –”)

Levelének tanúsága szerint Madách édesanyja ugyanolyan ambivalens volt a férjével szemben, mint Lucia Miltiádésszel szemben; már a feszült várakozás alatt kétségeik támadnak, s e kétségeket a házastársak eleinte igazolni látszanak.

Am más oka is lehetett annak, hogy a demokráciáról Madáchnak (sok egyéb mellett) a kolerajárvány jutott az eszébe. A járvány, a halál demokratikus: férfiakat és nőket, gyermekeket és öregeket, szegényeket és gazdagokat részrehajlás nélkül fenyeget, s költőileg nézve, még a járványok ill. demokráciák nyomában járó tömegpszichózis is mutat rokonságot. Ami a járvány esetében a tömeghisztéria, pánik, az Athénben a Therszitész által hivatkozott „néphangulat”. Arról ugyan nem tudunk, hogy valamelyik koleralázadásnak (több is volt Madách életében) tanúja lett volna a költő, ám az bizonyos, hogy hallott azokról, s különösebben élénk fantázia sem kellett ahhoz, hogy az emberek páfördulását, a koleralázadást leverő „miltiádészek” megjelenésének hatását elképzelje.

A kolerajárvány feltételezett hatása Madách személyiségére

A nyolc és fél éves Madách Imre szűkebb és tágabb környezete drámai változáson ment át néhány nap leforgása alatt; az addig rejtett, elfojtott ellentétek, feszültségek, indulatok látványos módon felszínre törtek, s azt kellett tapasztalnia, hogy a legkülönbözőbb emberek, ismerősök és ismeretlenek, közeli és távoliak viselkedése – szüleit sem kivéve – visszatetsző módon megváltozott. Ez a korai élmény maradandó nyomot hagyott benne, ami nemcsak főművében érhető tetten, de egész

későbbi viselkedésében is. Az elszabadult emberi indulatok visszasságát mélyen átérző gyermek talán ekkor döntötte el végérvényesen, hogy mindenképpen elkerüli a hasonló lélektani csapdákat.

Ennek az elhatározásnak megfelelően, életének legkritikusabb pillanataiban is megőrizte a lélekjelenlétét. 1840 nyarán a szerelmes ifjú elhagyta Pestet, s többé semmi jelét sem mutatta annak, hogy valaha szerelmes volt Lónyay Etelkába. 1843 körül meghalt életének talán legnagyobb szerelme, Lujza. Hozzá írt verseiben olyan szenvedéllyel szólt a lányhoz, amelyhez mértén (hozzávetőleg egykorú példával élve) Petőfinek Etelkéhez írt versei visszafogottaknak, már-már érzelmszegényeknek hatnak. De soha senkinek sem árulta el, ki volt Lujza. Majd bebörtönözték, de erről is csak szűkszavúan számolt be a barátainak, hozzátartozóinak. Évekkel később, az országgyűlés idején egy képviselőtársának, Pétery Károlynak mesélt el inkább részleteket. Ebből megtudhatjuk, hogy pesti fogsága idején régi ismerősét, az ugyancsak az Újépületben raboskodó, akkor már félőrült Vachott Sándort nap mint nap elvezették a cellája előtt, hogy ezzel is nyomást gyakoroljanak rá. Utóbb Pétery Károlynak megvallotta: „Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytól eltorzított vonásaira visszagondolok, akit azelőtt személyesen ismertem”. Madách tántoríthatatlan. A megőrüléshez, mint nagyon is reális lehetőséghez, racionálisan közelít. Krétával az asztalára ír verseket, amelyeket törlés előtt rendre megtanul. Majd drámát ír, aztán regényt, végül pedig a *Lucifer* című művet, amely később (nyilván átdolgozás után) *Az ember tragédiája* címen ismert mű lesz.¹⁶ S hogy a kívülálló semmi nyugtalanítót nem tapasztalt Madách kedélyében, azt megerősíti egy levél, amelynek feladója így ír Majthényi Annának fogságban lévő fiánál tett látogatásáról: „Pesten csak maga az Asszony beszélhetett fíjával a’ ki egészséges és vig kedélyü...”¹⁷

Következik a szabadulás, majd a válás. Hiába: Madách legjobb ismerőinek egyikét, Fráter Erzsébetet nem lehet megteveszteni: „szere-tet[t] volna engedni[,] de nem tudom mi az[,] mi vis[s]za tárgya, boc-sánatát nem merve kimondani” – írja anyósának később.¹⁸ Szerelmi kapcsolatok sora következett, amelyekről ugyancsak bizonytalan ta-lálgatásokra kényszerültek még azok is, akik a közvetlen környezetéhez

azért nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a körülményeket sem, amelyek a sikert s vele a kultusz kibontakozását elősegítették.

Arany János új alkotót fedez fel 1861 augusztusában; mint Tom-pának írja: „Poesisról szólván: valahára fődöztem fel egy *igazi* talen-tumot. Egy kézirat van nálam: AZ EMBER TRAGOEDIÁJA. Faust-féle drámai compositio, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondola-tokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem jól tud, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni: a mű igen figyelemre méltó. Írója egy fiatal kép-viselő, nevét majd megtudod, ha elhatározza magát költeménye ki-adására s neve nyilvánossá tételére. Mily jól esik az örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!”³ Az időzítés – noha valójában csak a véletlenek összjátékáról van szó – tökéletes: a közélet hosszú, kény-szerü szünete után 1860 őszétől, az ún. októberi diplomától kezdődő-en egy időre az országgyűlés hozza lázba az embereket, amelyet azonban három nappal Arany levele előtt (augusztus 22-én) berekesz-tenek: a felfokozott figyelem és érdeklődés új – kényszerűségből ismét csak politikán kívüli – személyt és tárgyat keres: Madáchban és fő-művében mindkettőt meg is találja. (Hogy mennyire így van, azt Arany idézett levele is tanúsítja, amely közvetlenül az iménti részlet után így folytatódik: „Vártál úgy-e tőlem politikai újságokat: kilátást a jövőre: mi lesz, hogy lesz már stb. és én a helyett házi apró bajaim-mal traktállak.” A házi apró bajok mellett csupán az irodalmi felfede-zésnek jut hely a levélben; a politikáról semmi érdemlegeset nem tud Arany Tompának írni.)

Arany nem elégszik meg azzal, hogy véleményét előbb Tompával, majd a szerzővel tudatja. Ma – a társas lélektanból kölcsönzött sza-vakkal – úgy mondanánk, hogy a sztárhelyzetben lévő véleményfor-málók egy olyan csoportjához fordul, amelynek tekintélye megfelleb-bezhetetlennek látszik: október 31-én a mű első négy színét felolvassa a Kisfaludy Társaságban. A siker – miként néhány hónappal koráb-ban az országgyűlésen – itt is átütő. De míg az országgyűlés s vele Madách beszéde gyorsan háttérbe szorul, sőt – ne féljünk kimondani – feledésbe merül, addig a Tragédia tartósabb sikert ígér.

Arról persze, hogy a balassagyarmati képviselő írta a nagyszerű művet, csak kevesen tudnak, Arany ugyanis szinte az utolsó pillanatig

Jegyzetek

1. RUDNAY Józsefné–SZIGETHY Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Bp., 1902. 8–9.
2. *Komjáthy Anzelm önéletírása*. OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 1522. 4. főlíó verzó.
3. Utasítás 6.
4. Utasítás 6.
5. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái V*. Bp. 1897. 1341–1342.
6. *A' cholera tárgyában munkálkodó B. Gyarmati Biztosság Jegyző Könyve 1831^{dik} Eszt. 1. szám. Sz. Jakab 29*. Nógrád megyei Levéltár. IV. 2.
7. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) P 481. Fasc. LXXIV. No. 1–78. 28. cs.
8. OL P 481. Fasc. LXX. No 1–20. 26. cs.
9. OSZK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imre – feleségéhez. 2. levél.
10. OSZK Kézirattára. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez (1. levél), Ostermann József – id. Madách Imrénéhez, Ismeretlen – id. Madách Imrénéhez.
11. Utasítás 116–117.
12. OL P481. Fasc. LXX. No. 1–20. 26. cs.
13. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 26.
14. OSZK Kézirattára. Levelestár: Madách Aladár – Morvay Győzőhöz. 7. levél.
15. PROUST, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában. I–IV. Swann szerelme.; V–VII. Bimbózó lányok árnyékában*. Bp., 1938.
16. TÚRI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája”?* Ország–Világ 1888. 771–773. A szerző – tapintatból – mindenütt V. S.-t ír. Tudjuk azonban, hogy kik voltak Madách fogsága idején az Újépületben fogva tartva, s közülük csakis Vachott Sándorra illik a monogram, aki egyébként a börtönben elszenvedettek hatására valóban megőrült. Lásd: SPÁ CZAY Hedvig: *Madách Imre*

- hadbíró sági perének nyomában*. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1983. Salgótarján, 1983. 92., valamint SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái XIV*. Pest, 1914. 707–708.
17. OSZK Kézirattára. Levelestár: Gaal Ignác – Lehoczky Jánoshoz.
  18. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. A 204. utáni számozatlan lapon.

A gondolkodó kultusza

(A Madách-kultusz eredete)*

Az alábbiakban előbb a Madách-kultusz korai – az érintett haláláig, 1864-ig tartó – szakaszáról lesz szó, majd a kultusz megnyilvánulási formáit elemezve arra kísérlek meg választ adni, hogy közelebről mi a magyarázata ennek a kultusznak, valójában kit is tiszteltek *Az ember tragédiája* akkor még élő szerzőjében a kortársak, s kit tisztelt az utókor.

Nehéz lenne megmondani, hogy a Madách-kultusz kezdetét pontosan mikorra tehetjük; csak annyi látszik bizonyosnak, hogy első megnyilvánulása a szerző halálánál mindenesetre korábbra datálható. A Madách-csal kapcsolatos korabeli sajtóhíreket (és a sajtó által terjesztett rémhíreket) Praznovszky Mihály gyűjtötte össze mindmáig kiadatlan művében, a *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864 c.* munkában, így tehát elsősorban neki köszönhető, hogy a témával kapcsolatos forráskutatás főbb eredményeit, ha nem is a nagyközönség, de legalább a kéz- és gépiratos munkák iránt érdeklődést tanúsító Madách-kutatók egy szűk köre ismeri.

A korai Madách-kultusz esalhatatlan jeleként már 1862-ben szárnyra kap a hír, hogy „Nógrád magyar hölgyei a jövő tavaszon a Petőfi által oly szépen megénekelt Salgóvár romjain majálist fognak rendezni, mely alkalommal azért, hogy a volt nógrádi képviselő, Madách Imre a Kisfaludy-társaság tagjául választatott, gyűjtést is fognak eszközölni, hogy e megye hölgyei a társulat alapító tagjai közé léphessenek.”¹ Később ugyan a hírt cáfolják,² mégis azt mondhatjuk, ritka az olyan alkotó, aki még be sem töltötte negyvenedik életévét, s személyét máris kapcsolatba hozzák egy megyei rendezvénnyel.

A korai s egyelőre még helyi kultusznak ez a megnyilvánulása nem előzmény nélküli, s bár tagadhatatlanul a Tragédia 1862 januári megjelenése és sikere játssza benne a főszerepet (vegyük azonban észre, hogy a hírben még nem a költő, hanem a politikus Madách szerepel!),

*Megjelent: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei*. Bp., 2000. 204–211.

Madách javításait – is tartalmazza. (Mint érdekességet jegyzem meg, hogy a második kiadásnak mindmáig csupán egyetlen dedikált példányát ismerjük: éppen azt, amelyet Szász Károlynak ajánlott a szerző, s annak dátuma – 1863. március 15. – jelenleg a legpontosabb ismeretünk a mű megjelenésének időpontjára nézve. Ez a dedikáció sajnos már nem kerülhetett be a *Madách Imre kéziratjai és levelezése* c. katalógusba, mivel annak megjelenése után jutott a szerzők tudomására.) Másrészt Szász Károly az elsők között van, aki terjedelmes elemzést közöl a műről, amely a Szépirodalmi Figyelőben nyolc héten át folyamatosan lát napvilágot.⁹ Elemzése évtizedekkel később önálló könyvként is megjelenik. A Madáchot Goethével egy sorba helyező Szász Károly Zilahy Károllyal szemben is megvédi koncepcióját.¹⁰ Az igazi Madách-kultusz kézzelfogható jeleként azonban nemcsak elemző írásban méltatja a szerzőt és művét, de verset is ír Madách Imréhez, amely még a címzett életében meg is jelenik.¹¹ „Oh ember gyász-sorsának siratója, / Tragoediánk bölcs éneklője, te!” – áll a negyvennyolc soros költemény elején, s ez a hangütés az egész versre jellemző.

Azt hihetnénk, Szász Károly e téren talán az első lehetett. Ám mai ismereteink alapján azt mondhatjuk, hogy legfeljebb csak a harmadik volt a sorban, Lisznai Kálmán és Eötvös Károly után. Hiszen Lisznai Kálmánnak már 1845 nyarán megjelenik egy verse *Az ősgyűrű* címmel, amelyben – jóllehet az ajánlás Fráter Pál alispánnak szól – a Madách család egy jeles őséről emlékezik meg, s Madách Emököt – így nevezték a költőt ifjúkori barátai – Madách Miklós méltó utódaként állítja elének e szavakkal: „Madách Emök, a' nemzet egy / Szabad keblű fija, / A' közjogok zöld asztalán / Vitázó dalia.”¹² E versnek azonban már csak azért sem lehetett számottevő hatása a Madách-kultuszra, mivel ekkor még a megénekelt barátot csupán Nógrád megyében ismerik. Nem változik a helyzet akkor sem, amikor 1861-ben Lisznai *Szent porszem* c. verse megjelenik, amelyet már Madách Imrének ajánl a szerző.¹³ Egészen más a helyzet Eötvös Károly versével, amely 1862 végén lát napvilágot *Tudomány és mivelődés* címmel, s amelynek alcímében „»Az ember tragédiája« szerzőjének” ajánlás áll.¹⁴

A Tragédiával szembeni legsúlyosabb ellenérv – a kezdetektől napjainkig – a mű eredetiségével, pontosabban szólva annak hiányával

nem árulja el a szerző kilétét. A korabeli lapok 1861 őszétől egyre-másra számolnak be *Az ember tragédiájáról*, ám az eddigi kutatások alapján azt mondhatjuk, hogy az 1862. január 13-án megjelenő könyv szerzőjének nevét 1861 végéig egyetlen lap sem közli. Arany persze csupán tiszteletben tartja a szerző „személyiségi jogait”; egyik levelében ugyanis felhatalmazást kér neve nyilvánosságra hozatalához, s amíg Madách hozzájárulását nem kapja meg, addig nem is nyilatkozik a szerzőről.⁴ Ez a tapintat azonban ebben a helyzetben felér egy jól kigondolt reklámfogással, s alkalmas arra, hogy az érdeklődést a végsőkig csigázza. A talányt sikerül megkettőzni: már nemcsak az a kérdés, hogy mi állhat abban a titokzatos műben, amelynek nagyszerűségéről jóval a megjelenése előtt az olvasóközönség számos forrásból értesülhet, de az is kérdés, hogy ki lehet az alkotója.

Mindazonáltal úgy vélem, hogy még a körülmények lehető legszerencsésebb együttállása sem segíthette volna elő a Madách-kultusz kialakulását, ha a felfokozott várakozásnak a mű nem tudott volna megfelelni. A műről szóltam s nem az alkotóról. Arról ugyanis szó sincs, hogy maga az alkotó is megfelelt volna a várakozásoknak. Bár túl sok csalódást az életéből hátralévő nem egészen három esztendő alatt már nem tudott okozni, azért annak a várakozásnak, amelyet az olvasóközönség támasztott vele szemben, többé már – minden igyekezete ellenére – nem tudott megfelelni: a későbbiekben egyetlen olyan művet sem mutatott fel, amely elnyerte volna akár a nagyközönségnek, akár valamely bírálóbizottságnak a tetszését.

Azt, hogy a szerző többek között csalódást is okozott, félreérthetetlenül jelzi, hogy a későbbiekben elterjedt az a mítosz, amely kétségbe vonta a főmű szerzőségét, s nem neki, hanem a sztrigovai tisztartó fiának, a költőt ifjú korában ügyvédi vizsgáira felkészítő Bory Lászlónak tulajdonította *Az ember tragédiáját*. A két jelenség közti kapcsolatot jól mutatja egy 1932-ben Harsányi Zsoltnak írt levél, amelynek szerzője úgy érvel, hogy az a Madách, aki a – levélíró szerint minősíthetetlenül gyenge – verseket írta, nem írhatott olyan remekművet, mint *Az ember tragédiája*.⁵ Az ellenkultusz keletkezésének időszakát nem ismerjük, tény azonban, hogy a múlt század utolsó évtizedében már meglehetősen elterjedt lehetett Nógrád megyében, mivel Palágyi Meny-

hért monográfiájában külön értekezik a Bory-mítoszlól, nem kevesebbet állítva, mint hogy maga Mikszáth Kálmán is a legenda terjesztői között van.⁶ De talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Madách kultusza és ellenkultusza – jóllehet elterjedtségében és intenzitásában nagyságrendekkel múlja felül az előbbi az utóbbit – gyakorlatilag egyidőben keletkezett. E feltételezésre az ad alapot, hogy közvetlenül a Tragédia megjelenése előtt, 1861 végén hal meg Bory László, méghozzá úgy, hogy irodalmi ambícióit sokan, műveit azonban annál kevesebben ismerik. Palágyi szerint Jeszenszky Danó padlása még a kilencvenes években is tele van Bory-kéziratokkal, amelyek közül egyetlen egy jelent meg eddig, az is csupán azzal a céllal, hogy az ellenkultusz terjedését mérsékelje.⁷

De térjünk vissza egy pillanatra még a megjelenés körülményeihez! Azt gondolhatnánk, hogy a reklámhadjárattal felérő propaganda után 1862. január 13-án végre kézbe vehette az olvasó a remekművet. Nos, nem egészen így történt. *Az ember tragédiája* afféle „belső kiadvány”-nyá vált, amelyhez csak kevesen juthattak hozzá, a könyvüzletekben pedig éppenséggel senki sem. Az történt ugyanis, hogy a könyv a Kisfaludy Társaság pártoló tagjainak illetményköteteként jelent meg, ami ugyan elvben nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ahhoz más is hozzájusson, ám mint Aigner Lajos az *1861-iki magyarországi könyvészet* c. ismertetőjében a könyvészeti leírás után lakonikusan megjegyzi: „Nem árultatik.”⁸ A kulturális hiánycikkek lélektanát ma már persze eleinknél jobban ismerjük: egy mű felértékelését kevés dolog segíti elő olyan hatékonyan, mint ha nehezen hozzáférhetővé tesszük; így válik az alkotás – az intimitás révén – „igazi” értéké, amelynek megszerzéséért komoly erőfeszítést kell tenni, s aki belemegy ebbe a csapdába, az a kognitív dinamika elméletének értelmében – ha konzekvens akar maradni erőfeszítéseivel – nem is tehet másként, mint hogy nagyra értékeli azt, amiért oly sok időt, energiát, esetleg komoly összeget is áldozott.

Az ember tragédiája egyébként a negyedik olyan önálló kiadvány volt a szerző életében, amely részben vagy egészében az ő nevéhez köthető. Az első, a *Lant-virágok* címen 1840-ben megjelent verseskötet, ugyancsak „belső” terjesztésű volt; Bérczy Károly szerint a szerző

osztotta szét barátai, ismerősei között. (A könyvszakma ismerői szerint ritkasága csak a *Lúdas Matyi* első kiadásához mérhető.) A második egy aprónyomtatvány, amelyet 1861. március 12-én nyomtak Ballassagyarmaton *Politikai hitvallomás* címmel: ez Madách választási röplapja, amelyet értelemszerűen ugyanúgy a szerző osztott szét „hívei” között (miután minden egyes példányban sajátkezűleg kijavított egy sajtóhibát), miként a *Lant-virágokat*. Végül 1862 nyarán Tisza László és Széchenyi Dénes képviselők beszédével közös könyvecskében jelenik meg Madách országgyűlési beszéde, az első munka, amelyhez végre – elvben – bárki hozzájuthatott. (Azért csak elvben, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy ez a kiadvány, ha lehet, még ritkább, mint a Tragédia első kiadása.) Madách életében igazi nyilvánosságot csupán a Tragédia 1863. március 15-én megjelent második kiadása kapott.

A korai Madách-kultusz előkészítő szakasza 1862 januárjában lezárul: mind a mű, mind a szerző neve nyilvánossá válik; most már a költőtársakon, kritikusokon, fordítókon a sor, nekik kell megmutatniuk, hogy mit tudnak kezdeni a művel és a szerzővel.

Késlekedés nélkül meg is mutatják. A korabeli kritikában a ritkaságszámba menő józan, elfogulatlan vélemények egyike Vajda Jánosé. „Apró” szépséghibája, hogy Vajda saját bevallása szerint nem olvasta végig a művet. A véleményt formálók – s ezáltal mások véleményét is alakítók – túlnyomó többsége egyértelműen pozitívan foglalt állást, s Erdélyi János gyakorlatilag egyedül képviseli az ellentábort.

A korai Madách-kultusz kialakulásában Arany János mellett egyértelműen Szász Károly szerepét kell hangsúlyoznunk, s ezirányú tevékenységére már csak azért is érdemes felhívni a figyelmet, mivel az mindig is kisebb hangsúlyt kapott, mint Arany Jánosé, jóllehet inkább csak időben, semmint jelentőségében marad el mögötte. Míg Arany János a hozzá elvitt kézirat révén, addig Szász Károly (eltekintve a Kisfaludy Társaságban felolvasott szemelvényektől) csupán az első kiadásból ismerheti meg a művet, értelemszerűen kb. öt hónappal később. A mű sikeréhez alapvetően két módon járul hozzá. Egyrészt – Aranyhoz hasonlóan – ő is javításokra tesz javaslatot, s Madách jó néhány kifogását el is fogadja. A második „tetemesen javított” kiadása a Tragédiának már Szász Károly javításait – illetve az ő kifogásai alapján

nagy számban találhatók a fõmûben, s amelyek a legkülönbözõbb jelenségek adekvát értelmezésének tûnnek, végsõ soron mindmáig az egyetlen magyar bulvárfilozófia rendszerét is alkotják. Ez ellen persze lehet, sõt szükséges is tiltakozni. Észre kell azonban vennünk, hogy a bulvárfilozófiává válás minden olyan tanítást fenyeget, amely nem a szûkebb szakmának szól, amelyet a filozófusokon kívül mások is értenek vagy érteni vélnek.

Érdekes, hogy ehhez mérten Madáchnak mint filozófusnak az elismerése mindmáig nem történt meg, sõt igen komoly ellenállásba ütközött (és ütközik) – elsõsorban a kutatók részérõl – az elismerése, elismertetése. Ez az ellenállás nem is azon mérhetõ le, hogy milyen ritka a Madách-irodalomban a szerzõt filozófusként méltató álláspont, sokkal inkább azon, milyen gyakori annak hangsúlyozása, hogy Madách nem volt filozófus. Pedig hát ezzel kapcsolatban sem lehet sokkal okosabb meghatározást adni, mint hogy filozófus az, akit egy adott kultúrában filozófusként használnak. Valóban: Szókratésznek egyetlen mûve sem maradt fenn, valószínûleg azért nem, mert egyáltalán nem is írt bölcséleti munkákat, az õ filozófiája ugyanis nem volt más, mint mester és tanítvány kölcsönhatásának egy bizonyos formája, módja, s ezt a kölcsönhatást nem az írás, hanem a párbeszéd közvetítette. Hasonlóképpen Pascal is filozófus volt, mert aforizmáinak gyûjteményét ilyen módon használták, szemben más aforizmagyûjteményekkel, amelyeket más módon használtak. Ha tehát Madách gondolatait mint filozófiai gondolatokat használjuk – márpedig a gyakorlatban immár 135 éve ez a használati mód terjedt el s vált meghatározóvá –, akkor semmi okunk sem lehet arra, hogy ne tekintsük õt filozófusnak. Ami pedig 1883. szeptember 21-én este fél hétkor történt, azt (többek között) úgy is értelmezhetjük, hogy Paulay Ede a filozófiai gondolatoknak egy meglehetősen szokatlan terjesztési módját választotta, amikor úgy döntött, hogy a művet színpadra állítja.

Illetve, ha jobban belegondolunk, távolról sem olyan rendhagyó az eset, mint első pillanatban hinnénk. Ha Szókratész módszere nyomán Platón párbeszédbe szedve adta közre mestere gondolatait, amelyeket – a filozófiai mondandót kiegészítve, kiszínezve – rendre történetekké is kerekített, akkor azt mondhatjuk, hogy Madách, Platón és persze

kapcsolatban fogalmazódott meg, s legszélsőségesebb formája az volt, amely egyszerűen gyenge Faust-utánzattá degradálta a Tragédiát. A korai fordítók bizonyára ezt a vélekedést is cáfolni kívánták, amikor elsőként éppen német nyelvre kezdték el fordítani a drámai költeményt, bízva abban: ha bebizonyosodik, hogy a mű a németajkú olvasóközönség előtt is kiállja az összehasonlítás próbáját, akkor ez perdöntő érv lehet a „Faust-utánzat” vádjával szemben. Adolf Dux két héttel a mű megjelenése után, 1862. január 26-án már nemcsak ismertetést közöl a Pester Lloydban, hanem fordításrészleteket is közread, amelyeket aztán két további lapszámban folytat.¹⁵ Igaz, ehhez mérten viszonylag sokáig, 1865-ig kell várni, amíg könyvként is megjelenik a Tragédia német nyelvű fordítása.

Ezen a ponton abba is hagynám a korai Madách-kultusz kialakulásával kapcsolatos információk ismertetését, hiszen a szerző halálával egy új fejezet, a kultusz kibontakozásának korszaka kezdődik, amely nem annyira egy előadásnak, mint inkább egy monográfiának lehetne a tárgya. Csupán annyit jegyeznek meg, hogy a szerző halálától a mai napig tartó időszak Madách-kultusza megítélésém szerint kb. 50%-ban egyetlen személy érdeme: Paulay Edéé. Abban ugyanis, hogy a Tragédia ismert műből közismert mű lett, s hogy ezzel párhuzamosan a Madách-kultusz több mint száz éven át folyamatosan fennmaradhatott, az ő tevékenysége volt a meghatározó: a színpadi művet valószínűleg egy évad alatt több ember ismerhette meg, mint ahányan korábban a könyvet elolvasták.

A Madách-kultusszal kapcsolatban azonban hátra van még egy izgalmas kérdés megválaszolása: vajon kit ünnepeltek Madáchban a kortársak s kit az utókor? Kinek a kultuszáról beszélhetünk?

A költőről aligha. Láttuk, maga Arany is azt írta Tompának: „Kár, hogy verselni nem jól tud, nyelve sem ment hibáktól.” Valójában a drámaíró kultuszáról sem beszélhetünk. Már csak azért sem, mert a Madách-kultusz – mint láttuk – már a szerző életében elkezdődött, jóllehet ekkor még egyetlen drámája sem volt ismert, a főmű színre vitelére pedig csak évtizedek múltán került sor.

Ha meg akarjuk fejteni a Madách-kultusz „titkát”, akkor érdemes odafigyelni arra, amire Arany is felfigyelt: ő ugyanis a szerző ere-

detisége mellett egyetlen pozitívumot tartott szükségesnek hangsúlyozni: „Hatalmas gondolatokkal teljes.” Érdekes, hogy Szász Károly is „bölcset éneklő”-nek nevezi Madáchot már idézett versében. Mint ahogy Lisznyai is – igaz, majd’ húsz évvel korábban – „vitázó daliá”-ról szólt. Ezek a meglátások arról tanúskodnak, hogy a kortársak nem a költőt vagy a drámaírókat, nem is a politikust, hanem elsősorban a gondolkodót tisztelték Madáchban. Hogy mennyire így volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy végül is a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta. Joggal kérdezhetnénk: ugyan milyen alapon? Hiszen Madách tudományos tevékenységéből életében szinte semmi sem látott napvilágot. A Kisfaludy Társaságban elmondott beszédén kívül maga az akadémiai székfoglaló az egyetlen tudományos munka, amely a kortársak előtt ismertté vált. Madáchot tehát nem valami másért, hanem kizárólag *Az ember tragédiájáért* érte a megtiszteltetés.

(Mindazonáltal nagy kár, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységével kapcsolatban szinte alig maradt fenn dokumentum, így aztán Madách akadémikussá választásának hátterét sem ismerjük. Nem tudjuk, ki, mikor, kiknek és milyen indoklással tett rá javaslatot, hányan szavaztak mellette és ellene; egyáltalán: a Magyar Tudományos Akadémián egyetlen iratot sem őriztek meg, amely Madách akadémikusságával összefüggne. Csupán egy – a címzett által megőrzött – szűkszavú hivatalos levél s a hozzá csatolt okmány tanúsítja, hogy valóban akadémikus volt; maga az MTA akár le is tagadhatná!)

Ha jobban belegondolunk, a Tragédiáról szóló méltatások is rendszerint az abban megfogalmazott gondolatokat méltatták, és ritkán dicsérték a mű nyelvezetét vagy a költő poétikai eszköztárát, a megvalósítás módját. Mindezek alapján joggal kijelenthetjük, hogy a Madách-kultusz – megjelenésekor – a gondolkodó kultusza volt, és semmi esetre sem a költőé vagy a drámaíróé. Madáchot ugyan – legjobb tudomásom szerint – kortársai nem nevezték filozófusnak, sőt, az ezzel rokon értelmű magyar szót, a *bölcseledőt* is ritkán használták vele kapcsolatban, mégis olyan módon méltatták, ami egyértelművé teszi, hogy elsősorban gondolkodóként tartották számon. Még Erdélyi szigorú bírálata is ezt támasztja alá; Madách régi ismerőse nem a költővel vagy a

drámaíróval vitatkozik, hanem a történésszel, a filozófussal, a bölcse-lővel; nem a drámai szerkezet, hanem sokkal inkább a műben megje-lenített történelmi szerkezet a kritika tárgya.

Ha abból az analitikus filozófiai iskolák által is támogatott prag-matikus szemantikai koncepcióból indulunk ki, amely szerint egy szó jelentése nem más, mint használati szabályainak összessége, akkor ezt az elképzelést helyel-közzel az írókra, költőkre is alkalmazhatjuk. E felfogás értelmében nem az az igazán érdekes, hogy mit gondolt Madách (ilyen kérdést a verifikációs problémák miatt egyébként sem tanácsos feltenni), vagy hogy mit szándékozott kifejezni, hanem inkább az a mód érdemel különös figyelmet, ahogyan Madáchot használták: Madách jelentőségét és a Madách-kultuszt akkor érthetjük meg igazán, ha a szerző és életműve használati módját vizsgáljuk.

Amint láttuk, Madáchot kezdettől fogva filozófusként használták, legfőképpen azok, akik helyzetükből adódóan a közvéleményt is befo-lyásolták. Ehhez a használati módhoz csatlakozott az MTA is azzal, hogy levelező taggá választotta. Igaz, a gróf Dessewffy Emil által alá-írt oklevél szerint az intézményt „a tudomány művelése és terjesztésé-re egyszersmind a magyar nyelv emelésére” alapították, s így – in-doklás hiányában – akár azt is gondolhatjuk, hogy a magyar nyelv emelése lehetett a megválasztás oka. Ha így volt, az mindenesetre azt jelentené, hogy az MTA merőben más álláspontra helyezkedett a szerző művével kapcsolatban, mint a korabeli kritika, amely Madách nyelvi leleményét egyáltalán nem dicsérte. De valószínűbbnek kell tartanunk, hogy inkább a Tragédiában található gondolatokat méltá-nyolta az Akadémia, mintsem azok kifejezési formáját, annál is in-kább, mivel az ott tevékenykedők egy része maga is „népszerűsítette” Madáchot (pl. Toldy Ferenc). Mint ahogy arról sem szabad megfeled-keznünk, hogy sem a Kisfaludy Társaság, sem az MTA esetében a székfoglaló nem nyelvi, hanem esztétikai, vagyis végső soron filozófi-ai kérdésekről szólt, így tehát maga Madách a jelek szerint tudatosan is erősítette a róla kialakult képet.

Madáchnak mint filozófusnak a használata azonban mindenk előtt abban nyilvánult meg – és pedig nemcsak a régmúltban, de a mai napig is –, ahogyan idézték őt. Azok a tömör és találó szövegrészek, amelyek

1. A szerző élete

1. 1 A társadalmi háttér

Madách egy ősi köznemesi család elsőszülött fiúgyermeke volt. A család – egyébként tipikusnak mondható – gazdasági helyzetét mai fogalmainkkal inkább csak körülírni tudjuk. Jelentős vagyonnal, ugyanakkor csekély jövedelemmel rendelkeztek. A paradoxon fő oka az volt, hogy a család tulajdonában lévő több mint 5000 holdnyi birtok öt vármegyében elaprózva volt. Az egyébként is korszerűtlen, tőkehiánnyal küszködő gazdaság rendszertelen és kiszámíthatatlan bevételei alig haladták meg a kiadásokat.

Madách és a hozzá hasonló – ekkor még jelentős birtokokkal ren-delkező – köznemesek értékrendszere, részben társadalmi helyzetük-nek, részben a kor általános értékrendjének megfelelően nagyjából az alábbiak szerint alakult:

- gazdálkodás
- hivatal, közélet, politika
- családi élet, utódok
- alkotás
- erkölcs, vallás, egyéb értékek

Madách életében is jelentős szerepet játszott a gazdálkodás, ám e te-rületen, többszöri próbálkozás ellenére sem ért el sikert. A hivatali életben sikeresebb volt ugyan, de politikai pályája bebörtönzésével megtört, s csak rövid időre, az 1861-es országgyűlés idejére nyílt alkalma ismét politikusként tevékenykedni. Családi élete válással végződött; XIX. századi irodalmunkban a szerelmi kudarcok ugyan nem ritkák, ám ez az egyetlen igazi válás! (Mikszáth Kálmán és Mauks Ilona válása ideiglenes volt, és – legalábbis Mikszáth így állította be – csupán a szegénység motiválta: később ismét összehá-zasodtak.) Madách, részben az első három terület kudarcainak következtében, egyre inkább az alkotó munka felé fordult. De meg is fordítható az összefüggés: kezdettől fogva jobban érdekelte őt az alkotás, mint a gazdálkodás vagy a

Szókratész – mindhárom esetben kétségkívül a didaktikai szempontot előtérbe helyező – eljárása közel áll egymáshoz, s hogy ez az eljárás a múlt század vége óta, függetlenül az alkotói szándéktól, erősen foglalkoztatta a színházi rendezőket. Mert ne feledjük: Platón és mestere sem kerülhette el a sorsát, bizonyosság rá a Szókratész haláláról szóló történet, amelyet többször is színpadra állítottak.

Nem véletlenül említettem a leggyakrabban éppen Szókratész nevét: bár meggyőződésem, hogy a magyar és a klasszikus görög kultúra között meglehetősen kétes vállalkozás volna párhuzamot vonni, azért megkockáztatnám: az a mód, ahogyan Madáchoz használjuk, a legközelebb talán éppen ahhoz áll, ahogyan a görögök Szókratészt használhatták.

Ez a feltételezés egyúttal válasz arra, miért is olyan nagy az ellenállás Madách filozófusi elismerésével szemben. Bizonyos kultúrákban, így többek között a filozófiai vonatkozásban egyértelműen német hatás alatt álló magyar kultúrában is uralkodóvá vált az az elképzelés, amely nem a bölcselkedés kedvelőjét, hanem a rendszeralkotót, ill. a nagy rendszerek részrendszereinek munkálkodókat nevezi filozófusoknak. Ez kétségkívül Arisztotelész mindmáig ható tevékenységének tudható be. Ám, ha elismerjük azt, hogy Madáchban a kortársak és az utókor is elsősorban a gondolkodót tisztelték, akkor az ellen sem emelhetünk kifogást, ha a bölcselkedőt idegen szóval illetjük, vagyis Madáchoz filozófusnak nevezzük.

Jegyzetek

1. Gombostű 1862. 13. sz. (febr. 12.) 398. hasáb.
2. Gombostű 1862. 19. sz. (márc. 5.) belső borító.
3. Arany János levele Tompa Mihálynak. (Pest, 1861. aug. 25.) In. *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése IV.* Bp., 1889. 210.
4. Arany János levele Madách Imrének. (Pest, 1861. október 27.)
5. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése. Özv. dr. Hefty Frigyesné Peterdy Mária levele (56. levél).
6. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bp., 1900. 78.
7. ANDOR Csaba: *Ki írta Az ember tragédiáját?* Irodalmi Szemle 1994. 11. sz. 40–60.
8. M. Tud. Ért. 1863. február. 1. sz. 99.
9. SZÁSZ Károly: *Belirodalom. Az ember tragédiája. Drámai költemény. Irta Madách Imre. Kiadta a Kisfaludy-társaság.* Szépirodalmi Figyelő 1862. I. félév. 15. sz. 228–231., 16. sz. 244–246., 17. sz. 260–262., 18. sz. 275–277., 19. sz. 293–295., 20. sz. 308–310., 21. sz. 324–326., 22. sz. 339–342.
10. SZÁSZ Károly: *Egy szó, Zilahy Károly úr levéltöredékére.* Kritikai Lapok 1862. 9. sz. 232.
11. SZÁSZ Károly: *Madách Imréhez.* In. Reviczky Szevér–Zilahy Károly (szerk.): *Alföldiek segélyalbuma.* Pest, 1864. [jan. 16.] 27–28.
12. LISZNYAI Kálmán: *Az ősgyűrű.* Életképek 1845. II. félév 1. sz. 13–18.
13. LISZNYAI Kálmán: *Szent porszem.* In. *Lisznyai Kálmán szavaló könyve saját költeményeiből.* Pest, 1861. 137–139.
14. EÖTVÖS Károly: *Tudomány és művelődés.* Szépművészeti Csarnok 1862. 8. sz. 86.
15. DUX, Adolf: *Die tragödie des Menschen.* Pester Lloyd 1862. jan. 26. 2., febr. 2. 2., febr. 9. 2.

Madách Imre: Az ember tragédiája

(Egy mű beható elemzése)*

0. Megjegyzések

0.1 *Az életrajz adatszerű tényei helyett inkább a köztük lévő összefüggések hangsúlyozandók*

Példa: „1854. július 25-én Ecséden elvált feleségétől, Fráter Erzsébettől.” Sem az időpont, sem a helyszín nem fontos, ehelyett inkább az előzmények és a következmények összefüggésében, konkrét adatok nélkül célszerű az eseményt leírni, mondjuk az alábbi séma szerint: „A szabadságharc bukása – Madách menekülteket rejteget – bebörtönzik – házassága megromlik – válás – Az ember tragédiája”.

0.2 *A tényeket pontosan kell közölni (a tankönyvben) vagy sehogy*

Példa: Madách 1823-ban született vagy: Madách 1823. jan. 20-án született. Mindenképpen rossz a jan. 21-i dátum, amely valamennyi tankönyvben és lexikonban található.

0.3 *Politikai-közéleti aktivitása a korábbiaknál jobban hangsúlyozandó*

A korai életrajzírók előszeretettel jellemezték magányos alkotóként, zárkózott, már-már remeteéletet élő személyként. Mára viszont jelentős számú dokumentumot tárt fel a Madách-kutatás, amely igazolja, hogy a szabadságharctól a megye gazdasági egyesületében betöltött vezető funkciójáig több területen is megnyilvánult társadalmi aktivitása.

0.4 *Árnyaltabb személyiségrajz*

A zárkózott, már-már mogorva, súlyos betegséggel küszködő ember mellett a tréfára, humorra fogékony Madáchot is érdemes bemutatni. Néhány karikatúraszerű rajza vagy *A civilizátor* bizonyos részletei a derűs Madáchot mutatják be.

*A tanulmány az Országos Közoktatási Intézet megbízásából a NAT követelményeihez készült.

- romantika
- pozitívizmus
- spiritizmus, okkultizmus
- evolucionizmus
- hegelianizmus
- hőhalálelmélet
- szabadkőművesség

Ezek az áramlatok hol közvetlenül, hol áttételesen a Tragédiában is megjelennek. Pl. a hőhalálelmélet az első színben („Míg minden megtelt, míg minden kihült / És megmarad a semleges salak”) és a falanszterben („Négy ezredév után a nap kihül”). A szabadkőművesség jelszava – Szabadság, egyenlőség, testvériség – a párizsi színben jelenik meg, s nem véletlen, hogy az a magát Dantonnak álmódó Kepler fogalmazza meg, aki tudományos tevékenysége mellett okkultizmussal is foglalkozott, s aki abban a Prágában élt, ahol a szabadkőművességnek igen komoly hagyományai voltak. Madách, akinek nagyapja még szabadkőműves volt, már szkeptikus a mozgalommal szemben (lásd: Kepler tanítványának beavatása), ugyanakkor egyedülálló emléket állít a mozgalomnak azáltal, hogy művének központi alakjává emeli Keplert.

Madách korának meghatározó szellemi áramlata a pozitívizmus: a természettudományok gyors fejlődése nyomán sokan úgy vélik, hogy rövidesen minden kérdésre választ adnak a természettudományok. Madách hol elfogadja a koncepciót („A metafizika annak poézise, mit nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és a pszichológia is” – írja egyik jegyzetében), hol pedig kételkedik benne. (Gondoljunk a falanszterbeli tudósra, aki az élettelenből élő szeretne előállítani: próbálkozása sikertelen s a föld szellemének szavai szerint szükségképpen az.)

Madáchnak jelentős könyvtára volt, ám az igazán friss tudományos ismereteket nem könyvekből, hanem folyóiratokból merítette. Így a Vörösmarty, Bajza és Toldy Ferenc által szerkesztett *Athenaeum* (1837–1844) c. lapot járatta, amelyben *Az ember tragédiája* számos gondolatának csírája megtalálható. A kor tudományos, irodalmi, politikai stb. kérdéseit barátaival folyamatosan megvitatta.

hivatali előmenetel, így nem csoda, hogy az utóbbi területeken szerényebb eredményt ért el.

1. 2 A családi háttér

Madách társadalmi helyzetében az ősokeket sok nemzedékre visszamenően számon tartották: egy-egy család saját belső értékrendjét meghatározták azok a minták, amelyek az ősök politikai, kulturális vagy éppen harci cselekedeteiben nyilvánultak meg. Madách Imre egyik leg híresebb őse Zrínyi Miklós volt. Azt, hogy Madách valahol fontosnak érezte ezt a kapcsolatot is, tanúsítja, hogy egy olajfestményén meg is örökítette a költő-hadvezért. (Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok Nr. 2023.) Emellett több költő is található a családban, közülük a legismertebb Rimay János volt.

Nagyapja a Martinovics-per több vádlottjának volt a védőügyvédje, szabadkőműves páholyok tagja. Apját korán elveszítette, anyja szigorú nevelésben részesítette őt és testvéreit.

1. 3 A szociokulturális háttér (lakóhely)

Alsósztrégova, ahol élete java részét eltöltötte, zömében szlovákok lakta Nógrád megyei falu volt már Madách életében is. A nemzetiségi megosztottság 90%-ban vallási megosztottságot is jelentett a magyarok zömében katolikusok, a szlovákok evangélikusok voltak. Madách ősei azonban előbb áttértek az evangélikus hitre, majd Madách nagyapja visszatért a katolikus hitre. A két felekezet között a múlt században már nem voltak – ellentétben a korábbi századokkal – tettelegességgig fajúlló ellentétek. Madáchnak nap mint nap alkalma nyílt mind a katolikus pappal, mind az evangélikus lelkészsel megbeszélni gondolatait, s főművének vallási vitáiban (gondoljunk a bizánci színre!) meg is jelennek ezek az ellentétek.

A falu „értelmiségét” a katolikus pap és az evangélikus lelkész mellett a házitartó alkotta; a családtagokon és a cselédségen kívül ők

voltak azok, akikkel a költő nap mint nap megbeszélhette gondolatait. Barátainak szűkebb köre a környező települések birtokosaiból, gazdatisztjeiből állt.

1. 4 Az iskola

Madách eleinte magánúton végezte tanulmányait, vizsgáit a váci piaristáknál tette le. 14 és fél évesen, 1837 őszén került a pesti egyetemre, s ez döntő hatást gyakorolt további életére.

Bár tanárainak többségét ma már csak régi lexikonokban találjuk meg, évfolyamtársai közül ketten is miniszterelnökök lettek (Andrássy Gyula és Lónyay Menyhért). Madách ekkor publikálja első verseit, ekkor ismerkedik meg a színházzal, olyan barátokra tesz szert, akiknek szellemi színvonala messze meghaladja a szülőhelyének környezetében megszokott szintet. Mindez s a pesti életben talán első ízben közvetlenül megélt „versenysszellem” (v. ö.: londoni szín) Madáchra is ösztönzően, termékenyítőleg hat. Az újságalapítástól a színdarabírásig, a versírástól a festésig több dologgal kísérletezik: ő maga és környezete egyaránt tudatában van a tehetségének, de még senki sem sejtí, miben fog ez a tehetség megnyilvánulni.

1. 5 Életrajz

1823. jan. 20-án született. Sokat betegeskedett, azt jósták neki, hogy nem fogja megérni 1840-et. Pesten végezte az egyetemet (előbb filozófiát, majd jogot hallgatott), ott jelent meg első könyve is, *Lantvirágok* címen egy verskötete. Szűkebb hazájában, Nógrád megyében vállalt hivatalt, majd megnősült. Bár nem hagyott fel a szépirodalommal, ezidőtájt politikai cikkei jelentek meg, többek között Kossuthal is vitatkozott.

A szabadságharc idején a megye főbiztosa: az újoncok toborzása, felszereléssel, élelemmel való ellátása az ő feladata volt. 1849 nyarán a megyét megszálló orosz csapatokkal szembeni fegyveres ellenállásra

szólította fel több település lakóit. A szabadságharc bukása után menekülteket és fegyvereket rejteget birtokán. 1852-ben letartóztatják, közel egy évig raboskodik. Ezalatt házassága megromlik, később elválk feleségétől, Fráter Erzsébettől.

A siker éve: 1861. Márciusban országgyűlési képviselőnek választják meg. Pestre már magával viszi főműve kéziratát. Nagy tetszést arató beszédet mond a parlamentben. Nem versei, drámái vagy cikkei, hanem ez a beszéd teszi őt országosan ismertté! Néhány héttel később Arany Jánoshoz elviszi *Az ember tragédiáját*. Arany stílárís fenntartásai vannak ugyan a művel szemben, ám egyértelműen elismerően nyilatkozik, s felismerve annak értékeit, felajánlja a szerzőnek a segítségét, aki el is fogadja azt. 1862 elején jelenik meg *Az ember tragédiája*, sikere minden várakozást felülmúl. A szerzőt előbb a Kisfaludy Társaság, majd a Magyar Tudományos Akadémia választja tagjává. 1863-ban megjelenik a mű második kiadása, 1864-ben meghal Madách.

2. A mű

2.1 Madách műveltsége

Rendkívül nyitott, széles látókörű alkotóval állunk szemben. Bár a kor magyar íróit, költőit a szűkebb értelemben vett irodalmon kívül sok más kérdés is foglalkoztatta (politika, közélet, erkölcs, nyelv, történelem stb.), sőt sokan közülük másfajta alkotásokkal is kísérleteztek (pl. Jókai Mór is festett olajképeket), Madách mindezeket felül komoly természettudományos ismeretekkel is rendelkezett. Könyvtára csakúgy, mint jegyzetei, arról tanúskodnak, hogy elmélyülten tanulmányozta a biológiát, csillagászatot, földrajzot, filozófiát stb. A kor meghatározó szellemi áramlatai nagy hatással voltak rá, bár azokat igen kritikusan szemlélte. (Hegelből pl. gúnyt űzött *A civilizátor* c. drámájában.)

A kor – meglehetősen eltérő területeken megnyilvánuló, egymással nem összevethető – szellemi áramlatai és tudományos koncepciói közül Madách esetében az alábbiak érdemelnek különös figyelmet:

2.7 A téma, a kompozíció, a motívumok összefüggései

A mű három részből áll: I–III. szín, IV–XIV. szín és XV. szín. Az első és utolsó részt (amelyeket összefoglalóan keretszíneknek szokás nevezni) a középsőtől nemcsak az különbözteti meg, hogy az előbbi jórészt bibliai témára épül, míg az utóbbi történelmi (részben történelem utáni) eseményekre. A szereplők sem teljesen azonosak. A történelmi színekben az Úr egyáltalán nem fordul elő (a föld szelleme viszont igen!), ami deista felfogásra vall. (Isten csak a teremtésben vesz részt, de a világ későbbi eseményeit nem befolyásolja. Erre a felfogásra utal „A gép forog, az alkotó pihen” sor, valamint Lucifer megjegyzése: „másítani nincs erőd”: a már megteremtett világ öntörvényű.)

A történelmi színek felépítésében hagyományosan Hegel koncepcióját szokás látni (tézis–antitézis–szintézis). E felfogás értelmében Ádám minden egyes színben valamely eszme megvalósulását várja, majd csalódása után a következő színben egy ellentétes eszmében bízik, mígnem abból is kiábrándulva, mintegy a korábbi ellentétet meghaladva egy újabb eszmét vall sajátjának, s ezzel „magasabb szinten” egy újabb ellentmondás kiindulópontjához jutunk. Valójában azonban a mű történelmi része nem annyira az eszmék ellentétére, hanem sokkal inkább *eszme és megvalósulás ellentétére* épül. Ádám nem elvekből, elképzelésekből ábrándul ki, hanem azok megvalósítási módjaiból, sőt, némely esetben nem is a megvalósítási módból, csupán azokból a feltételekből és következményekből, amelyek az elképzelés megvalósításával együtt járnak. Így pl. a „dicsőség” (érvényesülés, népszerűség) eszméjét sehol sem tagadja meg. Egyiptomban nem elsősorban azért csalódott, mert ez az eszme piramis építésében nyilvánul meg, hanem mert a megvalósítás feltételezi a rabszolgaságot, a „milliók egy miatt” elvet. Az újabb eszmék tehát nem a korábban vallott eszmék tagadásából származnak, hanem a korábbi eszmék megvalósítási módjainak (és körülményeinek: feltételeinek és következményeinek) a tagadásából.

A mű középpontjában a forradalmi Párizs áll, amely több szempontból is kitüntetett. Formailag kitüntetett azért, mert „álom az álomban” s mert ez az egyetlen szín, amelyben Lucifer egyetlen szót sem szól (bár szerepel a színben!). Tartalmilag azért, mert ez az egyetlen

2. 2 Barátok, pályatársak

Madách már fiatalon közelebbi kapcsolatba került olyan írókkal, költőkkel, kritikusokkal, akik közül többen is mindmáig irodalomtörténetünk jelentősebb alakjai közé sorolhatók, saját korukban pedig vitathatatlanul tekintélyes alkotóknak számítottak. Közülük a legfontosabbak: Lisznyay Kálmán, Gyulai Pál, Erdélyi János, Pulszky Ferenc, Bérczy Károly, Vachott Sándor. A Tragédia megírása után további alkotókkal ismerkedik meg: Arany Jánossal, Jámbor Pállal, Szász Károllyal, Eötvös Józseffel.

Korának irodalmi értékrendje soha nem tapasztalt mértékű átalakuláson ment át. Madách ifjúkorában a magyar irodalom legnagyobb alakjai a Kisfaludy testvérek (Csokonait alig ismerik), mire azonban megírja a Tragédiát, addigra Vörösmarty, Petőfi, Arany az elismert nagy alkotók. A magyar irodalomban sem korábban, sem később nem tapasztalt drámai értékátrendeződést a legjobban az jellemzi, hogy 1843-ban Petőfi boldog lett volna, ha valaha olyan népszerűsége tesz szert, mint Lisznyay Kálmán, öt évre rá viszont Lisznyay már szívesen cserélt volna Petőfivel.

2.3 Eredetiség

A Tragédia keletkezése idején az irodalmi értékrend csúcsán már az eredetiség állt. Nem véletlen, hogy Arany János is így jellemezte egy levelében Madáchot: „Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat”. Később, az első kritikák is a mű eredetiségét méltatták vagy vitatták: az ellentábor a Faust utánzatának tartotta Madách művét, s ez az eredetiséget kétségbe vonó kritika a leg súlyosabb ellenérv volt a művel szemben.

Madách, akinek versei, elbeszélései, sőt egyéb drámái is jórészt híján vannak az igazi eredetiségnek, e műve megírásakor tudatosan törekedett arra, hogy semmihez se hasonlítható alkotást hozzon létre.

Baráti körben felvetette a gondolatot: meg lehetne-e írni egy drámában az emberiség történelmét. Az egyöntetű válasz az volt, hogy

nem, az indoklás pedig így szólt: a történelem befejezetlen, a drámát viszont valahogy be kell fejezni.

Madách ötlete két szempontból is eredeti. Egyrészt valóban az egyetlen olyan irodalmi mű, amelynek nem a történelem egyik vagy másik eseménye, hanem maga az összemberi történelem a tárgya. Másrészt a paradoxon feloldása is eredeti. A történelmet saját korán túl folytatva, az elképzelt jövőt is megrajzolva, lezárja. A mű poszt-historikus (történelem utáni) színei a magyar tudományos fantasztikus irodalom egyik legkorábbi s mindmáig legjobb alkotásának tekinthetők.

2. 4 Előmunkálatok, munkamódszer

Madách művei írásakor sokat jegyzetelt, ha azonban elkészült egy művével, akkor a „nyersanyagot”, a cédulákra írt feljegyzéseket megsemmisítette. Így az alkotói munka folyamatára más művei, elsősorban a versei engednek következtetni, amelyek némelyikében olyan témát dolgoz fel, amely főművében is megjelenik (pl. *A halál költészet*). Emellett barátaihoz írt levelei tanúskodnak arról, hogy életének különböző időszakaiban mely témák foglalkoztatták őt.

Vannak alkotók, akik gyorsan dolgoznak, az egyszer már leírt szövegen szinte semmit sem változtatnak. Mások évekig csiszolják, újra és újra átfogalmazzák műveiket. (Tolsztoj pl. több mint tízszer dolgozta át az Anna Kareninát.) Madách is sokszor átírta verseit csakúgy, mint drámáit. Sőt a már megjelent művén is sokat változtatott, ezért a Tragédia 2. kiadásában ez állt: „2., tetemesen javított kiadás”. Saját bevallása szerint egy évig „pihentette” műveit, s csak azután mutatta meg ismerőseinek, vagy dobta el, ha elégedetlen volt velük. Ha pedig elkészült egy új változattal, akkor a korábbi általában megsemmisítette. Ez az oka annak, hogy bár a Tragédiának is léteztek korábbi variánsai, csak egyetlen kézirat maradt fenn.

2.5 A mű keletkezése

Madách hosszú hónapokat töltött börtönben, magánzárkában. A vele egyidőben ugyancsak magánzárkákban fogva tartott rabtársai közül többen megőrültek. Állítólag ennek elkerülésére szerzett magának krétát, amellyel verseket írt az asztallapra, s azokat törlés előtt rendre memorizálta. Utoljára *Lucifer* címen kezdett el egy drámát írni. Szabadulása után a művet többször is átdolgozta, s ilyen előzmények után 1859–60-ban írta meg azt a változatát, amelyet ma *Az ember tragédiája* címen ismerünk.

2.6 Műfaji kérdések

A mű kéziratának címlapján ez áll: Drámai költemény. A világirodalom első magát drámai költeménynek minősítő műve Byron: *Manfredja* volt (1817). Általában az olyan művek megjelölésére használják a fogalmat, amelyek formailag megfelelnek a dráma követelményeinek, ám tartalmuk vagy terjedelmük miatt színpadi adaptációra alkalmatlanoknak látszanak. (Jelentős műveket, függetlenül azok műfajától, terjedelmétől vagy az alkotó szándékától, századunkban gyakorta vittek színpadra.)

A Tragédia esetében mind a terjedelem, mind a tartalom (az elvont, filozofikus részek túlsúlya) indokolja a műfaji megjelölést. Ugyanakkor nem árt tudnunk, hogy már Madách életében, a mű megjelenését követő évben az egyik szintársulat tervezte a Tragédia színre vitelét.

Ennek ellenére Madách műve csak korlátozottan alkalmas a színpadi adaptációra. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a sok ezer előadás között csak ritka kivételként fordult elő olyan eset, amikor a teljes művet bemutatták volna. Az egyes rendezők a műnek kb. kétharmadát szokták színre vinni, így szigorúan véve nem a Tragédiát látjuk a színpadon, hanem annak a rendező és a dramaturg által rövidített, olykor nyelvileg is modernizált, vagyis végső soron átdolgozott változatát.

Mindazonáltal az *igen* válasz mellett valamelyest több érv szól, mint a *nem* mellett. A párizsi és londoni színeket felfoghatjuk úgy is, mint amelyek nem egymásra következnek, hanem egymással párhuzamosak. E mellett szól az a körülmény, hogy dramaturgiai valóban nem egymást követik, hanem mindkettő Prágát követi, ha úgy tetszik, mindkettő Prágának a tagadása. E felfogás szerint Párizs és London egyidejű s egyidejűségük úgy értelmezhető, hogy a történelemben vannak alternatívák. Párizsból tehát nem Londonon, hanem merőben másfajta társadalmakon át vezet az út a falanszterhez. Ez azonban csak egy lehetséges értelmezése Madách főművének, s bár több érv szól mellette, mint a hagyományos unilineáris (egyvonalú) történelemfelfogás mellett, azért az utóbbi sem vethető el egészen.

3. Adaptációk, a mű továbbélése

A Tragédia tartós sikerét Magyarországon a színpadi bemutató alapozta meg. A múlt században a könyveknél, folyóiratoknál, újságoknál jóval nagyobb nyilvánosságot jelentett, ha egy művet színpadra vittek, különösen, ha egy nagyobb színházban mutattak be. Egy átlagos könyvet 4–500 példányban nyomtattak; 1000 példány egy irodalmi műnél már nagy példányszámnak számított. Ez azt jelentette, hogy 10–20 előadás után sokkal szélesebb körben vált ismertté a mű, mintha mondjuk két kiadásban megjelentették volna.

A Tragédiát első ízben 1883-ban Paulay Ede vitte színre a Nemzeti Színházban, de már a következő évben Kolozsváron is bemutatták. A múlt században még ismeretlen volt az a napjainkban elterjedt gyakorlat, amely a rendező felfogását igyekszik érvényre juttatni, olykor a szerzővel és a művel szemben is. A kor értékrendje szerint az a rendezés számított jónak, amely a lehető leghívebben igyekezett a művet színpadra állítani, ellentétben a mai értékrenddel, amely a rendezés eredetiségét néha még akkor is magasra értékeli, ha az a mű, a szerző eredetiségének rovására megy. 1883-ban tehát a szerzőtől vártak eredetiséget s nem a rendezőtől. A bemutató sikere minden várakozást felülmúlt. Mint érdekességet említjük meg, hogy az egyedülálló, koráb-

szín, amelyet nem tagad meg Ádám. Átgondolt koncepcióra vall, hogy a kettő szorosan összefügg. Mivel Lucifer a „tagadás szelleme”, azzal, hogy Madách nem engedi őt szóhoz jutni Párizsban, egyúttal kifejezésre juttatja azt a véleményét, hogy Párizsnak – ellentétben az összes többi színnel – nincs tagadása.

Nemcsak az Úr, de Jézus sem szerepel a történeti színekben, sőt, a nevét sem ejtik ki a szereplők. Sajátos névmágia nyilvánul meg abban, ahogyan utalnak rá. (Pl.: „ki mondá: Nem békét, de harcot / hozok a földre” 1540–41. sor.)

A mű központi alakja egy tudós: az a Kepler, aki teológusként kezdte pályáját, s aki a tudományos tevékenység mellett más, jobbára az okkultizmus körébe sorolt tevékenységekkel is foglalkozott (pl. asztrológia).

A mű egy sajátos megosztottságra, konfliktusra épül: a teremtés két részre osztotta a világot, amelyeket a Tragédia anyagvilágnak és szellemvilágnak nevez. E megosztottságot jelképezi a két almafa is. A megosztottság ésszerűtlenségére Lucifer már a mű elején figyelmeztet („s hiányzik az összhangzó értelem” – ti. az anyagvilágból), az igazi konfliktust azonban az első emberpár és az Úr együttesen idézi elő: az emberpár azzal, hogy almát szakít a tudás fájáról, míg az Úr azzal, hogy az örök élet fáját elzárja előlük. Ettől kezdve a mű felfogása szerint az ember mintegy közbülső helyet foglal el a két világ között: a tudás révén félig a szellemvilághoz, az örök élet hiányában félig az anyagvilághoz tartozik, s minden későbbi konfliktusnak végső soron ez a kettőség lesz az alapja. Így annak az ellentétnek is, amely Ádámot motiválja, s amely – mint már volt róla szó – a történeti színek egymásra következését meghatározza: vagyis eszme és megvalósulás kibékíthetetlen ellentétének: a szellemvilágban (gondolatban) felépített elképzelés, amint megvalósul (vagyis átveddik az anyagvilágba), elfogadhatatlanná válik.

Nagyon elvontan, szimbolikusan, mégis, lényegileg ugyanez az ellentét az alapja az Úr és Lucifer konfliktusának is. Igaz, ők mindketten a szellemvilág részesei. A köztük lévő ellentét nem is annyira mondandójuk tartalmában nyilvánul meg, hanem sokkal inkább megnyilatkozásuk módjában. Ez az ellentét: hatalom és tudás ellentéte. Vegyük

észre, hogy Lucifer megnyilatkozásaiban általában magyaráz, érvel, s szinte minden megnyilvánulása intellektuális. Ezzel szemben az Úr előír, tilt, fenyegetőzik, kinyilatkoztat, vagyis megnyilvánulásai hatalmi jellegűek.

Végső soron az eszme–megvalósulás ellentét magával a teremtéssel kezdődik („Megtetesült az örökös, nagy eszme, / Ím a teremtés béfejezve már”), hiszen a teremtett világ, abban a pillanatban, amikor Éva leszakítja az almát, többé már nem felel meg maradéktalanul az Úr elképzelésének: bizonyoság rá, hogy a tudás fáját, amelyet eredetileg Lucifernek adott, kénytelen visszavenni.

Végül alapvetően az anyagvilág–szellemvilág ellentét jellemzi férfi és nő ellentétét is a műben. Madáchot sokan elmarasztalták, mivel férfi és nő kapcsolatát illetően konzervatív nézeteket vallott (lásd akadémiai székfoglalóját: *A nőről, különösen aetheticai szempontból*). A Tragédiában azonban ez az ellentét korántsem olyan éles: igaz, Éva inkább az anyagvilághoz, Ádám inkább a szellemvilághoz áll közelebb, mindazonáltal az első igazán mély gondolatot Éva fogalmazza meg (gondoljunk az alma leszakítása előtti érvelésére), s maga Lucifer mondja Éváról: „Lám, megjelent az első bölcselő!” Voltaképpen a műben az igazán mély ellentét nem is annyira férfi és nő között feszül, mint inkább nő és nő között! Az Ádám által elképzelt, eszményített nő és a ténylegesen megjelenő hús-vér nő, a valóságos Éva s az, amilyennek Ádám Évát elképzei, áll kibékíthetetlen ellentétben egymással. Végső soron tehát itt is eszme és megvalósulás az ellentét alapja.

Egy bukott szabadságharc után mi más lehetne aktuálisabb téma egy ambiciózus szerző számára, mint maga a szabadság. Madách műve is alapvetően erről szól; az egész művön végigvonuló, meghatározó ellentétpár – az anyagvilág–szellemvilág és eszme–megvalósulás ellentétpárok mellett – a szabadság–végtet (vagy a költői szóhasználat helyett filozófiai szóhasználatul élve: szükségyszerűség). „Végtet, szabadság egymást üldözi, / S hiányzik az összhangzó értelem.” – mondja Lucifer már az első színben.

A későbbiekben Ádám általában a szabadság mellett érvel, míg Lucifer a szabadság korlátaira hívja fel a figyelmét. Maga Lucifer sem abszolút szabad, ám ő az egyetlen szereplő, aki tudatában van saját

szabadsága korlátainak is. („Te meg némissd el azt a jajgatást” – mondja Ádám az egyiptomi színben, mire Lucifer válasza: „Azt nem birom...”).

A Tragédia emberfelfogása szerint az erkölcsi választás az a terület, ahol *az egyénnek látszólag* teljes a szabadsága („Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme”). Hogy miért csak látszólag? Mert külön-külön minden egyes ember választhatja ugyan az erényt, ám egyszerre mindenki nem választhatja. Erre a paradoxonra, látszólagos ellentmondásra egy Madách korában még újnak számító terület, a társadalomstatisztika hívta fel a figyelmet:

S ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást.

E paradoxon neve a matematikában (valószínűségszámításban): „a nagy számok törvénye”. Csakhogy itt alapvetően másról van szó, mint mikor egy pénzdarabot sokszor feldobva azt tapasztaljuk, hogy bár az egyes dobások kiszámíthatatlanok, hosszú távon nagyjából hasonló lesz a fej és írás dobások aránya. Az igazi paradoxon éppen abban rejlik, hogy az emberek egyáltalán nem véletlenül kötnek házasságot vagy követnek el bűnt stb., mégis e jelenségek tömegmérésekben nem különböznek attól, mintha ki-ki pénzfeldobással döntené el élete nagy sorskérdéseit.

De vajon van-e szabadság a történelemben? A mű válasza szerint *végző soron* nincs: a hőhalálmélet alapján ugyanis a történelem egyszer, így vagy úgy, de véget fog érni. S addig? Nos, a Tragédia nyitva hagyja a kérdést, hogy lehetnek-e a történelemben alternatívák. Mint ahogyan nyitva hagyja azt a kérdést is, hogy mennyi ideig tart a történelem? A falanszter színbeli események a nap kihülése előtt 4000 ezer évvel történnek; de vajon hány évvel London után? Ez nem derül ki a műből, mint ahogyan az sem, hogy addig – vagyis amíg a fizikai körülmények nem kényszerítik az emberiséget – vannak-e alternatívák.

Jóllehet tökéletesen tud pl. franciául, a kortárs francia szerzők közül Hugot és Eugene Sue-t ismeri, Nerval vagy Baudelaire-t nem ismeri. A korszak magyar költészetéből nemcsak a formai kísérletezés hiányzik, de a másutt már bevált, klasszikus formák nagy része is. (Egész múlt századi irodalmunkban nincs egyetlen említésre méltó szonett sem. Elbeszélő költészetünkben hiába keresünk tercínákat.) Ez a bezártság és konzervativizmus persze nemcsak a szerzőket jellemezte, hanem a kor közízlését is. Az olvasóközönség terjengős, „magyaros”, lehetőleg történelmi tárgyú elbeszélő költeményeket várt a szerzőktől, akik általában eleget is tettek ennek az elvárásnak. Vörösmartyt a *Zalán futása* tette ismertté, Arany Jánost a *Toldi*. A világirodalom igazán jelentős alkotásai azonban általában ott születtek, ahol az alkotók bátran szembeszálltak a közízléssel (pl. Párizs), s a nagyközönség helyett inkább a szűkebb szakma véleményét tartották mérvadónak.

A magyar szerzőket emellett súlyos ellentétek osztották meg. Irodalmunk legnagyobb szervezői, vezéregyéniségei általában nem voltak jó műítészek, s az ízlésüknek nem megfelelő alkotásokat ritkán tolerálták. Kazinczy pl. egész életében tiltakozott az ellen, hogy Csokonai nagy költő lett volna, Fazekas Mihályról pedig egyenesen lesújtó véleménnyel volt. Ezek az ellentétek olykor egész alkotói pályákra gyakoroltak igen kedvezőtlen hatást (gondoljunk pl. Berzsenyire). Madách korában Arany és Vajda ellentéte osztotta meg irodalmunkat. Sajnos még Madách sem tudta kivonni magát e megosztottság alól; tanúsítja ezt egy harmadrangú, Vajdát gúnyoló verse (*Rikmusok*).

Madách is élete nagy részében a kor divatáramlatait követte. Megnyilvánult ez már abban is, hogy életművének súlyponti részét a drámák alkották, de a témaválasztásban is, hiszen e drámák közül több is történelmi tárgyú (*Csák végnapjai*, *Mária királynő*, *Mózes*). Versei sem mutatnak eltérést (néhány kivételtől eltekintve) sem témájukban, sem formájukban a kor magyar költészetétől, magyar közízlésétől. Míg tehát egyik oldalon az eredetiség az egyik legfőbb érték az irodalomban, addig a másik oldalon az alkotók jobbára hagyományos témákat, hagyományos módon dolgoznak fel.

A Tragédia újszerűsége, „modernsége” már a műfaj megválasztásában is megmutatkozik. A drámai költeménynek Magyarországon

ban Magyarországon még nem alkalmazott technika is közrejátszott ebben: ekkor alkalmaztak először elektromos áramot színpadi effektusok céljára. Azóta sok ezer előadást ért meg a mű.

A külföldi sikert a Tragédia-fordítások alapozták meg. Két héttel az első kiadás megjelenése után már szemelvényes német fordítások láttak napvilágot. Eddig kb. 40 nyelvre fordították le Madách főművét, s csupán angolul nyolc különböző fordítása jelent meg. Sok országban színre is vitték: régebben Németországban, újabban pedig Észtsországbban volt nagy sikere.

A mű megfilmesítése is többeket foglalkoztatott s foglalkoztat a mai napig is. Madách műve nyomán született az *Angyali üdvözet* c. film, jelenleg pedig a Tragédia rajzfilmváltozata készül.

4. Szállóigék

A Tragédiának több sora vált szállóigévé, mint az egész múlt századi irodalmunknak. Ezeket maradéktalanul felsorolni vagy rangsorolni képtelenség. Nincs is értelme, hiszen több könyv is jelent meg, amely Tragédia-idézeteket tartalmaz.

„...homályban ül,
Mí egy világot rendít és terem”
(3. szín)

„Az ebnek is eb legfőbb ideálja”
(2. szín)

„Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál”
(10. szín)

„Nem a kakas szavára kezd virradni,
De a kakas kiált, merthogy virrad.”
(7. szín)

„Nem az idő halad: mi változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.”
(3. szín)

„Tehet s tegyen, kiben szent szikra van.”
(7. szín)

„Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben;
Nemes, de terhes önlábunkon állni!”
(2. szín)

„A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.”
(13. szín)

„Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”
(15. szín)

„Előre csak önhittén utadon,
Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von.”
(4. szín)

„Koldus a dúst testvéreül kívánja,
Cseréld meg őket, és ő von keresztre.”
(6. szín)

„Sohase tiszteletes a jelen.
Mint embernagyság a hálósobában.”
(11. szín)

„Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.”
(8. szín)

„Hol a szellem van, ott a győzelem.”
(7. szín)

„A bölcelet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.”
(10. szín)

„Nem messiás-é minden újszülött”
(8. szín)

„A tett halála az okoskodás”
(2. szín)

„A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uszója, nem vezére az egyén.”
(7. szín)

„Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.”
(1. szín)

„...a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.”
(8. szín)

„Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem.”
(1. szín)

5. Emelt szint

5. 1 Műfaji sajátosságok, a korszak szellemi irányzatai

A korszak magyar irodalma izolált, formailag szegényes. A világirodalom kortárs szerzői közül inkább csak a német nyelven írók gyakoroltak hatást, azok is jobbra a haláluk után (Goethe, Schiller, Kotzebue). Madách ízlése is (csakúgy mint pl. Aranyé s másoké) konzervatív.

német, francia és szlovák fordítás (a nyelvek száma tehát a magyarral együtt 20 volt).

Az elképzelés az volt, hogy a szövegek pusztá megtekintésén (vagy kinyomtatásán), és a szokásos keresési lehetőségeken túl a szövegek egymás mellé helyezésével kell új funkciót létrehozunk. Ha mondjuk a felhasználó németül és angolul beszél, akkor viszonylag sok választási lehetősége van. Mivel a képernyőn akár három oszlop is létrehozható, így három angol fordítást vagy a két németet és valamelyik angolt stb. egymás mellé lehet helyezni és összehasonlítani. (Nem véletlen, hogy négy angol fordítás került a CD-re; míg a múlt században számos német fordítás jelent meg – amelyek azóta persze meglehetősen elavultak –, addig az elmúlt évtizedekben egyre-másra láttak napvilágot a különböző angol fordítások, ennek ellenére angol nyelvterületen még ma is kevéssé ismert a Tragédia.) Különösen tanulságos lehet ez akkor, ha valaki egy új fordítást készít, s kíváncsi rá, hogy egy nehezen tolmácsolható résszel miként boldogultak mások. (A Tragédia galego átültetését készítő műfordító pl. a spanyol, a portugál, az eszperantó, a román és a katalán fordításokat nézte meg, mivel a magyaron kívül történetesen éppen ezeket a nyelveket ismerte.)

De amilyen nyilvánvalónak látszik az ötlet, hogy a fordításokat egymás mellé helyezve tanulmányozhassuk, annyira nem volt nyilvánvaló nem is a megvalósítás módja, mint inkább maga az elv, amely az egymás mellé helyezést lehetővé teszi. A verses műveket hagyományosan soronként számozzuk, s amíg nem gondolunk bele mélyebben a részletekbe, kézenfekvőnek tűnhet ez a megoldás. Csakhogy a fordítások gyakorlatilag sohasem követik teljesen szigorúan, sorról sorra a magyar eredetit. Amit Ádám a magyar szövegben 16 és fél sorban mond el (vannak ugyanis töredék sorok is!), az egy fordításban lehet, hogy csak 15 sor, bár valószínűbb (hiszen a fordítás majdnem mindig hosszabb, mint az eredeti), hogy 18 vagy akár még több sor. Mivel a hibák összeadódnak, így mondjuk a magyar szöveg kétezredik sorának lehet, hogy a fordításban 100 vagy akár 200 sorral későbbi részlet felel meg, s így az azonos sorszámú sorok egymás mellé helyezése teljesen tévútra visz. Mi akkor a megoldás? Nem a sorokat, hanem a szereplők megszólalásait kell egységnek tekintenünk, így a századik vagy kétszáz-

egyáltalán nem volt hagyománya, de a világirodalomban is csak néhány évtizedes múltra tekinthetett vissza. Gyakorlatilag az egyetlen széles körben ismert és elismert példa ekkoriban Goethe *Faustja* volt.

5. 2 Világirodalmi párhuzamok

Bár sokan úgy vélték, hogy a Tragédia a Faust utánzata, ez az állítás nem állja meg a helyét. (A két mű témája egészen más, inkább csak a Faust–Mefisztó polémia állítható párhuzamba az Ádám–Lucifer vitával; Goethe művének tárgya *nem* az emberiség története.) Ugyanakkor kétségtelen, hogy a mű egyes motívumai rokonságot mutatnak világirodalmi művekkel, sőt, nem egy esetben joggal feltételezhetünk közvetlen hatást. Így pl. a falanszter szín alapján kétségtelen, hogy Madách ismerte Fourier művét, mint ahogyan az is biztosra vehető, hogy a keretszíneknél nem csupán a Bibliára támaszkodott, hanem pl. Milton *Elveszett Paradicsomára*. Minthogy az összeművelés történelmet más alkotók nem dolgozták fel, ezért a *Az ember tragédiája* világirodalmi párhuzamainak sorában általában az ún. „emberiség költemények”-et szokták megemlíteni. Így a *Faust* mellett pl. Dante *Isteni színjátékát* vagy Victor Hugo *A századok legendáját*, Byron *Kainját*, *A bolygó hollandi* legendáját, Ibsen *Per Gyntjét*, Shelley *Megszabadított Prométheuszát* stb. Vegyük észre, hogy az említett világirodalmi művek is más művekkel alig rokonítható alkotások. Ahogyan Madách életművén belül műfajilag is, tartalmilag is elkülönül a Tragédia, hasonlóképpen Goethe *Faustja* sem rokonítható más műveivel, Ibsen életművén belül is különleges helyet foglal el a *Per Gynt* stb.

5. 3 Fogadtatás

A Tragédiának kezdettől fogva jóval több elszánt híve volt, mint bírálója. Ennek ellenére már Madách életében néhányan elutasították a művet. Arany, Szász Károly s mások elismerésével szemben Erdélyi János közvetlenül a könyv megjelenése után igen éles hangú bírálatot

írt, amelynek egyik következtetése az volt, hogy a mű címe elhibázott, a Tragédia valójában „Az ördög komédiája”. Érdekes, hogy Vajda János mértéktartóan ugyan, mégis kedvezően nyilatkozott a könyvről.

A „Faust-utánzat”-típusú bírálatok mellett sokan a Tragédia pesszimizmusát kifogásolták. A szocialisták, majd később a kommunisták a falanszter színben a jövő eszményített társadalmának torzképét látták, ezért utasították el. De érték támadások Madáchot a vallás oldaláról, nem is egészen alaptalanul. Maga Arany János is bírálta az Úr első megnyilatkozását: „az egész négy sor mester emberes önelégültsége is komikai színben tűnik fel” – írta Madáchnak abban a levelében, amelyben változtatásokat javasolt. Ezek a kedvezőtlen bírálatok azonban egyáltalán nem befolyásolták a mű sikerét.

A huszadik század első felében fenntartások nélkül ünnepelték Madáchot: immár nem vele folytattak vitát az elemzők, hanem inkább egymással. Elismerése azóta is töretlen, egy rövid intermezzot kivéve. 1955-ben Lukács György, bár irodalmunk „haladó hagyományai” közé sorolta a Tragédiát, fenntartásainak adott hangot a kritikájában. Sajnos ez a bírálat (amely kevésbé volt éles, mint annak idején Erdélyié, s amelynek vélhetően nem az volt a célja, hogy Madách művét levegyék a színházak műsoráról) elegendő volt ahhoz, hogy Madách műve néhány évig ne legyen látható, olvasható.

Újabban Arany javításai állnak a bírálatok keresztútjében. Valóban, arra is találunk példát, hogy Madách nyelve modernebb, a mai olvasóhoz közelebb álló, mint Aranyé (az egyenként szót pl. a ma népiesnek tartott egyenkintre javította Arany), mint ahogyan az is igaz, hogy bizonyos, látszólag jelentéktelen változtatások a mű értelmét is megváltoztatták. Mindazonáltal összességében Arany javításai egyértelműen a mű javára váltak. S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Madách beleegyezését adta a változtatásokhoz, sőt művének második kiadásában (részben Szász Károly bírálatára nyomán) további változtatásokat eszközölt. Éppen ezért ma is ezt a második (a szerző életében megjelent utolsó) kiadást tekintjük a mű alapszövegének.

Az ember tragédiája fordításai CD-ROM-on*

1993-ban, az I. Madách Szimpóziumon *Save Madách!* címmel elhangzott egy előadás, amely szorgalmazta a könyvterjedelmű magyar művek sorában nemzetközileg talán legismertebb írás fordításainak CD-ROM-on történő kiadását. Az elképzelés a közelgő, de végül elmaradt 1996-os világkiállítás részeként valósult volna meg.

Évekkel később, 1998-ban a Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központban Magos György vetette fel, hogy a közelgő Frankfurti Könyvvásárra nem lehetne-e Madáchot is valamilyen módon „kivinni”, s ugyancsak tőle származik az az ötlet is, hogy nem a „papírkönyvek” képszerűen rögzített oldalait, hanem magukat a digitalizált szövegeket kellene számítógépre vinni. Ennek a látszólag triviális elgondolásnak a megvalósítása korábban két okból is reménytelennek látszott: egyrészt az elvégzendő munka terjedelme miatt, másrészt a nyelvek sokfélesége olyan programkörnyezetet kívánt volna, amely néhány évvel ezelőtt még álom volt, s bizonyos értelemben még ma is csak a megvalósulás küszöbén áll. Egymás mellé tenni a képernyőn az amúgy is erősen archaizált japán és mondjuk a héber fordítást, olyan feladat, amelyre a mai számítógépes programok sem képesek, hiszen a japán fordítás nem is jobbról balra, hanem felülről lefelé halad, tehát nem sorokból, hanem oszlopokból áll.

1998-ban azonban már létezett olyan program, amely ha ilyen különleges célokra nem is, azért a nyelvek túlnyomó többségénél alkalmazható volt. Az eredeti célról, hogy ti. Madách főművének valamennyi fordítását számítógépre vigyük, egyébként is le kellett mondanunk, hiszen vannak olyan fordítások, amelyek egyetlen magyar közgyűjteményben sincsenek meg; egy ilyen maximalista elképzelést csakis hosszú távon, fokozatosan lehet megvalósítani. Az idő rövidsége és a rendelkezésre álló források eldöntötték a kérdést: a magyar szöveg mellett 25 fordítás került a CD-re; köztük négy angol, két-két

*Megjelent: Magyar Múzeumok 2000/4. 59.

kusan fog közre a két prágai szín. Prága kiemelését sok elemző furcsállotta már, hiszen Rudolf uralkodása idején enyhén fogalmazva nem számított különösebben frekvenciált helynek a város. Csakhogy az eszme, amely a szabadkőművességnek irányt szabott, Prágában született! Igaz, nem Kepler találta ki, hanem Komenský, vagy ahogyan latinosan nevezték őt: Comenius. A mozgalom persze másutt, Angliában született, ám eszmeileg kezdettől fogva erőteljesen kötődött Comeniusnak a *Pangersiában* kifejtett nézeteihez.

Így nézve egészen más a jelentősége Prága középpontba állításának. Persze az igazi középpont mégiscsak Párizs, s ez így is van rendjén. Már Comeniusnál megfogalmazódott, ha talán nem is ennyire tételszerűen az „Egyenlőség, testvériség, szabadság!” eszméje, amely aztán a szabadkőművesség jelszavává vált. Igen, történelemoktatásunk egyik gyengéje (nemcsak az elmúlt fél századé s nemcsak Kelet-Európáé!), hogy a jelszót közvetlenül a francia forradalomhoz kapcsoljuk. Az európai értékrend zavarára mi sem jellemzőbb, mint hogy egyes esetekben vádként fogalmazódott meg, hogy a szabadkőművesség a francia forradalomnak talán nem is csak szellemileg az előkészítője volt, máskor (vagy esetleg ugyanakkor) a szabadkőművesek, különösen a templomosok rendjéből kinőtt, ám a vallásossághoz kevésbé kötődő francia páholyok, büszkén vállalták ezt.

Amikor tehát a Tragédiában Kepler megálmodja a francia forradalmat, akkor emögött azt a – meglehet, Madách korában is csak szűk körben elterjedt – felfogást kell látnunk, hogy a szabadkőműves mozgalom az eszméivel egészen bizonyosan, de talán tevételesen is szerepet vállalt a francia forradalom előkészítésében.

Van azonban Prágának még egy eszmetörténeti sajátossága: az „előmozgalomhoz”, a rózsakeresztesekhez való kötődés talán itt volt a legerőteljesebb; Prágában – erőszakos feloszlatásáig – létezett egy ún. „rózsakeresztes páholy”, amely hagyományainak megfelelően az alkímista eszméket is hirdette.

S ezzel el is érkeztünk Keplerhez. Ő ugyan egy olyan korban élt Prágában, amikor szabadkőművesség még nem létezett, s a rózsakeresztes mozgalom is a kezdet kezdeténél tartott (Kepler 1600 és 1612 között élt Prágában, a rózsakeresztesekre való legkorábbi utalás 1605-

zadik szereplő-megszólalásnak elméletileg meg kell egyeznie minden fordításban.

Ha a műfordítók és a kiadói szerkesztők mindig a helyzet magaslátán álltak volna, akkor így kellett volna lennie, de itt-ott előfordultak kimaradt szereplő-megszólalások, amelyek a CD-n jól láthatók: a szereplő neve után „üres szöveg” áll. Számos más koncepcionális hibára is fény derült a munkálatok során. Ezek némelyikét maga Madách ill. az első kiadást előkészítő Arany János követte el. Ismeretes pl., hogy az első és a második szín végén ugyanaz a szereplő-csoport szólal meg, ám Madách az előbbi esetben *angyalok karának*, az utóbbiban *égi karnak* nevezi őket. A fordítások esetében is előfordult, hogy az első színben birtokos esettel, az utolsóban jelzős szerkezettel adta vissza a fordító az *angyalok kara* elnevezést. De a londoni szín is olykor „túl nagy falatnak” bizonyult: a fordítók és szerkesztők figyelme lankadt. Így történhetett meg, hogy mondjuk a bábjátékos vagy a kéjhölgy más néven szerepel a szín elején, mint a végén, ami már kimondottan súlyos hiba, hiszen kételyei támadhatnak a fordítás olvasójának: vajon ugyanazok a szereplők ugranak-e a gödörbe a szín végén, akik az elején szerepeltek, vagy van valami mélyebb oka annak, hogy a szereplő neve olykor egyezik, olykor nem.

A CD-ROM-on egyelőre nem szerepelnek keleti nyelvek, tehát a héber, arab, örmény, grúz, japán és hindi fordítások közzétételéről lemondunk. Így is négy betűkészletet kellett a CD-hez mellékelnünk, hiszen a kelet- és nyugat-európai karakterek mellett a cirill betűkre, sőt eszperantó betűkészletre is szükség volt. (Magukon az eszperantistákon kívül kevesen tudják, hogy több olyan betű is előfordul az eszperantóban, amely egyetlen európai nyelvben sem található meg.)

A 25 fordítást tartalmazó CD az 1999-es Frankfurti Könyvvásárra készült; talán lesz még a jövőben hasonló alkalom, amelyre egy újabb, még több fordítást tartalmazó Madách CD-vel jelenhet meg az az intézmény, amelyet az első változat munkálatai idején Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központnak neveztek.

Szabadkőművesség és természettudomány a Tragédiában

Az ember tragédiáját hagyományosan a múlt felől szokás megközelíteni, az előzményeket (főképp irodalmi, vallási, filozófiai előzményeket), forrásokat kutatva, olykor a jelen felől (majdnem minden esetben elfogultan, az éppen adott „jelen” problematikáját vetítve a műbe), s szinte sohasem a jövő felől. Pedig Madách részben a jövőből szerette volna látni s megmutatni a világot, abból a jövőből, amelyet, ha nem is mindig s talán nem is következetesen, de igen gyakran s éppen a Tragédia legmerészebb jeleneteiben, részben természettudományos alapokra épülő jövőnek gondolt.

A Tragédia bizonyos jeleneteit, így mindenek előtt a XII. színt bátran nevezhetnénk a magyar sci-fi irodalom remekének, ha kultúránkban nem élne egy olyan arisztokratikus felfogás, amely az ilyen kategorizálást eleve minősítésnek tartja. Pedig ha elfogadjuk, hogy Poe kimit is írt, vagy hogy Coctoeu sanszon-szövegek szerzője is volt, akkor igazán nincs semmi röstellni vagy kimagyarázni való azon, hogy Madách Imre egy olyan területre is elkalandozott, amelyet hagyományosan a tudományos-fantasztikus irodalom kategóriájába sorolunk.

A Tragédia esetében azonban másról van szó, s ennek a „másság”-nak egyik megnyilvánulása a tudományos fantasztikum. Madách főműve legalább olyan mértékben épül természettudományos alapokra, mint mondjuk a Bibliára, s míg az utóbbinak természetszerű következménye, hogy a keretszínek értelmezhetetlenek a Biblia nélkül, addig az előbbi azzal a következménnyel jár, hogy a történeti színek értelmezhetetlenek természettudományos háttér nélkül.

A szabadkőművesség

A vallásos és tudományos keret összefonódása a szabadkőműves eszmék hatására enged következtetni. Valóban: a költő nagyapja, Madách Sándor maga is szabadkőműves volt, előbb „Az erényes zarándokhoz”

címzett balassagyarmati páholy tagja, majd „A hét csillaghoz” címzett pesti páholyé, 1793. márc. 8-tól utóbbinak a főmestere.¹ A szabadkőművesség mint intellektuális mozgalom a két nemzedékkel korábbi korosztály tagjait különösen vonzotta: Kazinczyt, Kármánt, Batsányit s általában véve a XVIII. század végének progresszív gondolkodóit. Madách Imre idejében már jócskán divatjamúlt mozgalomnak számított, amely végül is nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ha úgy tetszik: a költő emléket állít ennek az eszmekörnek, ha úgy tetszik: kigúnyolja azt. Egy biztos: bármennyire is a középpontba állítja, ő maga már nem hisz benne.

A Tragédia egy-egy részletéről nem is lehet minden esetben egyértelműen eldönteni, hogy mire utal. Itt vannak rögtön a mű elején a főangyalok. Ki-ki attól függően, hogy milyen gondolati kör áll hozzá közel, gondolhat vallásos motívumra, nem vallásosra egyaránt. Mivel az előbbi triviális, nézzük inkább az utóbbit! Egy szabadkőműves páholyban a főmester és a két felügyelő képezi az ún. „három nagy világosság”-ot, jelesül a bölcsességet, az erőt és a szépséget. Az analógia persze nem teljesen pontos: a Tragédiában Gábor főangyal az eszmét, Mihály az erőt, Ráfael a jóságot képviseli. A szabadkőműves eszméken nevelkedett olvasó tehát nyilván egészen másra asszociál e soroknál is, mint az, aki mondjuk „csak” a Bibliát és a rabbinikus irodalmat ismeri. Mellesleg: az értelmezések többsikúsága éppoly természetes (bár végeredményben nem szükségszerű) velejárója a kiemelkedő irodalmi alkotásoknak, miként a szabadkőművesség egész jelképrendszerének.

Az a Madách Imre, akinek könyvtárában – nagyapja jóvoltából – 61 szabadkőműves kiadvány maradt fenn, nagyon is pontos képet nyerhetett erről az eszmerendszerről, történetéről, hazai és nemzetközi vonatkozásairól.²

Prága

Bizonyos kérdések csakis ebből a megközelítésből érthetők. Ha szigorúan a történeti színeket nézzük, vagyis a III–XIV. színeket, akkor ennek a résznek a középpontjában a párizsi szín áll, amelyet szim-

tanítását – a három főangyal szerepére visszautalva – érdekes összefüggésbe helyezte: „E háromság, mint az erkölcsi egyetemesség tartalma, az Ember tragédiája hatalmas épületének szilárd fundamentuma s emléke, mint főmotívum, az egész épületen át folyton visszatér. A történelmi fejlődésnek csaknem csúcán a tanítvány lelke vágytól remeg: »felfogni mindent és élvezni jobban, uralkodván felsőbbség érzetével« s Ádám–Kepler e kívánságot ugyancsak e háromsággal utasítja el: »Uralmat kérsz, élvet kérsz és tudást.«”⁵

Vélhetően mind a Tragédia és a szabadkőművesség, mind pedig a Tragédia és a természettudományok vonatkozásában további összefüggéseket lehet majd feltárni, ha mélyebb elemzés tárgyává válnak egyfelől azok a szabadkőműves kiadványok, amelyek a költő könyvtárában megvoltak, másfelől, ha az általa különösen nagyra tartott természettudósok nézeteit – mindenek előtt Humboldt *Kosmosát* – a Madách-kutatás kapcsolatba hozza a Tragédiával.

re datálható), ám a szerző mégiscsak őt találta a legalkalmasabbnak arra, hogy a történeti színek középponti alakjává tegye.

Kepler

Kepler: szimbólum, a Tragédia legfőbb szimbólumainak egyike. Ha nem volna már-már túlhangsúlyozottan a középpontba állítva, akkor is észre kellene ezt vennünk. S hogy kinek vagy minnek a szimbóluma? Mindenek előtt Krisztusé.

E profán – bár a Tragédiát figyelmesen olvasók számára nyilván nem meglepő – állítás bevezetőjeként álljon itt Madáchnak egy ifjúkori jegyzete, amely egy – talán tankönyvként használt – természettudományos munka belső borítóján áll. A mű szerzője és címe: A. Gelpke: *Allgemeine Darstellung der Oberflächen der Weltkörper unseres Sonnengebietes* (Leipzig, 1811), s a Madách által bejegyzett sorok: „Pepe Newtonra / Setétség vonta-bé törvényid’, o Természet, / ’S az Úr mond: Légy’ Newton! ’s Világosság tenyészett. / Dayka Gábor. p. m. 44.”³ A Tragédiában történetesen nem Newton, hanem Kepler „lett”. (Newton mint természettudós, bizonyos szempontból jobban megfelelt volna Madách céljának, mint Kepler. De csakis egy bizonyos szempontból! Ezzel szemben a tudományt és misztikát, szellemi szabadságot és evilági kötöttséget magában egyesítő Kepler több szempontból is zseniális választásnak bizonyult.)

Miért s milyen értelemben volna tehát Kepler „azonos” Jézussal, milyen értelemben helyettesítené őt a műben? A Tragédia egy meglehetősen triviális, mondhatnánk direkt értelmezést kínál: eszerint Kepler a „második Ádám”. Hiszen Ádám maga is álmodja a történelmet, amelynek keretében Kepler álmoként éli meg a párizsi szint. Ha az értelmezés profán jellege nem váltott volna ki túlzott ellenállást az értelmezőkből, ezt a triviális összefüggést az első között kellett volna fölemlíteniük. Mivel azonban máig sem terjedt el az a felfogás, amely Keplert Jézus megfelelőjeként értelmezi, érdemes további érveket sorolnunk, hogy világosan lássuk: Madách, számítva ellenállásunkra, mintegy belénk akarta sulykolni ezt az eszmét. (A Tragédia-elemzések

tanúsága szerint ez az igyekezete mindezidáig nem sok eredménnyel járt. A bölcséleti-teológiai megközelítésekre vállalkozók immunisnak bizonyultak mindazzal szemben, ami másfajta gondolkört, pl. természettudományos megközelítést igényelt volna, de paradox módon a bölcséleti-teológiai értelmezési lehetőségek fölött is éppen Kepler esetében átsiklottak.)

A történeti színek egyetlen szereplője (még Péter apostolt is figyelembe véve) éppen Kepler, aki – bár azt azért nem állítja, hogy a logosz inkarnációja volna – égi eredetűnek mondja pszichikumát: „Kétséges rang-e hát szellem, tudás? / Homályos származás-e a sugár, / Amely az égből homlokomra szállt?”

Fontosabb azonban, hogy a Tragédiában ő az egyetlen mester, neki és csakis neki van tanítványa. Tanítása mindazon eszméknek – köztük a szabadkőművességnek is – a kigúnyolása, amiben a korábbi nemzedékek helytel-közzel hittek, s egy olyan új értékrend megfogalmazása, amelynek középpontjában a tudomány áll. Hogy egy ugyancsak ifjúkori s ugyancsak mástól (Berzsenyitől) vett idézetét hívjuk segítségül a szerzőnek, a testvérével, Madách Pállal közösen írt kéziratos ifjúkori újságuknak, a Litteraturai Kevercsnek a mottója ez volt: „Az ész az Isten, mely minket vezet, / Melynek hatalmán minden meghajol.”

A „beavatás”-on, ill. annak paródiáján túl az a misztikum, a be nem avatottak előtti rejtőzködés, amely a szabadkőművességre mindig is jellemző volt, más módon is megnyilvánul a Tragédiában. Érdekes pl. számba vennünk, hogy Jézusra hol s milyen módon hivatkoznak a szereplők. Egyetlen esetben sem a nevével vagy a funkciójával! Nincs tehát sem Jézus, sem Krisztus, sem második Ádám, sem egyéb triviális utalás. Ehelyett nehézkes körülírásokkal találkozunk. Tankréd pl. az antiariánus homousion tanba szöve mondandóját, utal Jézusra: „De ilyen napnak jöttét kétleném, / Ha az, ki a nagy művet indítá, / Nem önmaga lett volna a nagy Isten. – – ” Ugyanebben a színben Lucifer egyszerűen mesterként utal Jézusra: „Erényök a sanyargás, a lemondás, / Mit mestered kezdett meg a kereszten.” Végül a pátriárka egy idézettel utal rá: „...ki mondá: Nem békét, de harcot / Hozok a földre.” A tizenötödik színben, az eredendő bűnre utalva, így írja körül Jézust Éva: „majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvéri-

séget hozván a világra.” A részben igen ősi mintákat követő szabadkőműves szimbolikának megfelelően a név tabu: senki sem nevezi meg Jézust, ehelyett, ha a szükség úgy kívánja, körülményesen utal rá.

Arra egyébként, hogy Kepler részben vallási megfontolásból kerülhetett a Tragédia középpontjába, s egyáltalán: Kepler jelentőségére a század elején már felhívta a figyelmet a mű egy figyelmes olvasója, Mikola Sándor.⁴ A konstantinápolyi szín után igen logikus választás volt egy olyan tudóst a középpontba állítani, akit vallási okokból is üldöztek. E feltételnek persze még a természettudósok szűk táborában is többen megfeleltek volna, ám mondjuk egy Galilei üldöztetése nélkülülte azt a „sokszínűséget”, amiben Keplernek része volt, s életének más motívumai is – többek között, de valóban csak többek között: a házassága – alkalmasabbá tették őt a központi szerepre bárki másnál. Keplert ugyanis nemcsak a katolikus egyház üldözte azért, mert evangélikus volt (ezen üldözés „eredményeként” került rövid időre Magyarországra), de legalább olyan elszántan üldözték őt az evangélikusok is, mert néhány kérdésben (úrvacsora, Julianus naptár) másként gondolkodott, mint ahogyan azt hittársai elvárták volna. Emellett üldözték édesanyját (ha nem is akkor vádolták boszorkánysággal, amikor Rudolf udvarában élt), s mindennek a tetejébe előbb első feleségének, Barbara Müllernek a családjával, majd utóbb a feleségével is igen rossz volt a kapcsolata. Ezen bajok közepette sajátos ideológiai kompromisszumra kényszerült. Az a Kepler, aki vallási kérdésekben minden üldözés ellenére kitartott álláspontja mellett, a tudomány területén hajlamos volt engedni: az általa valóban megvetett asztrológiát művelte. Vagyis gondolkodása, viselkedése e tekintetben egyezik Jézuséval („Adjátok meg Istennek...”) Az analógia tökéletes: a vallási kérdésekben hajthatatlan Kepler a horoszkópok készítésével valóban megadta a császárnak, ami a császáré.

A szabadkőművesség és a Tragédia összefüggéseire egyébként, ha szűk körben is, de maguk a szabadkőművesek már a század elején felhívták a figyelmet. Oppler Emil így kezdte egyik előadását: „Az »Ember Tragédiája« szkszi munka, bár alkotóját nem vette fel törvényes és tökéletes páholy tagjai közé. Szkszi munka kompozíciójára nézve, formája tekintetében és valódi szkszi szellem lengi át.” Az előadó Kepler

Kézirat

nyos káröröm és bevallás, hogy <inkább egész más> nem abszolút tehetség hiány, de egész más irányban fejlesztett tevékenysége hiányos tudományos műveltségének oka. –

Én tehát azt tartom: „Übung macht den Meister” ez pedig nem csak a technikai ügyességről áll, de szellemi fejlődésünkről is, mert a ki tanul, sokat gondolkodik, észlel, hasonlatokat, kísérleteket tesz, tudományos voltát igen fejleszti, vagy művészeti téren szép eredményre jut; de a ki nap-hosszant kapál, arat, szánt vagy más materialis dolognak emészti minden idejét, tanulásra önművelődésre bizony igen kevés percze marad <csak>; az sem a tudományt sem a művészetet lényegesen előre nem fogja vinni soha, ha mind<gy>járt férfiú e lény és nem nő. – De már most nézzü<n>k kissé körül a két nem szellemi fejlődésénél szokásos eljárást, és húzzunk párhuzamot. A nő 15 vagy legfeljebb 16 éves korig tanul némely gyakorlati tudományt <igen kedvező körülmény közt, ha tudniillik az anya és apa tudományt kedvelő és nem dörög mindig közbe az apa: Nem akarok én lányból Professort nevelni, egy>. Aes<z>thetikát, egy keveset a költészettanból, Physikát igen keveset, a Chemia- és Astronomi-<j>ából csak épen annyit, hogy ebből egy piczi fogalma legyen mit tartalmaznak e tudományok, ezt is csak igen kedvező körülmények közt és

Publikáció

Mily gúnyos káröröm, s mily nyílt bevallása annak, hogy nem abszolút tehetség hiány, de egészen más irányban fejlesztett tevékenység az oka annak, hogy a nőnek oly hiányos a tudományos műveltsége.

Én tehát azt tartom: „Übung macht den Meister”; ez pedig nemcsak a technikai ügyességről áll, de szellemi fejlődésünkről is, mert a ki tanul, sokat gondolkodik, észlel, hasonlatokat, kísérleteket tesz, tudományos voltát igen fejleszti, vagy művészeti téren szép eredményre jut; de a ki nap-hosszant kapál, arat, szánt, vagy más anyagi gyakorlati dologgal emészti fel minden idejét, s tanulásra, önművelődésre igen kevés percze marad: az sem a tudományt, sem a művészetet lényegesen előre nem fogja vinni soha, ha mindjárt férfiú is e lény és nem nő.

De már most nézzük kissé közelebbről amaz eljárást, mely a két nem szellemi fejlesztése mellett szokásos, vonjunk párhuzamot. A nő 15 vagy legfeljebb 16 éves koráig tanul némely gyakorlati tudományt. Aesthetikát, egy keveset a költészettanból, fizikát igen keveset, a chemia- és astronomiából csak éppen annyit, hogy arról egy piczi fogalma legyen, mit tartalmaznak e tudományok, ezt is csak igen kedvező körülmények között és igen ki-

Jegyzetek

1. ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1993. (Reprint) 215., 387–389.
2. SZÜCSI József: *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1915.
3. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratjai és levelezése (katalógus)*. Bp., 1992. 421.
4. MIKOLA Sándor: *A történeti Kepler vonatkozással az Ember tragédiájára*. In: Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára. Bp., 1908. 375–390.
5. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *A Madách-páholy ünnepei*. In: Tarjányi Eszter–Andor Csaba: *VII. Madách Szimpózium*. Bp., 2000. 159–190.

Veres Pálné Madách-kritikája

Madách Imre teljes levelezése eddig még nem jelent meg; mindkét teljességre törekvő kiadásból korábban már publikált levelek kimaradtak.¹ Ez történt azzal a két írással is, amely mint Veres Pálnénak Madách Imréhez írt levele, 40 évvel az említett kiadások előtt megjelent.²

A két levelet a közelmúltban egy tanulmányban ismét közzétettem,³ ám időközben olyan új információk birtokába jutottam, amelyek alapján a két levél egyikének hitelessége legalábbis kétségessé vált.⁴ Arra ugyan változatlanul nem látok okot, hogy Veres Pálné szerzőségét kétségbe vonjam, de hogy a második esetben valóban levelet írt-e a szerző vagy csak egy – megjelentetni szándékozott – kritikát, azt nem is olyan könnyű eldönteni. A dilemma alapja az, hogy ennek a bizonyos szövegnek két változata van, amelyek közül az egyik nyilvánvalóan hamisítvány; nem világos azonban, hogy melyik.

Az 1902-ben publikált szöveg levél, pontosabban befejezetlen levélfogalmazvány. Ezzel szemben az a kézirat, amelyet Veres Pálné ükunokája, M. Bagossy Éva őrzött (eredetije ismeretlen helyen lapang), s amelynek a fénymásolatát rendelkezésemre bocsátotta, nem levél, hanem kritika, amelyben egyes szám harmadik személyben esik szó Madáchról. Könnyű helyzetben lennénk, ha a kézirat magától Veres Pálnétól származna, ám sajnos csupán másolatról van szó. A mellékelt lapon jól látható, hogy Veres Pálné kézírása eltér a másoló kézírásától. De vajon melyik szöveg lehet a hiteles? Az, amelyet levél formában tett közzé Rudnayné Veres Szilárda, s amelynek az eredetije vélhetően ugyanúgy megsemmisült, mint Veres Pálné hagyatékának nagy része, vagy az a minden jel szerint régi másolat, amely most került elő, s amely tanulmány formában íródott. Két érv is amellet szól, hogy ezt az új változatot célszerű elfogadnunk. Az egyik: nem valószínű, hogy egyazon témáról két különböző levélfogalmazványt írt volna Veres Pálné. A másik: az ismeretlen másolónak, aki soha sem hozta nyilvánosságra a szöveget, nem lehetett oka arra, hogy azon változtasson. Az alábbiakban a változatok összehasonlítását megkönnyítendő, egymás mellett közlöm a két szöveget.

A koszoruban közé tett Madách Imre székfoglaló beszédét olvastam. – Ha ezen értekezlet nem csupán humorisztikus, de tudományos észleleten alapuló valóságos igazságot akar felmutatni: ez ellen tiltakozunk és mint valótlanat vissza utasítanunk kell. Madách azt mondja: „A nő korább[ban] fejlődik; de teljes férfiúi érettségre soha sem jut, könnyebben tanul és felfog, de teremtő géniusz hiával az ember[iség] irány adó szellemei közzé nem emelkedik, soha a művészetet és a tudományt lényegesen előre nem vitte. E czáfolatlan tényt nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésnek.” – Madách szerint tehát a nő, ha szellemi fejlődését másképpen intéznék és ha szabadon tanulhatna, soha a férfiakat utólnem érhetné, mert már a természet kevesebb szellemi tehetséggel ruházta fel. – De e nézettel Madách a következő tételben máris ellentétbe jő önmagával: „Ha pedig olykor fellobban egy oly meteor, s oly nő születik, ki magas szellemtől illetve túl-emelkedik neme korlátain, az minden okoskodásunk daczára egyenlővé teendi magát a férfiúval, és tegye is, hisz elég drágán megvásárolta e helyt, mert érte bizonynyal neme mind azon előnyeiről lemondott, mik ezen irányban tették volna ragyogóbbá és talán boldoggá.” Mily gú-

Székfoglaló beszédét olvasva, az azt a benyomást tette rám, hogy ha ezen értekezlet nem csupán humorisztikus, de tudományos észleleten alapuló valóságos igazságot akar felmutatni: ez ellen tiltakozunk és azt mint valótlanat visszautasítanunk kell.

Azt mondja: „A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut, könnyebben tanul és felfog, de teremtő géniusz híjával az emberiség irányadó szellemei közzé nem emelkedik, soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte. E czáfolatlan tényt nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésének!” Ön szerint tehát a nő, ha szellemi fejlődését másképpen intéznék is és ha szabadon tanulhatna is, soha a férfiakat utól nem érhetné, mert már a természet kevesebb szellemi tehetséggel ruházta fel. De e nézettel a következő tételben már is ellentétbe jő önmagával: „Ha pedig olykor fellobban egy meteor, s oly nő születik, ki magas szellemtől illetve túl-emelkedik neme korlátain az minden okoskodásunk daczára is egyenlővé teendi magát a férfiúval, és tegye is, hisz elég drágán megvásárolta e helyt, mert érte bizonynyal neme mindazon előnyeiről lemondott, mik ezen irányban tették volna ragyogóbbá és talán boldoggá.”

totta de tökéletesen hiszem hogy ha alkalom nyílna is a világ menetelében elrendezésében, vagy a tudományos babérokért a férfúval versenyezhetni, nem mert a szellemi tehetség hibázna ehez nekik, de önkényt lemondának, de mert kell egy félnek az idejét e gyarló életben az aprólékos élet gondjainak tehetetlen tehetetlen gyermekek kik örökös gondviselést kíván feláldozni, pedig a gyermekek a [.....] szellemi fejlődésnek legképesebb időszakában esnek. – Volna igaz néhány aki revoltálna, de jó nő önként, szeretetből hozza áldozatul a gyarló emberiségnek idejét és szabadságát. Fájdalom épen a szeretetről Madách megvetőleg így szól: „Nem mutathat életében mást fel, mint szeretett.” Talán sikerült bebizonyítanom hogy a nőnek szellemi fejlődése szokásos eljárású és fájdalom e gyarló életben szükséges sok aprólékos de sok időt és figyelmet lekötő foglalkozás a nőnek időt, tért nem enged tudományos kísérletekben erejét a férfiúval egy fokra emelni, de nem hogy egyenlő viszonyok közt is a nő a férfiúi szellemi magas pólczát el nem érhetné. És jó mondá Madách: „jogban egyenlő legyen a nő férfiúval tiszteletben álljon fellelte.” Mert a nő fardhatatlan önmegtagadásban nyugalmit idejét éjjelét nappalát aldoza hogy házának férjének

De tökéletesen hiszem, hogy ha alkalom nyílne is a nő számára a világ menetében, elrendezésében, vagy a tudományos babérokért a férfiúval versenyezhetnie, ő önkényt lemondana arról, nem mintha a szellemi tehetség hiányoznék nála, hanem mert egyik félnek kell idejét a gyarló életben az aprólékos élet gondjainak szentelnie, a tehetetlen gyermekeknek, kik örökös gondozást kívánnak, pedig a kis gyermekek gondozása az ember életének éppen abba az időszakába esik, midőn a szellemi fejlődésre leginkább képes lenne. Volna, igaz, néhány, a ki revoltálna, de jó nő önként, *szeretetből* hozza áldozatul a gyarló emberiségnek idejét és szabadságát. Fájdalom, éppen a szeretetről így szól a székfoglaló: „Nem mutathat életében mást fel, mint szeretetet.”

Talán sikerült bebizonyítanom, hogy a nőnek szellemi fejlesztése körüli szokásos eljárás és, fájdalom, e gyarló életben szükséges aprólékos bár, de sok időt és figyelmet lekötő foglalkozás időt, tért nem enged neki, hogy erejét tudományos kísérletekben a férfiúéval egyenlő fokra emelje, de nem hogy egyenlő viszonyok között a nő a férfiú szellemi magas pólczát el nem érhetné. És jól mondja a székfoglaló: „Jogban egyenlő legyen a nő a férfiúval, tiszteletben álljon fellelte.” Mert a nő fardhatatlan az önmegtagadásban, nyugalmit, idejét, nappalát áldozza, hogy

Kézirat

igen kivételes<s>en, csak ahol az anya és apa tudományt kedvelők és nem dörög az apa közbe: „Nem akarok lányomból Professort nevelni”. 16 éves korában a tanulástól elvon<n>atik, társaságba viszik, (ott a férfi csak a szépet és ízlésesen öltöztet<t> tünteti ki; ez a lányt <arra> figyelmessé teszi arra, hogy mert ruhája nem volt oly szép <volt>, mint a más<s>é, nem tetszett; kell ebből szebbet, divatosabbat alakítani, ez sok időt vesz igénybe, mily boldog ebben is a férfi, hogy a bevett szokás nem kényszeríti oly tarkán és változatos<s>an öltözködni, mint a nőt. Mily gyakorta már 18 éves korban, sőt gyakran még korábban férjhez megy. A házvezetés<se> fiatal vállaira nehezedik; a jó nőnek, ki házanépét, férjét boldogítani kívánja, minden figyelmét a jó háztartásra kell fordítania (ez sok időt vesz igénybe, hogy minden jólrendezve legyen, ebben ügyességet kell magának szereznie; azután a gyermek szobában a kisdéd jó ápolás<s>ára kell egész nap figyelnie, később egész naphosszant gyermekies beszédöket hallani [még]pedig figyelmét lekötve, mert ez szent kötelessége, mert korán kell az ember lelkét fejleszteni, hogy elne korcsosuljon, az anya tehát legnagyobb kincsét az időt hozza önművelődésétől <hozza> áldozatul gyermekeinek és háznépének <aldozatul>. De ha nem megy is ily korán férjhez, fiatal

Publikáció

vételesen, csak a hol az anya és apa tudományt kedvelők és nem dörög az apa közbe: „Nem akarok lányomból professzort nevelni”. 16 éves korában a tanulástól elvonják a leányt, társaságba viszik. Ott a férfi csak a szépet és ízlésesen öltöztet tünteti ki; ez a leányt figyelmessé teszi arra, hogy mert ruhája nem volt oly szép, mint a másé, azért nem tetszett; tehát szebbet, divatosabbat kell belőle alakítani, s ez sok időt vesz igénybe. Mily boldog a férfi a részben, hogy a bevett szokás nem kényszeríti őt, hogy oly tarkán és változatosan öltözködjék, mint a nő. Mily gyakran már 18 éves korában férjhez megy a leány, sőt sokszor még korábban is. Fiatal vállaira nehezedik a háznak vezetése; a jó nőnek, ki férjét, házanépét boldogítani kívánja, minden figyelmét a jó háztartásra kell fordítania, igen sok időt vesz az igénybe, hogy minden jól rendezve legyen; ebben ügyességet kell magának szereznie. Majd azután a gyermekszobában a kisdédék jó ápolására kell egész nap figyelnie, később egész naphosszant gyermekies beszédöket hallgatnia, [még]pedig figyelmét lekötve, mert ez szent kötelessége, minthogy korán kell az ember lelkét fejleszteni, hogy elne korcsosuljon. Az anya tehát legnagyobb kincsét: az időt, áldozatul hozza – önművelődésétől elvonva – gyermekeinek és háznépének. De ha nem megy is ily ko-

Kézirat

korban legkevésbé izlik a fáradságos tanulás; de nincs is mi őt erre buzdítsa nem int neki babér koszorú arany jutalom, sem a lehetőség magának állást kivívni; hogy jólétet vagyont szerez[hessen,] politikai ügyvédi papi tanári állás által, <hivatali jólétet magának>, hisz a politikai és komolyabb tudományos térről ezer éves szokás- és a férfiak által tökéletesen le van szorítva. Nincs oly köre, hol tanulás<s>a eredményéről felfedezéseiről rok<k>on lelküekkel <efelől> kedélyes<s>en társalognak, hol költé<ményei>szeti kísérleteit bemutatathatná kölcsönös<s>en bátorítva elismerve dicsőítve lenne, épen ellenkezőleg gúnyolják azon lányt, ki óráit a tudományos kísérleteknek szentelné; nem mondja-e Madách „drágán megvásárolta e helyet”; ha pedig sovárgó lelke szeretne tiszta fogalmat egyről-másról magának szerezni, felvilágosítást kér a férfaktól legyen – ez mindjárt férje is, untatva alig méltatják némi felvilágosításra: hisz ezt asszonynak tudni felesleges. –

A férfi 22 éves korig tanul; ha hajlama van a tudományt tovább fejleszteni ott áll előtte minden akadémia, minden könyvtár<latok> tudóstársaságok, elmehet más országba, fölkeresheti a tudósokat; én tehát elismerem hogy tudományos eredményeket nem hoztunk létre de legyünk igazságosak és ennek oka csupán a szel-

Publikáció

rán férjhez, fiatal korban legkevésbé izlik a fáradságos tanulás; de nincs is, mi őt erre buzdítsa, nem int neki babérkoszorú, arany pályadíj, nem anyagi jutalom, sem a lehetőség, hogy magának állást vívhatson ki; vagyont szerezessen, politikai, ügyvédi, papi, tanári pályán. Nincs oly köre, hol tanulása eredményéről, felfedezéseiről rokon-lelküekkel kedélyesen társalognak; hol költészeti kísérleteit bemutatathatná és kölcsönösen bátorítva, elismerve, dicsőítve lenne. Éppen ellenkezőleg, gúnyolnák azon leányt, ki óráit tudományos kísérleteknek szentelné; nem mondja-e beszédében Őn is: „drágán megvásárolta e helyet”. Ha pedig sovárgó lelke szeretne tiszta fogalmat szerezni egyről-másról, s felvilágosítást kér a férfaktól, – ha ez mindjárt férje volna is – untatva, alig méltatják őt némi felvilágosításra: hisz ezt asszonynak tudni felesleges.

A férfi 22 éves koráig tanul; ha hajlama van a tudományt tovább fejleszteni, ott áll előtte minden akadémia, minden könyvtár, tudóstársaságok, elmehet más országba, fölkeresheti a tudósokat, és pedig

Kézirat

lemi fejlődésünk körüli egész más eljárás és hogy mi-<nk> és pedig szakból külön, minden új felfedezést tudományos téren szívesen közölök vele megnézhet mindent hasonlíthat gondolkozhat mind e felett hisz ezért csak dicsérik, buzdítják jutalmazták, valóban csudálom, hogy mindezen előnyök mellett a tudományosan művelt férfi meg is oly kevés és aki azután megis azá lesz, magát egész más lénynek fél Istennek képzelettel <magát>.

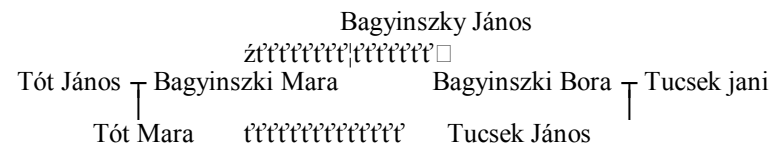
Igaz tehát hogy ezer éves szokás és férfiak által alkotott törvény a nőt minden politikai és komolyabb tudományos térről le<van> szorítja; és látja maga is hogy szabadsága igen szűk korlátok közé van szorítva, hogy a nő folyton aprólékos gondokkal van terhelve ha kötelességének megfelelni akar, és hogy tehát a vil<|>ág menetelben semi nincs, hogy a tudományos művészetet előre nem vitte, ha alk[alom] nyílna is nem merit a szellemi tehettség[.....]ahoz nekik, de önkény lemondan[.....]nek. Mily másképp [...] az a nővel meg[.....]nál neme iránti előítéltekek kellene [.....]gában is mily kétely akadna hogy felaloz[.....] alkotott élet<|>, joggal önzön ön magának [...] mindnyárt sokkal csillogóbban szabad idejét felhasználni. Azért igaz hogy több ezer éves szentesített szokás, és férfiak által alkotott törvény a nőt minden politikai és komolyabb tudományos térről le szori-

Publikáció

minden szakból külön, a tudományos téren minden új felfedezést szívesen közölök vele; megnézhet mindent, összehasonlíthatásokat tehet, gondolkozhatik mind efelett, hisz ezért csak dicsérik, buzdítják, jutalmazták. Valóban csudálom, hogy mindezen előnyök mellett a tudományosan művelt férfi aránylag oly kevés; és a ki azután mégis azzá lesz, magát egészen más lénynek, félistennek képzelettel. Mily másképp van az a nőnél, mennyi előítélettel kellene küzdenie, melyekkel a férfiak az ő neme iránt el vannak telve; és magában is milyen kételyei támadnak, vajjon joga van-e önfeláldozásra alkotott életét, szabad idejét, ha mindjárt sokkal csillogóbban is, önzően önmaga számára használnia?

Igaz tehát, hogy ezeréves szokás és férfiak által alkotott törvény a nőt minden politikai és tudományos, komolyabb térről leszorítja és látja saját maga is, hogy szabadsága igen szűk korlátok közé van szorítva; hogy a nő folytonos aprólékos gondokkal van terhelve, ha kötelességének megfelelni akar és hogy tehát a világ menetében semmi része nincs s hogy a tudományt és művészetet előre nem vitte. Én tehát elismerem, hogy tudományos eredményeket nem hoztunk létre, de legyünk igazságosak, ennek oka csupán a szellemi fejlődésünk körüli egészen különböző eljárásban rejlik.

kézirat hátoldalára a leszármazás. Valószínűbbnek tartom – bár ezzel kapcsolatban is vannak kétségeim –, hogy maga az „eladó leány” lehet a tábla utolsó sorában, vagyis Tóth Mária, vagy ahogyan Madách írta a nevet: Tót Mara. Emlékeztetőül, a táblázat így festett:

Arra, hogy Madách utolsó kéziratainak egyikével állunk szemben, két dologból következtethetünk. Egyfelől a 103 fölióból álló és valószínűleg teljes egészében 1864-ben íródott versgyűjteményen belül ez a lap a 99., másfelől Tóth Mária és Tucsek János esküvőjére valójában csak Madách halála után, 1864. december 27-én került sor Ipolyszögön, vagy ahogyan akkoriban nevezték a települést, Ribán. (Nem világos, hogy a pap, aki nyilván ugyanúgy tudta, hogy a házassalandók elsőfokú unokatestvérek, mint az érintettek, miért adta össze a párt.)

Harsányi Zsoltnak Borkával kapcsolatos értesülése autentikusabb forrásból, Alsósztrégováról származott, bár kétséges, hogy 68 év után az ott élők, akik közül a legidősebbeknek is gyermek- vagy ifjúkoruk szóbeszédére kellett visszaemlékezniük, mennyire tekinthetők komoly adatközlőknek. A kétely annál is inkább indokolt, mivel éppen az alsósztrégovai lelkészek Harsányi Zsolthoz írt levelében téves anyakönyvi adatok szerepelnek.⁴

Ez azonban csak a közelmúltban vált világossá, amikor arra az elhatározásra jutottam, hogy megpróbálok utána járni, ki is lehetett valójában Borka. Mivel minden eddigi hipotézis feltételezte, hogy Madách közvetlen környezetében, vagyis Alsósztrégován kell keresnünk az illetőt, ezért úgy gondoltam, hogy az alsósztrégovai anyakönyvekben szereplő Borbálákat sorra veszem, s mivel Harsányi hipotézise szerint Borka felsósztrégovai születésű volt, így ezt a vizsgálatot kiegészítettem a felsósztrégovai evangélikus Borbálákkal (a katolikus felsósztrégovaiak az alsósztrégovai anyakönyvekben található).

Kézirat

gyermekeinek jó gondját viselhesse, az emberiségnek nagy szolgálatot tesz, mert vigyáz hogy a gyermek el ne korcsosodjék de szellemét további fejlesztésre előkészíti.

– De Madách öntudatlanul latszik e fent említett mondattal a nő előtt meghajolni, mert ha az ő állítása a nő felett igaz volna e tiszteletet éppen amint ő ha valóság igazság az ő festett nő képével egyenlő volna e tiszteletet éppen nem érdemelné. Ha az ő általa elénkk festett női kép valóság igaz volna, ki a férfival egyenlő szellemi fejlődésre egyenlő viszonyok közt sem képtelen érzékibb hiúbb kitarása nincs éppen nagyobb tiszteletre nem méltó pedig éppen ő az ki a férfit inti és óvja hogy a nőt túlságosan <e>ne emelje maga fölé<t>. – Ha az egész értekezleten végignézünk éppen azon hogy szellemi fejlődése nem a nevelés körüli eljárástól függ, veres fonalként mint Széchenyi mondja, ön maga czáfolgatja, mert bebizonyítja hol a nőnek kissé több szabad<t>ságot adtak

Publikáció

házának, férjének, gyermekeinek gondját viselhesse, ez által az emberiségnek nagy szolgálatot tesz, mert vigyáz, hogy a gyermek el ne korcsosodjék és szellemét további fejlesztésre előkészíti. Úgy látszik, hogy Ön a fent említett mondattal öntudatosan meghajol a nő előtt, mert ha az elénkkbe festett nő képe valóság, igaz volna, ki a férfival *egyenlő* szellemi fejlődésre *egyenlő* viszonyok között sem képes; érzékibb, hiúbb, kitarása nincs: nagyobb tiszteletre éppen nem méltó. Pedig éppen Ön az, ki a férfit inti és óvja, hogy a nőt túlságosan ne emelje maga fölé. Ha az egész értekezleten végignézünk, éppen azt, hogy a nő szellemi fejlődése nem a nevelés körüli eljárástól függ, veres fonalként – mint Széchenyi mondja – önmaga czáfolgatja, mert bebizonyítja, hogy hol a nőnek kissé több szabadságot adtak...

Jegyzetek

1. STAUD Géza (szerk.): *Madách Imre levelezése I–II.* Bp., 1942.; HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei I–II.* Bp., 1942.
2. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: *Veres Pálné élete és működése.* Bp., 1902. 130–135.
3. ANDOR Csaba: *Madách Imre és Veres Pálné.* Bp., 1998.
4. Ezúton mondok köszönetet M. Bagossy Évának, akinek segítségével ez az írás nem született volna meg.

Borkáról, Lujzáról és az anyakönyvekről

1998 decemberében, az Országos Széchényi Könyvtár jóvoltából egy hetet tölthettem a Besztercebányai Levéltárban, ahol ezt az időt kizárólag anyakönyvek tanulmányozásának szenteltem. Az alábbiakban ennek a kutatásnak a főbb eredményeit (és eredménytelenségeit) foglalom össze.

Madách kései (minden valószínűség szerint utolsó) szerelmével kapcsolatban talán már nincs messze az az idő, amikor elmondhatjuk: mindent tudunk róla, ami a ma még rendelkezésre álló információk alapján egyáltalán tudható. Mint emlékeztető, két név terjedt el vele kapcsolatban: az egyik – Harsányi Zsolttól származó, de végső soron a sztrégovai néphagyományra visszavezethető – feltevés szerint egy szlovák parasztasszony, Makovnyik Jánosné volt a költő Borbála ill. Borka néven említett kései szerelme,¹ a másik – Vida Imrétől származó – feltevés szerint Bagyinszky Borbála.²

Egy korábbi írásomban közzé tettem azt a leszámazási táblát, amely Madách egyik versének (az *Egy eladó leányhoz* címűnek) a hátoldalán áll, s amelyen Bagyinszky Borbála neve előfordul.³ Kétségtelen, hogy Vida Imrét ez az autográf leszámazás vezette arra a feltételezésre, hogy Bagyinszky Borbála lehetett Madách kései szerelme; más kéziratban ugyanis hiába keressük ezt a nevet, s másfajta hagyomány sincs, amely a feltevést alátámasztaná. Bagyinszky Borbála Tucsek János urasági hajdú („Jancsi huszár”, ahogyan nevezték őt) felesége volt, Madáchnál több mint négy évvel idősebb s az 1860-as években már sokgyermekes családjában; nem valószínű, hogy ő lett volna a költő Borkája. Már csak azért sem, mert amikor 1840 nyarán 22 évesen férjhez ment az akkor már özvegy Tucsek Jánoshoz, felfigyelhetett volna rá a tanulmányait 1840 őszétől már Alsósztrégován folytató Madách Imre; az a feltevés, hogy jó húsz évig nem méltatta őt figyelemre, majd váratlanul beleszeretett, annyira abszurdnak látszik, hogy véleményem szerint már csak ezért sem érdemel különösebb figyelmet Vida Imre hipotézise. Előző írásomban arra is igyekeztem választ adni, hogy akkor miért került a minden jel szerint egyik legkésőbbi Madách-

14. 520601	vl.:	Ballo János	Závoda	18
	ma.:	Kalmár Borbála	Felsősztrégova	18 (8)
15. 571123	vl.:	Makovnyik János	Alsósztrégova	19
	ma.:	Sulyan Borbála	Felsősztrégova	17 (9)
16. 620303	vl.:	Jakubecz Mihály	Felsősztrégova	22
	ma.:	Gyuros Borbála	Felsősztrégova	24(10)

Amint látjuk, az egyetlen Borbála, aki Alsósztrégovára ment férjhez, Sulyan Borbála, így tehát nagy valószínűséggel ő volt Madách utolsó szerelme.

Nem árt azonban, ha a Borka-verseket is szemügyre vesszük. Igaz, nem sok állapítható meg belőlük, az azonban mégis figyelmet érdemel, hogy a versek tanúsága szerint előbb megszakadt a kapcsolatuk, később azonban az asszony visszatért a költőhöz. Furcsa módon éppen Harsányi Zsolt vélte úgy, hogy az asszony végül elutasította a költőt, jóllehet a Borka-verseknek az a sorrendje, amely Madách egyik összeállításában szerepel, ennek ellentmond. Ott ugyanis tíz Borkához írt verset sorol fel; a verscímek mögött 1-től 10-ig számok állnak, de nem nagyság szerint, ami arra vall, hogy a sorrendjükön utóbb változtatott. Mindazonáltal az utolsó vers mindkét esetben a *Legszebb költészet*, ami arra vall, hogy a kapcsolat végül felhőtlen lehetett közöttük, s ami talán még fontosabb: mind az eredeti sorrendben, mind az új sorrendben a viszony megromlására utaló verseket a kapcsolat váratlan helyreállításáról tudósító versek követik.

Eredeti feltevésem egyébként az volt, hogy Borka férje meghalt, ezért az anyakönyvek tanulmányozása során különös figyelmet szenteltem ennek a lehetőségnek; eredménytelenül. Sem Alsó-, sem Felsősztrégován nem találtam olyan Borbálát, akinek férje éppen a kérdéses időszakban (1854 és 1864 között) hunyt el, s aki komolyan szóba jöhetett volna a földesúr szeretőjeként.

Ám ha ilyen Borbála nincsen, akkor kérdés: mi lehetett az oka annak, hogy egy férjes asszony, miután szakít a szeretőjével, utóbb mégis csak őt választja. Az eset mindenképpen különös, hiszen nem szabad róla megfelekednünk, hogy a múlt század közepének egy apró településéről van szó, ahol az ilyen magatartást egyáltalán nem tolerálták, s ahol csak-

Azoktól a nevektől, amelyeket Harsányi Zsolt anyakönyvi adatok alapján kapott, nem vonatkoztathattam el, sőt éppenséggel abból indultam ki, hogy az általa feltételezett személy adatait vizsgálom meg alaposabban, nem is sejtve, hogy valójában két személyről van szó. A nála szereplő hölgy ugyanis Makovnyik Jánosné Gyuros Borbála volt. Mint látni fogjuk, Gyuros Borbála több is élt Alsó- és Felsősztrégován, de egyikük sem volt Makovnyik Jánosné. Kezdjük Felsősztrégovával és a kereszteléssel! Az alábbi táblázat az 1817 és 1841 között született Borbálákat (Barbara) tartalmazza; a második oszlopban álló hatjegyű szám az évszám két utolsó jegyét, majd a hónapot és a napot jelöli (természetesen a keresztelés dátumáról van szó; a születés időpontját ebben az időszakban még nem tüntették fel). Az alább következő táblázatokban zárójelben elhelyezett számok könnyítik meg bizonyos személyek azonosítását a későbbi anyakönyvi bejegyzésekkel.

<i>dátum</i>	<i>apa</i>	<i>anya</i>
1. 170725	Gyuros János Kabriczják	Makovny Mária
2. 210521	Fábry Pál	Gyuros Mária
3. 230917	Králik János	Stauffer Zsuzsanna
4. 260104	Labáts András	Králik Anna
5. 261010	Gyura György	Kalmár Anna (5)
6. 270907	Jakubetz György	Jakubetz Judit
7. 310313	Gyuros János	Batka Erzsébet (4)
8. 321224	Gyuros Pál	Jakubetz Zsuzsanna (1)
9. 330113	Králik József	Sztanyi Anna (2)
10. 330622	Jakubetz Márton	Huszágh Erzsébet
11. 330723	Kalmár Imre	Labáth Mária (3)
12. 330922	Martinus Dániel	Pivartsi Mária
13. 340402	Jakubetz Mihály	Bátsik Mária
14. 350104	Gyuros András	Walent Mária (7)
15. 350523	Kalmár Pál	Fabri Mária (8)
16. 370817	Gyuros Pál	Michal Mária (10)
17. 380726	Gyuros István	Bakáts Zsuzsanna
18. 381129	Gyuros György	Gombrich Anna
19. 401113	Sulyan György	Gyuros Mária (9)

109

Amint látható, a listán hét Gyuros Borbála nevű újszülött szerepel. Csakhogy a helybeli lelkész információi már itt nem stimmelnek, ő ugyanis az 1840. nov. 13-án keresztelt lányt – talán mert figyelmetlenségéből nem az apa, hanem az anya nevét feltüntető oszlopot nézte – nevezte Gyuros Borbálának, holott ő valójában Sulyan Borbála volt. A listát érdemes kiegészítenünk a későbbi keresztelési anyakönyv két Borbálájával; igaz, itt egyik esetben az újszülöttet másként hívják, de itt már értelemszerűen nem a gyermek, hanem az anya az, aki Madách szeretőjeként szóba jöhet. (A törtjel előtti két számjegy a születés napját, az utána következő a keresztelését jelöli, ekkoriban ugyanis már mindkettőt feltüntették az anyakönyvek.)

<i>dátum</i>	<i>név</i>	<i>apa</i>	<i>anya</i>
20. 610627/29	Mária	Sindlyar József	Paulinyi Borbála
21. 610825/26	Borbála	Gyuros András	Gyuros Borbála

Az alsósztrégovai keresztelési anyakönyvekben jóval kevesebb Borbálát találunk:

<i>dátum</i>	<i>név</i>	<i>apa</i>	<i>anya</i>
22. 381206	Borbála	Waskor Dániel	Rézmíves Borbála
23. 411223	János	Tucsek János hajdú	Bagyinszky Borbála
24. 450420	György	Tucsek János hajdú	Bagyinszky Borbála
25. 461106	Anna	Heksch Sámuel not.	Tanczik Borbála
26. 480130	Pál	Tucsek János hajdú	Bagyinszky Borbála
27. 510820	István	Tucsek János hajdú	Bagyinszky Borbála
28. 551015/16	Sámuel	Tucsek János	Bagyinszky Borbála
29. 661011/14	János	Makovnik János	Sulyan Borbála

Amint látjuk, itt az első eset kivételével gyakorlatilag csak az anyák jöhetnek szóba; kétséges azonban, hogy az idült alkoholistá urasági hajdú ötgyermekes feleségével, aki a táblázatban abszolút többségben van, érdemes-e egyáltalán számolnunk. Korábbi véleményemet

110

tudom csak megismételni: nemmel szavazok. Másként áll a helyzet Makovnik Jánosné Sulyan Borbálával, akinek ezek szerint 1866 végén született az egyetlen gyermeke. (Néhány héttel később meghalt.)

Az alsósztrégovai katolikus kereszteleési anyakönyvben Waskor Borbálán kívül más szóba jöhető Borbálát nem találtam, így hát következzenek a felsősztrégovai esküvők!

<i>dátum</i>	<i>név</i>	<i>származás</i>	<i>kor</i>
1. 440206	vl.: Gyuros Pál ma.: Bika Borbála	Felsősztrégova, özv. Kiszellő	25 20
2. 440206	vl.: Huszár György ma.: Három Borbála	Felsősztrégova Felsősztrégova	27 21
3. 460120	vl.: Hugyecz István ma.: Králik Borbála	Mileticze-pusztá Felsősztrégova	22 14 (2)
4. 480208	vl.: Fábri János ma.: Kalmár Borbála	Szenna Felsősztrégova	18 15 (3)
5. 490123	vl.: Gyuros Pál ma.: Makovnik Borbála	Felsősztrégova Kisfalu	18 18
6. 490123	vl.: Gyuros János ma.: Gyuros Borbála	Felsősztrégova Felsősztrégova	18 18 (4)
7. 490123	vl.: Kukutska János ma.: Králik Borbála	Nógrádszentpéter Felsősztrégova, özv.	26 16 (2)
8. 510107	vl.: Gyuros Márton (6) ma.: Gyura Borbála	Felsősztrégova Felsősztrégova	20 18 (5)
9. 510114	vl.: Gyuros András ma.: Gyuros Borbála	Felsősztrégova Felsősztrégova	18 18 (1)
10. 520120	vl.: Sulyan Pál ma.: Sebjan Borbála	Felsősztrégova Kislibercse	19 18
11. 520203	vl.: Walyus Mihály ma.: Gyuros Borbála	Tóthartyán Felsősztrégova	18 17 (7)
12. 520203	vl.: Gyuros Pál Kabraczják ma.: Gyuriss Borbála	Felsősztrégova Nógrádszentpéter	19 17
13. 520203	vl.: Jakubecz Pál ma.: Répa Borbála	Felsősztrégova Zsihlavník	18 18

ket – Madách és testvérei, Madách mint keresztapa és mint házassági tanú stb. – ezúttal mellőzöm.)

Következzék most az alsósztrégovai evangélikus halotti anyakönyv néhány adata!

<i>dátum</i>	<i>név</i>	<i>életkor</i>	<i>hely</i>
511218	Bukva György 41 évi szolgálat után	77 év	Alsósztrégova
661213	Barbara Joannis Makovnik col. uxor	27 év	Alsósztrégova
690529	Anna Henriczy Mihályné	66 év 8 hó	Alsósztrégova
700221	Tucsek János hajdú	60	Alsósztrégova
700321	Anna Mih. Verzák uxor	72	Alsósztrégova
700906	Algöver Soma geometra	72	Kislibercse
730724	Maria Tucsek János molitoris uxor	30	Alsósztrégova
740813	Kindernay Mih. coturnarius notarius et olim docens	65	
770401	Pekár Pál szolga	55	Alsósztrégova 1.
800112	Pongrácz Károly	76	Balassagyarmat

A táblázat első sorában Bukva György evangélikus lelkész – és mellesleg Madách keresztapját – találjuk. Ezután Borka következik, majd az új lelkésznek, Henrici Ágostonnak az édesanyja, Tucsek János hajdú (akinek egyébként halálakként delirium tremens szerepel). Verzák Mihály felesége azért érdekes, mert a férj a hagyomány szerint a Madách család szakácsa volt, s ezek szerint felesége halálakor még élt. Algöver Soma földmérő neve olykor a Madách-birtokokkal összefüggésben került fel. Őt követi Tóth Mária, ifj. Tucsek János felesége, aki ezek szerint nem volt hosszú életű. Kindernay Mihály neve ismét csak hivatalos iratokban fordul elő. Pekár Pál szolga ismeretlen személy, mivel azonban lakhelyként Alsósztrégova 1. szerepel, így semmi kétség: a Madách családnál szolgált. Végül Pongrácz Károly Nóg-

nem elképzelhetetlen volt, hogy az ilyen kapcsolat tartósan fennmaradjon. Mivel azonban gyakorlatilag válni sem lehetett, így olyan esetek azért előfordulhattak, ahol a házasság formális fennmaradása mellett a házastársak otthonukon kívül létesítettek szerelmi viszonyt.

Kérdés persze, hogy Makovňík János és Sulyan Borbála esetében is feltételezhetünk-e ilyen hallgatóságos megállapodást a házastársak között? Véleményem szerint igen. Mint láttuk, 1857-ben kötöttek házasságot, de első gyermekük csak 1866-ban született. (Egyszerű földművesekről lévén szó, akik csak ritkán hagyták el falujukat, gyakorlatilag kizárhatjuk annak a lehetőségét, hogy másutt keresztelték volna meg a gyereket.) Akkoriban a gyermektelenség társadalmi megítélése meglehetősen kedvezőtlen volt, többnyire a nőt hibáztatták, s tulajdonképpen válóoknak számított; más kérdés, hogy a földművesek számára ez a lehetőség gyakorlatilag nem létezett. Az adott helyzetben tehát a férjnek minden oka megvolt rá, hogy a hatvanas évek elejére a feleségétől, aki sokévi házasság után sem szült még gyermeket, elhidegüljön. Mint láttuk, csak jóval Madách halála után születik meg a házaspár gyereke. Nem sokkal később, 1866. december 13-án Borka meghalt. Arra, hogy nem lehetett felhőtlen a kapcsolat a házastársak között, még egy körülményből következtethetünk. Makovňík Jánosnak ugyanis 1868. május 30-án második feleségétől, Vaskor Máriától is született egy gyereke, vagyis nem egészen másfél évvel első feleségének a halála után, ami azt jelenti, hogy az illendőnek tartott egy évet nem várta meg. Mindent egybe vetve azt mondhatjuk tehát, hogy Madách Borkája minden valószínűség szerint Makovňík Jánosné Sulyan Borbála (Felsősztrégova, 1840. november 11.–Alsósztrégova, 1866. december 13.) lehetett.

Érdekes módon Madách ifjúkori szerelmével, Lujzával kapcsolatban is Harsányi Zsolt a Madách-kutatás kulcsfigurája. Mint ismeretes, Lujza fiatalon elhunyt, s a beteg lányhoz írt szerelmes verseken kívül a halott emlékéet idéző *Fagy-virágok* c. ciklus született. Elsőként Palágyi Menyhért tett kísérletet kilétének megállapítására, sikertelenül. Majd évtizedek múltán Harsányi írta le regényében a teljes nevet: Dacsó Lujza, s mint egyik cikkében megjegyezte, a lány rokonaitól kapta az információkat. Eszerint a Keszihócon (Hont megye) élő keszihóci és

dacsólami Dacsó Lujza lett volna a költő ifjúkori szerelme. Ma már sejthető, hogy a harmincas évek elején Pesten irodalmi körökben ismert asszony, özv. Pongrácz Györgyné lehetett az informátor, annál is inkább, mivel a keszihóci birtokokat – miután a Dacsó család férfi ágon kihalt – ő örökölte. A név bekerült a Madáchról szóló irodalomba: közvetlenül Harsányitól előbb Balogh Károly vette át, majd tőle gyakorlatilag mindenki.

Az elmúlt tíz évben többször is jártam Keszihócon; a hely sok szempontból valóban megfelelőnek látszott. Pl. a *Beteg kedvesemhez* c. versben ez áll: „távol harang szól”, s valóban: mint arról bárki meggyőződhet, a néhány kilométerrel távolabb fekvő Csáb harangja olykor elhallatszik Keszihócra is. Vagy pl. a *Fagy-virágokban* szereplő „drága völgy, kicsinyke ház” is stimmel: a falu völgyben fekszik, a Dacsó család kúriája pedig valóban rendkívül szerény méretű volt. (Csak fénykép maradt fenn róla, annak alapján a csesztvei Madách kúriánál is kisebb lehetett.) Ám az ilyen és hasonló egyezések sem homályosíthatták el az anyakönyvi vagy egyéb hiteles forrásból származó információk teljes hiányát: nemcsak a keszihóci temetőben nem volt nyoma Lujzának, de az OSZK gyászjelentései között sem, ahol pedig a Dacsó család több tagjának partecédulája megvolt.

Sajnos a negatív eredmények az alsófehérvári evangélikus anyakönyvek áttanulmányozása után megerősítést nyertek: nemhogy Dacsó Lujza nevű személy nem született és nem halt meg Keszihócon a szóba jöhető időszakban, de még Lujza keresztnévű sem, holott a Dacsó család más tagjai hiánytalanul szerepeltek. Vizsgálatom ezúttal kiterjedt az esküvői tanúkra és a keresztszülőkre is, ugyancsak eredmény nélkül: a Lujza (Aloisia) keresztnévet sehol sem találtam. A múlt század közepén Keszihócon élt házaspárnak, Dacsó Ádámnak és Nedeczky Juliannának hat gyermeke született 1817 és 1828 között, köztük öt lány, de egyiküket sem Lujzának hívták. Közülük egyébként az egyetlen fiú, Dacsó Pál (Keszihóc, 1822. május 5.–Szliács, 1890. július 19.) érdemel mérsékelt figyelmet, mivel egy időben a Nógrád megyei gazdasági egyesület statisztikai és nemzetgazdasági szakosztályának ő is tagja volt, akárcsak Madách Imre.

Mindez azt jelenti, hogy közel hetven év után visszaérkeztünk oda, ahol a Madách-kutatás Harsányi fellépése előtt tartott: fogalmunk sincs róla, hogy ki lehetett Lujza, s az idő múlásával – ha csak nem történik meg rövid időn belül határon innen és túl az anyakönyvek számítógépre vitele – egyre rosszabbak az esélyeink. Hozzá kell azonban tennem, hogy a csábi katolikus anyakönyvek későbbi vizsgálata esetleg még tartogathat meglepetést: kiderülhet, hogy Keszihócon – ha nem is a Dacsó családban, hiszen ők evangélikusok voltak – esetleg élt Lujza nevű személy. Mint ahogyan azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy örökbe fogadott lányról volt szó, aki másutt született, s esetleg másutt is halt meg (pl. gyógykezelésének helyszínén). Ám még ha így is volt, a *Fagyvirágok* ciklus arra enged következtetni, hogy a lányt ott temették el, ahol élt, márpedig akkor a halotti anyakönyvben a temetésnek szerepelnie kellene.

A felvidéki anyakönyvek tanulmányozásának volt még néhány meglepő eredménye. Visszatérve Alsósztregovára, végre választ adhatunk arra a korábban reménytelennek látszó kérdésre, hogy ki lehetett Madách ifjúkori leveleinek „néni”-je, akinek éveken át mindannyiszor az üdvözetét küldte, valahányszor édesanyjának Pestről levelet írt. Az egyetlen fogódzót az adta, hogy 1838 vége után hirtelen véget érnek az üdvözetek. A feltételezésem az volt, hogy a néni meghalhatott, s ezúttal valóban ez is történt. Az alsósztregovai katolikus anyakönyv szerint 1839. január 4-én meghalt Simoncsich Antónia br. Czetvicz Antal főhadnagy özvegye. A név ismerős, bár nem ebben az alakban: Madách keresztanyját hívták Czetvicz Antóniának. Ismerve azonban a korabeli szokást, kétségtelennek tekinthetjük a személyek azonosságát, hiszen pl. Madách anyja is mint keresztanya igen gyakran Madách Anna néven szerepel az anyakönyvekben. A néni tehát a levélíró keresztanyja volt.

Az Alsósztregován születettek közül még ketten érdemelnek figyelmet, mindkettőjüket az evangélikus anyakönyvbe jegyezték be, jóllehet reformátusok: Madách tisztartójának, Bory Istvánnak és feleségének, Kemény Krisztinának a két utolsó gyerekéről van szó, akik közül Bory Sándor 1829. szeptember 30-án, Bory Miklós pedig 1833. február 1-jén született. (A korábban már publikált anyakönyvi bejegyzése-

A Lónyay-levelezés datálásának problémái

Madách Imrének egyetemi évfolyamtársához, Lónyay Menyhérthez írt fiatalkori (1838–1844) leveleit és az egyetlen fennmaradt válaszlevelet Győrffy Miklós tette közzé 1959-ben.¹ Azok ismételt feldolgozása azonban eddig elmaradt, jóllehet világos, hogy mondjuk a levelezésnek egy kritikai kiadás számára történő előkészítése – a vitathatatlanul komoly jegyzetapparátus és a betűhív közlés ellenére – még igen sok munkát kíván.

Így többek között a levelekben előforduló személyneveknél minden esetben kísérletet kell tenni annak kiderítésére, hogy kikről van szó. Ma már pl. nyilvánvaló, hogy amikor „Jantsit” vagy a „kis kellemes Jósit” üdvözölte levelei végén Madách Imre (lásd az említett tanulmány 17. jegyzetét, ill. a 77. oldal 2. sorát!), akkor a címzett öccseire, Lónyay Jánosra (Tuzsér, 1829. jún. 29.–Máramarossziget, 1897. ápr. 22.) és Lónyay Józsefre (1836. aug. 26.–1880. aug. 11.) gondolt, a keresztnév nélkül említett Saskú esetében pedig nem a tanulóársukra (18. jegyzet), hanem Sasku Károlyra, mivel ő volt a Lónyay fivérek házitanítója.² Az is nyilvánvaló, hogy az *Ige a múltból* verscím jegyzete: „A verset nem ismerjük” (121. jegyzet) nem tartható, hiszen létezik ilyen című verse a szerzőnek; más kérdés, hogy a fennmaradt változatnak mennyi köze lehet a levélben említett vershez.

A legnagyobb gondot azonban nem is ezek a kisebb-nagyobb pontatlanságok vagy hiányosságok okozzák, hanem a levelek datálása. Még ha a maximális célról, a levél írásának pontos helyéről és időpontjáról/időszakáról le is mondunk, s megelégszünk egy ordinális skálával, akkor is súlyos nehézségekkel szembesülünk, jóllehet a rendezési skálán történő elhelyezés a legkevesebb, ami a levelek tudományos igényű feldolgozásától elvárható volna. Ha ugyanis még az sem dönthető el, hogy melyik levél íródott előbb, melyik később, akkor esetlegessé válik a közlés sorrendje, ráadásul a levelek tartalmi utalásai is félrevezetőek lehetnek. De nézzünk egy példát, és pedig rögtön egy olyan példát, ahol Győrffy közléséhez képest két levél sorrendjét minden valószínűség szerint föl kell cserélnünk. Győrffynél a 11. és

rád megye alispánja volt még Madách életében, s bár a bejegyzés szerint Balassagyarmaton halt meg, január 15-én mégsem ott, hanem Kislibercsén temették el. Ezzel a végére is értem a fontosabb alsó- és felsősztrégovai anyakönyvi bejegyzéseknek. Sajnos bizonyos személyeket sikertelenül kerestem. Így pl. azt az Ambrus nevű, fiatalon elhunyt fiút, akinek állítólag Sréter Miklós volt az apja, Sréter házvezetőnője az anyja.⁵ Ugyancsak nem találtam Sréter Miklóssal kapcsolatos bejegyzést sem.

Az anyakönyvek tanulmányozása során Madách más szerelmeit is szerettem volna megtalálni. A kiscsalomjai evangélikus anyakönyv keresztelési adatai következnek:

<i>dátum</i>	<i>név</i>	<i>apa</i>	<i>anya</i>	<i>település</i>
111117	Mária	Cserny János	Dudás Anna	Nagycsalomja
160830	Mária	Cserny György	Kaderjak Éva	Leszenye
221108	Mária	Cserny János	Mihály Erzsébet	Leszenye
230628	Mária	Cserny András	Czeleng Anna	Leszenye

Ha az első két Cserny Mária nem is, a harmadik és negyedik bármelyike lehetett Madách első szerelme. Nagy kár, hogy a házassági anyakönyv a jelek szerint elveszett, így aztán azt sem lehetett megállapítani, hogy a lányok férjhez mentek-e, s ha igen, akkor hová?

Végül Losonc keresztelési anyakönyveiből emelnék ki néhány adatot; az első három a református, a negyedik az evangélikus anyakönyvben szerepel.

<i>dátum</i>	<i>név</i>	<i>apa</i>	<i>anya</i>	<i>település</i>
010929	Ferenc	Repetzky	Patay (Jánosi)	
	Mucsiny	Sámuel	Zsuzsanna	
090820/20	József	Gellén	Benkó	
		József	Mária	
240411/18	Károly	Bory István	Kemény Krisztina	Gácsfalva
151213	Armima	Beniczky	Sturmann	Lázi
	Karolina	Pál	Karolina	

Repetzky Ferenc Kossuth kormánybiztosa volt, aki 1849 tavaszától a főispáni teendőket látta el Nógrád megyében, s így Madách Imre hivatali főnöke volt egy rövid ideig. Gellén József közeli barátja volt a családnak, Madách Annának például a keresztapja volt (természetesen a második sorban az apáról van szó s nem az újszülöttről, bár valószínűleg az utóbbival is jóban volt a Madách család). A harmadik sorból kiderül, hogy a Diósjenőről származó Boryék ezek szerint Gácsfalváról kerülhettek Alsósztrégovára. Végül az evangélikus anyakönyv megerősíti azt a dátumot, amelyet maga az érintett, Veres Pálné Beniczky Hermin születése napjaként tartott számon. Örök talány marad, miért hitte úgy, hogy nemcsak Luca napján, de egyúttal pénteken született, holott a dátum alapján aznap szerda volt. Egy lehetséges magyarázat: a dátum a keresztelő dátuma, s Beniczky Hermin talán néhány nappal korábban, esetleg éppen 8-án, szerdán született.

Jegyzetek

1. HARSÁNYI Zsolt: *Ember, küzdj! I–III*. Bp., 1932. III. 190–196.
2. VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlata új életrajzi adatok alapján*. Bp., 1925. 21–22.
3. ANDOR Csaba: *Madách Imre és Bagyinszky Borbála. (Egy lezármasági táblázat anyakönyvi háttere.)* In. Andor Csaba (szerk.): *III. Madách Szimpózium*. Bp., 1996. 92–97.
4. Nógrád Megyei Levéltár XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelei. 40. levél.
5. BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Bp., 1996. 102.

velekben semmi sem utal arra, hogy kapcsolatukat bármi is beárnyékolta volna, s az is bizonyos, hogy 1840 nyarán jó barátokként váltak el, ezt tanúsítja részint az 1840. jún. 29-én írt búcsúvers, részint a néhány héttel később Pöstyénből írt levelek tartalma. Igaz, ebben az időszakban azért egy jókora lyuk tátong a levelezésükben 1838 decembe-re és 1839 augusztusa között. Egy évvel korábban, amikor a tavaszi szünetet otthon töltötte a költő, nem mulasztotta el, hogy levelet írjon a barátjának. Lehet, hogy ez most is megtörtént, de elveszett a levél, mint ahogyan arról sincs biztos adatunk, hogy 1839 húsvétja körül valóban otthon lett volna; betegsége pl., amelyre 1839. ápr. 27-i levelében utal édesanyjának, talán megakadályozta ebben. Vagyis nem zárható ugyan ki 1839 eleje, mégsem valószínű, hogy éppen erre az időszakra esett volna a kapcsolat megromlása. (A későbbiekben azonban a lehetőségre még visszatérek.)

Nagy valószínűséggel egy bő félévre tehető az az időszak, amikor összeveszésre lehetőségük nyílt. Az időtartamot tovább szűkíthetjük, ha a 14. levéllel kapcsolatos újabb ismereteinket is számításba vesszük. Már Györffy megállapította, hogy az 1840 januárjában keletkezhetett, bár azon túl, hogy a címzett születésnapjára (jan. 6.) küldött ajándék képről van szó a levélben, s hogy 1839 nyarán kezdte az olajfestést a költő, más érvet nem fűzött a dátumhoz. Ma már azonban tudjuk, hogy a festmény az *Ámor* volt, amelyről ugyan mára a keltezés és a névalírás „eltűnt” (talán a kép keretezésének esett áldozatul?), 1925-ben azonban még látható volt, s a korabeli leírásból megállapítható, hogy Pesten és 1840. jan. 1-jén készült a festmény.⁵

Mindez azért érdekes, mert ezek szerint két lehetőség van: vagy még 1839 őszén romlott meg s állt helyre a barátságuk, vagy erre csak később, 1840-ben került sor. Egyértelműen az utóbbit kell valószínűbbnek tartanunk, mivel a levelekben szó van pl. bálról, amely inkább a januári-februári, mintsem a késő őszi időszakot valószínűsíti. A báli szezon 1840-ben jan. 6-tól márc. 10-ig tartott, így elsődlegesen ebben az időszakban helyezhetők el a szóban forgó levelek. A konfliktus természetével kapcsolatban azonban nem bocsátkozott találgatásokba Györffy Miklós, annak ellenére, hogy legalábbis bizonyos levelek egyértelműen Etelkával függnék össze (jóllehet a barátok közti le-

12. sorszámot kapta az a két levél, amelyekről csupán annyit vélt megállapíthatónak, hogy Pesten és 1839-ben íródtak. Ezek közül szigorúan véve csak a 12. az, amelyiknél az évszám a levél tartalma alapján biztosra vehető: korábban azért nem íródhatott, mert az „árvízi könyv”, vagyis a *Budapesti árvízkönyv* harmadik kötetét kéri benne barátjától, márpedig az 1839-ben jelent meg. Később, pl. 1840-ben pedig azért nem íródhatott, mert a levélíró még nem tudja, beteljesedik-e majd az a jóslat, amely szerint nem éri meg 1840-et.

A 11. levél későbbi keletkezése mellett szól, hogy abban a *Carthusiából* (Eötvös művének ekkor még ez a címe, névelő nélkül és *C*-vel) idéz a levélíró, márpedig az idézett részt – mint arra Győrffy Miklós rámutatott – éppen a *Budapesti árvízkönyv* harmadik kötetéből ismerhette meg. Elvben ugyan nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Madách ismételtlen kéri, netán visszakéri a könyvet, ám egyik sem túl valószínű, mivel nem az „újra küldd el” vagy a „küldd vissza” formulák valamelyikét ill. azok ekvivalenseit, hanem egyszerűen a „Kérlek küld el” kifejezést használta. Csaknem bizonyos tehát, hogy a 11. levél későbbi, mint a 12. Ugyanakkor nem tudjuk megmondani sem azt, hogy mennyivel későbbi (így abban sem lehetünk biztosak, hogy még mindig 1839-ben vagy esetleg már 1840-ben íródott-e), sem azt – s ez még nagyobb baj –, hogy pontosan melyik levél után íródhatott.

Bizonyosan nem lehet jó a 2. levél 1838. júl. vége–aug. körüli datálása. Madách ebben a levelében arról számol be, hogy beteg, s ezzel összefüggésben Reisinger (János) doktorról tesz említést. Győrffy annak alapján feltételezte éppen ezt az időszakot, hogy Madách 1838 nyarán édesanyjának írt levelében szintén a betegségéről írt, s hogy abban is Reisinger Jánost említette, más esetről pedig nem tudunk, amikor pesti tartózkodása alatt ágyban fekvő beteg lett volna, mint ahogyan Reisinger János neve sem fordul elő több helyen a levelezésében. De bármennyire is logikus a feltételezés, a levél tartalma ennek mégis ellentmond. Az orvossal kapcsolatban ugyanis ezt írta: „fél, hogy hideg léggel telt ruhákkal bejövve meg fog ártani nekem”. Nos, július végén, augusztus elején ilyen orvosi aggodalomnak aligha lehetett helye, így – első megközelítésben – az egyetlen dolog, amit a levéllel kapcsolatban biztosan állíthatunk éppen az, hogy nem nyáron, hanem télen keletkezhetett.

Az alábbiakban bizonyos általános elvi kiindulópontok megtételére vállalkoznék, abban a reményben, hogy a rendszerszemléletű elemzés is hozzájárulhat a levelek keletkezésének tisztázásához.

Fordítsuk figyelmünket az 1837–1840 nyara közti időszakra; ezt követően ugyanis Madách elhagyja Pestet, magánúton folytatja tanulmányait, s a későbbi levelek datálásával kapcsolatosan amúgy sincsenek súlyos problémák.

Az említett időszakban Lónyayhoz írt leveleket különböző szempontok szerint rendszerezhetjük; így pl. vannak pontos címezést tartalmazó levelek, amelyek minden esetben Nagylónyára szólnak, és vannak részletes címezést ill. postai továbbításra utaló nyomot nem tartalmazó levelek. Feltételezhetjük, hogy az előbbieket a tanulmányi szünetek idején, míg az utóbbiak általában olyan időszakokban keletkeztek, amikor mindketten Pesten voltak.

A pesti tanulmányok során évente kétszer volt szünet: tavasszal, húsvét körül, majd a vizsgák letétele után, augusztus elejétől szeptember 30-ig; október 1-jén kezdődött ugyanis a tanév. Ennek megfelelően a Nagylónyára címzett levelek kivétel nélkül az említett oktatási szünetek alatt, s ilyenformán nem Pesten, hanem általában Alsósztrégován íródtak.

A szünetek alatt írt és ennek megfelelően postai úton továbbított levelek többé-kevésbé pontosan keltezettek, ezzel szemben a pestiekénél legfeljebb címezéssel találkozunk, de ott sem szerepel az utca vagy a ház megnevezése, ami annak a jele, hogy azokat minden esetben „futár” (legvalószínűbben az az István szolga, aki egyéb esetekben a postára vitte a leveleket) juttatta el Lónyayhoz. A továbbítás egyébként igen gyors lehetett, hiszen Lónyayék az egyetemen és a Károlyi-palotával átellenben laktak, míg Madách néhány házzal odébb, a mai Kálvin téren.³

Van persze egy rendhagyó eset, amikor az egyetemen, óra alatt történt a levelezés, de valószínűleg nem ez lehetett általános. Ezen a ponton, mielőtt tovább folytatnám a levelezés rendszerének elemzését, egy kiegészítést kell tennem korábbi írással kapcsolatban.⁴ Az ominózus esetben ugyanis, amikor Madách és Lónyay óra közben levelezett, nem elemeztem, hogy miért választotta ezt a módját a levélírásnak Ma-

dách, miért nem írta meg néhány órával előbb vagy később otthonában a levelet, s juttatta el azt Istvánnal a címzett lakására, ahogyan azt más esetekben tette?

Erre véleményem szerint a levél tartalma ad választ. „Már anyám is kérdezi miért nem jössz most soha hozzám” – írja, majd így folytatja: „Nem magamért, fájdalom nem barátságodért kérhetlek tehát, de a külszínért jöj olykor, jöj ma hozzám”. Ha külön-külön lehetnek is kétségeink az egyes részletek értelmezésével kapcsolatosan, együttesen mégis egyféle módon értelmezhetők: Majthényi Anna éppen Pesten tartózkodik a fiainál. Elvben ugyan Alsósztrégován is értesülhetett arról, hogy Lónyay ritkán mutatkozik a fiánál, de azért mégis csak valószínűbb, hogy nem közvetett módon értesült egy ilyen csekély jelentőségű információról, hanem személyesen tapasztalta a barát elmaradását. A levél sürgetése is amellet szól, hogy anyjának lehetőleg még aznap demonstrálni kívánja a levélíró, hogy barátságuk nem szakadt meg. Végül az óra alatti levelezésnek is ez lehet a magyarázata. Hiszen ha Majthényi Anna a pesti lakásban tartózkodik, akkor nem könnyű titokban levelet írni, még kevésbé titokban eljuttatni azt a címzetthez stb. Ez a kényszerű körülmény készíthette tehát arra Madácho, hogy az egyetemen bocsátkozzék levelezésbe barátjával.

A levélváltással kapcsolatban ez egy igen fontos korollárium; még mindig nem tudjuk ugyan, hogy mikor történt a levelezés, de azt már bátran állíthatjuk, hogy olyan időszakban, amikor Majthényi Anna Pesten volt, s ez valamelyest szűkíti a szóba jöhető időszakok számát és időtartamát.

A levelekkel kapcsolatban tovább szűkíteném az elemzés körét, s az alábbiakban a barátság válságát helyezném előtérbe. Több levél van ugyanis az említett levélváltás mellett, amely a kapcsolat időszakos megromlásáról tudósít, s a többi levél keltezésével kapcsolatban is majdnem teljes a bizonytalanságunk.

Gyórfy Miklós úgy vélte, hogy 1840 elejére tehető a kapcsolat válsága. Kérdés persze, hogy egyetlen időszakra van-e szó vagy esetleg többször is megromlott a kapcsolatuk? Valószínűleg egyetlen időszakra tehető az erről tudósító levelek sora (13., 16–22.), hiszen ismeretségük első két évében, 1837 ősze és 1839 ősze között a datálható le-

És most válasszunk egy merőben másfajta paradigmát a levelek rendszerezéséhez! Madách Imre különböző módokon írta alá a leveleit; eltekintve az aláírások – egyébként egyáltalán nem elhanyagolható – grafológiai részétől, a szokásos és látszólag rendszertelenül váltakozó Imre, Imréd, Madách Imre aláírások mellett a Lónyay-levelezésben megjelenik a keresztnév Emő, Emők alakja. Úgy tűnik, hogy a kettő nem keveredik egymással; nem váltakozva, esetlegesen írta keresztnévét egyik vagy másik formában a levélíró, hanem bizonyos időszakban szigorúan az egyiket vagy a másikat használta. A keltezt tartalmazó levelekben 1839. aug. 30-ig egyszer sem fordul elő az Emő, Emők névalak. Ugyanakkor a 12. levél aláírása már „Emők”, s mivel ez az a bizonyos levél, amelyben utalás történik arra, hogy esetleg nem éri meg 1840-et, ezért az Emő, Emők aláírások megjelenését határozottan 1839 végére tehetjük. Az ezt követő 11. levél végén, amelyben már a *Carthausiból* olvashatunk idézetet, szintén az „Emő” aláírás szerepel, s ugyanígy az 1840 január elején az *Ámor* című festményre utaló levél végén is. A barátok konfliktusára utaló levelek végén aztán meglehetősen változatos képet mutat az aláírás, ugyanis mindkét forma előfordul, sőt két helyen harmadik típusként a név rövidítései jelennek meg: ME és MadE.

Mielőtt a konfliktusos levelek egy lehetséges időrendbe állítására rátérnék, előbb térjünk vissza a 2. levélre, amelyben Reisinger János doktorra történik hivatkozás. A levél aláírása: „Imre”. Ez azt jelenti, hogy 1838/39 tele az egyetlen lehetséges időszak, amikor íródhatott, hiszen az előző télen még egyetlen barátjához írt levelét sem ismerjük Madáchnak – a legkorábbi keltezett levele 1838. márc. 31-i, s abban még a távolságtartóbb „Madách Imre” szerepel –, az 1839/40-es télen pedig már az Emő/Emők alakot találjuk. További pontosításra nyílik lehetőségünk, ha a családi levelezést nyomon követjük. 1838 decemberében még egyetlen levél sem utal betegségre, sőt januárban sem. Ezt követően a levelek ugyan megritkulnak; részben talán azért, mert 1839 februárjában Majthényi Anna együtt van (minden bizonnyal Pesten) a fiaival. Madách Imre 1839. ápr. 27-én édesanyjának írt leveléből azonban kiderül, hogy korábban huzamosabban beteg volt (nyilván ágyban fekvő beteg, mivel betegsége a tanulmányaiban is akadályozta);

velezésben ebben az időszakban egyáltalán nem fordul elő a neve). Ha azonban fenntartjuk azt a hipotézist, hogy csak egyetlen alkalomra korlátozódott a kapcsolat megromlása, akkor mégis csak az a legésszerűbb feltételezés, hogy mindvégig ez állt az ügy háttérében, még akkor is, ha nem mindig erről volt szó. Igaz, másról sem; ahol ugyanis nem mentegetőzik Madách, azokból a levelekből az derül ki, hogy nem világos számára barátja elhidegülésének az oka.

Ezen a ponton nem térhetünk ki az Etelka-szerelem bizonyos kérdései elől. Nem véletlen, hogy a Lónyay-levelezés és a barátság megromlása kapcsán éppen ez a kézenfekvő lehetőség komoly formában nem merült fel eddig; nem volt világos ugyanis, hogy az Etelka iránti vonzalom kik előtt és mikor válhatott nyilvánvalóvá. Az egyetemi előadás alatti levelezésben pl. semmi nyoma sincs ennek, így akár azt is feltételezhetnénk, hogy más állhatott a látogatások ritkulásának háttérében.

Madách viselkedése elgondolkodtató. Bár Lónyayval folytatott levelezésében is gyakran üdvözlét küldi levele végén a családtagoknak, s azok között, és kétségtelen, hogy közöttük Lónyay Albert szerepel a leggyakrabban, azért Menyhért mindhárom öccsét megtaláljuk, Etelka neve egyszer sem fordul elő. Az is nagyon valószínű, hogy nemcsak leveleiben, de személyes kapcsolataiban is hosszú ideig hallgatható erről; ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy a környezete nem vette észre ezt a vonalmat. Éppen ellenkezőleg! A Madách szerint rosszindulatú híresztelésnek nyilván éppen az lehetett a magyarázata, hogy a környezete számára nagyon is egyértelművé vált a dolog, jóllehet ő maga nem vette észre, hogy viselkedésével elárulta magát.

A 16–17. leveleket hagyományosan Madách szemszögéből szokás nézni; próbálkozzunk meg most a másik oldallal! Túl a magyarázkodáson, hogy milyen elfoglaltságai miatt nem nyílt Lónyay Menyhértnek alkalma a gyakoribb látogatásokra, tulajdonképpen nagyon is elképzelhető, hogy Madách, sajátosan tudatbeszűkült állapotában, méltánytalan volt barátjával szemben. Lehetséges, hogy nem is ritkultak számottevően a találkozásaik, s hogy valójában nem is annyira barátja látogatását hiányolta, hanem sokkal inkább azt a lehetőséget, hogy ő maga Lónyayéknál gyakrabban tehessen (viszont)látogatást, s ott alkalma nyíljon arra, hogy Etelkával is találkozzék. De emellett Lónyaynak azért

feltűnhetett, hogy barátja legalább annyira vonzódik hűgához is, mint öhozzá. Válaszában ugyanis ezt írta: „vald meg nem voltál é erántam titkolódzó? – de semmit erről többet, én nem akarok hallani.”

Az Etelka-szerelem, bizonyos jelekből ítélve, és nyilvánvalóan Madách szándéka ellenére, meglehetősen nagy nyilvánosságot kapott. Ezt abból sejthetjük, hogy 1880-ban közös évfolyamtársuk, Kámánházy Béla írt az esetről részletesen,⁶ holott ő nem tartozott a baráti körökbe, nem volt tagja a nyolcagnak, s egyetlen levelében sem történik rá utalás. Ha Kámánházy Béla tudott róla, sőt olyan „súlyos esetnek” minősítette a kapcsolatot, hogy szerinte emiatt hagyta el Madách Pestet s fejezte be magánúton a tanulmányait, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy ezek szerint az esetnek híre ment, és sok pletykára adhatott alkalmat Madách (minden jel szerint viszonzatlan) szerelme. Az persze változatlanul kérdéses, hogy maga Etelka tudott-e róla. Lónyay Menyhértnek azonban mindenképpen tudnia kellett, s utalásából az derül ki, hogy már a 16–17. levelek keletkezésének idején is tudott vagy sejtett valamit barátja vonzalmáról.

S most térjünk egy pillanatra vissza ahhoz, miért nem valószínű, hogy 1839 elején íródtak volna a levelek. A *Lant-virágok* ugyanis, amely az Etelka-szerelem legfőbb bizonyossága, 1840 nyarán jelenik meg, s az abban található versek is, amennyire ezt meg tudjuk ítélni, 1840-ben, vagy nem sokkal korábban keletkezettek. A vonzalom ugyan nem zárható ki, az azonban igen, hogy már 1839 elején a barátság megromlásához vezetett volna, hiszen pl. az 1839 őszi levelekben ennek semmi nyoma sincs. Ha viszont előbb, mondjuk 1839 nyarára véget ér a szerelem, akkor valószínűleg meg sem születik a *Lant-virágok*, és semmi esetre sem terjed el olyan feltételezés, hogy Madách ezért szakította volna meg a tanulmányait.

1840 tavaszán egyébként egészen biztosan hazament Madách Alsósztrégovára, s nem kevés időt töltött otthon: március 29-én keresztapaként vett részt egy gyermek keresztelőjén, április 18-án pedig ugyancsak Alsósztrégován írta *A hit szavai hozzá* c. háromrészes verset. E hosszú otthoni tartózkodás alatt azonban egyetlen levelet sem írt barátjához.

Sajnos az édesanyjával folytatott levelezés is hiányos: 1839 nyara után 1840 nyarán találkozunk újabb levéllel, így azt sem tudjuk meg-

Ármány és szerelem

mondani, hogy mikor látogathatta meg fiait Pesten, holott ez kulcsfontosságú információ lenne a 16–17. levelek datálása szempontjából. Majthényi Anna évente több ízben is meglátogatta gyermekeit; tudjuk pl., hogy az első tanévben november közepére tervezte, de unokája születése miatt későbbre halasztotta első látogatását, majd januárra (a jogász bál idejére) tervezte, de a jelek szerint ugyancsak elhalasztotta a másodikat stb. A lányával folytatott levelezésből sem tudunk meg semmit arról, hogy ebben az időszakban mikor és hol tartózkodhatott.

A jan. 6. és márc. 10. közötti időszak azonban nem olyan hosszú, hogy túl sok értelme lenne kétséges találgatásokba bocsátkozni; fordítsuk inkább figyelmünket arra, hogy a levelek közül melyek keletkezettek előbb, melyek később. A 16–17. levelek elsősége mellett szól az, hogy azokban a konfliktus hátterére, megnyilvánulási módjaira még nem következtethetünk. A 13. levél szerint Lónyay „csacsogó lúd”-nak nevezte – nem tudni, pontosan kik előtt – a barátját, ez a levél tehát valószínűleg később keletkezhetett. A konfliktus mélyülését jelzi, hogy a 18. levélben a *Mixturában* megjelent valamiféle sértés ellen emel szót Madách, kifogásolva azt is, hogy nem nyílt lehetősége a lapban történő védekezésre. Ezt követheti, éspedig értelemszerűen nem sokkal később, a *Véd* című levél, amelyet 19. sorszám alatt közölt Györffy. Ebben már körvonalazódik a konfliktus háttere, hiszen a levélíró voltaképpen azt kifogásolja, miért nem vette védelmébe őt a barátja, s azon sajnálkozik, hogy a történetek után miként mehetne még barátja házába. Ez utóbbi kérdés nyilván nem merülne fel, ha Lónyay Menyhérten kívül nem lenne még valaki a Lónyay családban, akivel összefügg a konfliktus. A 20. levélben végre utalás történik Etelkára és egy bála is; vélhetően ez volt az a bál, amelyről nővérének, Madách Máriának is beszámolt, s itt már, meglehetősen különös módon, ám mégiscsak megvallja, hogy szerelmes a lányba. A 20. levél érdekessége, hogy abban Donizetti operájára, a *Szerelmi bájitalra* történik utalás, éspedig olyan formában, amiből arra következtethetünk, hogy a fiatalok közösen vehettek részt annak előadásán. A 21. levélből az derül ki, hogy Lónyay el akarja felejteni a történeteket, vagyis ezek szerint megkapta Madách terjedelmes levelét. Végül a 22. levél szerint a felek túl vannak mindazon, amit érdemben megbeszélhetnének, de bizonyos alapvető kérdésekben nem változott közöttük a nézeteltérés.

Van az 1840-es, Madách életében meglehetősen viharosnak mondható évnek egy érdekes, részben a Madách–Lónyay levelezéssel összefüggő vonatkozása. A Spányik-ügyről van szó. Mint ismeretes, Spányik Antal, a Madách fivérek pesti házitanítója zsarolta a családot, s ez a zsarolás Madách Imre személyével függött össze.¹ Maga az érintett írta 1840. jún. 28. és júl. 2. között édesanyjának: „Épmost olvastam el Spányik roppant levelét, mi felől szólni sem lehet, semmi lényegi általa okozandó kártól félni nem lehet; leg feljeb’ badar lármáját, és hirbe hozását félhetnök, de tőle [!] ez nem nagy dolog.” A család is elítélte a nevelőt: „Spányik dolgát is mind elő adtuk neki [a család egyik bizalmas barátjának – A. Cs.], ő is azt mondja legg jobb ötlet meg vetni” – írta Madách Mária anyjának, majd egy másik levelében: „Engem azon rettenetes levél olly annyira le sujtot, hogy közel voltam a’ guta ütéshez. Illy szörnyeteget kepzelní sem lehet többet mint ez!” Mária aggódik az „ügy” esetleges nyilvánosságra hozatala miatt, ezt írja ugyanis, anélkül, hogy akár ő, akár más családtag a leghalványabb célzást is tenné a zsarolás természetére nézve: „Csak hogy ezt nem lehet feszegetni, mert mennél jobban fogjuk vizsgálgatni, vagy valami lépéseket a’ dologban tenni, annál szembetűnőbb lesz a’ feladás, a’ mellyel fenyeget ’s talán meg is tesz. De csak leg jobb csendességben el várni mit fog csinálni, a’ leveleit pedig returnírozni. Eminek gondolom épen nem köll tőle tartani mert annyira csak gondolom nem fog vettemedni.”² Madách Mária levele megerősíti azt, hogy a családot olyasmivel zsarolták, ami Madách Imre személyével függött össze. Bizonyos értelemben ez természetes is, hiszen Spányiknak a fivérek nevelőjeként más családtagokkal alig volt kapcsolata; Alsósztrégován nem állt alkalmazásban, de talán nem is járt ott, tevékenysége szigorúan a pesti tanulóévekhez kötődött, s ilyen formán nem valószínű, hogy a család egyéb intim ügyeibe betekintést nyert volna. Ilyen értelemben kell tehát „természetesnek” tartanunk azt, hogy a környezetében élő családtagok egyikével, praktikusán a köztük legidősebb Madách Imrével függhetett össze a zsarolás.

mindent egybevetve 1839. febr. 3.–1839. ápr. 27. a 2. számú Lónyayhoz írt levél keletkezésének valószínű időszaka. (Huszár Józsefnek 1839. febr. 2-án anyósához írt levelében még nincs utalás a betegségre.)

A további keltezetlen levelek közül a 35. számút a Madách Emő aláírás alapján az előzőek értelmében 1839 végére–1840 elejére kell tennünk, de még a mélyebb konfliktus előtti időszakra, mivel ebben a levélben bizonyos – Lónyay részéről vélhetően kritikával illetett – versek miatt mentegetőzik a levélíró.

A 36. levél aláírása ezzel szemben még „Imre”, így ez a levél korábban íródott, annak ellenére, hogy Győrffy Miklós a levéllel együtt Börne munkáinak megvételére küldött pénzből arra következtetett, hogy az 1840-ben újjól megjelent kiadás VII. kötetére szólhatott a megbízás. Az érvelésnek egyébként is van egy szépséghibája, hiszen a levélben Börne munkáiról többes számban esik szó, míg a Madách-könyvtárban Győrffy Miklós szerint csak a VII. kötet származik az 1840-es kiadásból, a többi régebbi.

Végül érdemes megnéznünk a 37. levelet (a 38–40. sorszám alatt közölt szövegek valójában nem levelek, így azok elemzésétől jelen esetben eltekintenek). Annak az aláírása egy köztes forma: „Emi”. A levélben a Honművészből megjelent verse miatt mentegetőzik Madách, mondván, hogy azt Spányik Antal rontotta el. Győrffy Miklós a jegyzetében 1840 késő tavaszára teszi a levelet, mivel szerinte „Madáchnak a *Honművészből* 1840 folyamán jelentek meg legnagyobb számban versei”. Ma már tudjuk, hogy a levél valójában 1839. december 26-án íródott.⁷

A konfliktusos levelek sorba rendezéséhez (további támpont nem lévén) talán a grafológiai elemzések visznek majd közelebb. Addig is álljon itt a levelek egy valószínűsíthető és sajnos nem is teljes sorrendje, a második oszlopban Győrffy Miklós sorszámozásával.

<i>időpont</i>	<i>sorszám</i>	<i>aláírás</i>
(1.) 1838. márc. 1.	1.	Madách Imre
(2.) 1838. szept. 1.	3.	Madách Imre
(3.) 1838. szept. 28. előtt	4.	Madách Imre
(4.) 1838. dec. 25. előtt	5.	—
(5.) 1839. febr. 3.–ápr. 27.	2.	Imre
(6.) 1839. aug. 3.	6.	Imre
(7.) 1839. aug. 17.	7.	Imre
(8.) 1839. aug. 30.	8.	Imrédnek
(9–10.) 1839 őszi	10.	Imrédnek
(9–10.) 1839 őszi	15.	Imrédet
(11–15.) 1839 vége	12.	Emők
(11–15.) 1839 vége	11.	Emő
(11–15.) 1839. dec. 26–31.	37.	Emi
(11–15.) 1840. jan. 1–6.	14.	Emők
(11–15.) 1839 vége–1840 eleje	35.	Madách Emő
(16.) 1840 eleje	16.	Emőd
(17.) 1840 eleje	17.	ME
(18.) 1840 eleje	19.	Emők
(19.) 1840 eleje	20.	ME
(20.) 1840 eleje	21.	MadE
(21.) 1840 eleje	22.	Imréd

Jegyzetek

1. GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. It 1959. 68–103.
2. KÓNYI Manó [szerk.]: *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356.
3. K[ÁMÁNHÁZ]Y, B[éla]: *Erinnerungen an Emerich Madách*. Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7.
4. ANDOR Csaba: *Madách Imre különös levélváltása Lónyay Menyhérttel*.
5. NAGYNÉ NEMES Györgyi–ANDOR Csaba: *Madách Imre rajzai és festményei*. Balassagyarmat–Bp., 1997. 16.
6. K[ÁMÁNHÁZ]Y, B[éla]: i. m.
7. ANDOR Csaba: *Egy Madách-levél utalásai*. In. XIII. Madách Szimpózium. Szerk.: Bene Kálmán. Szeged–Bp., 2006. 160–164.

tethetünk: mintha nem is ugyanaz az ember írta volna az 1840 első felében és második felében írt leveleket.

Érdekes a barátok későbbi kapcsolatának alakulása is, amelyet feltevézezem szerint Spányik zsarolása beárnyékol, s amely végső soron legalább részben emiatt szakadhatott meg. Igaz, ennek látszólag ellentmond az a lázas igyekezet, ahogyan közvetlenül a Pestről történt távozása után próbált mindenről aprólékosan beszámolni a barátjának, ám a terjengős levelek sora sem tévesztheti meg a figyelmes olvasót: ez már, legalábbis lélektani értelemben, autokommunikáció. Az 1840 második felében írt levelekben még arra sem ügyel a levélíró, hogy barátja levelének kézhez vételét nyugtázza (vagy ha azok netán huzamosabban elmaradtak volna, neheztelését kifejezésre juttassa), sehol egy kérdés vagy egy válasz, Madách csak mondja, pontosabban írja a magáét. Az önigazolás még 1841-ben is tart, bár üde színfoltként az 1841. aug. 6-án írt levélben (amelyet a „nyárutó” szó téves értelmezéséből következően hagyományosan szept. 6-i levélként tart számon az irodalom) megjelenik a barát feledékenysége miatti neheztelés is, s meglepve értesülhetünk arról, hogy Lónyay nemcsak a költővel, de Madách Pállal is levelezést folytat.⁶

De hová lettek ezek a levelek? Madách hagyatékában egyet sem találunk. Igaz, egyetemi évei alatt az édesanyjától kapott leveleket sem őrizte meg, ám érthetetlen, hogy miért kallódtak el az Alsósztrégován kapott levelek, ahelyett, hogy a családi levéltár részeként megőrződtek volna. Madách (nehéz volna megmondani, hogy tudatosan-e vagy tudattalanul) alighanem egy kínos emléktől igyekezett szabadulni, miközben barátja sokkal mozgalmasabb és hosszabb élete során gondosan megőrizte az ő leveleit.

A kapcsolat megszakadásának okaként sem fogadhatjuk el fenntartás nélkül a földrajzi távolságot mint magyarázatot. A későbbiekben számos alkalmuk nyílt a találkozásra, sőt 1861-ben az országgyűlés során jó néhányszor találkozniuk kellett (többek között azért, mert Madách tagja volt egy olyan bizottságnak, amelynek Lónyay Menyhért volt az elnöke), későbbi kapcsolatuknak azonban már Lónyay hagyatékában sincsen nyoma. A barátság tehát megszakadt, jóllehet semmi jele annak, hogy összeveszett volna egymással a két jó barát.

De mi lehetett az, amivel a nevelő zsarolni próbálta a családot, s ami a családtagok megvetését kiváltotta? Pénzügyek (kártyaadósság, váltóhamisítás stb.) aligha; Madách életmódjának, szigorú számadásainak ismeretében (anyjának még a jelentéktelen kiadásokról is beszámolt) ilyesmit nem feltételezhetünk, de életkora miatt is gyakorlatilag kizárható ez a lehetőség. Olyan „becsületbeli” ügyek sem jöhetnek szóba, amelyek kívül esnek a pénzügyi szférán: ez ismét csak részben Madách erkölcsi felfogásának, részben azonban életkorának is ellentmond: gyakorlatilag kizárhatjuk annak a lehetőségét, hogy valaki párbajra hívta volna ki, ám ha ez a valószínűtlen eset netán megtörtént volna, akkor biztosak lehetünk benne, hogy ifjú hősrünk nem hátrál meg. A fordított eset már nem ennyire hihetetlen: elvben előfordulhatott volna, hogy Madách egy inzultus után nem hív ki párbajra valakit, ám egy ilyen cselekedet számos módon menthető, s ezért nem alkalmas a zsarolásra. Madách Mária szörnyülködése is kizárja, hogy pusztán erről lett volna szó. Abban a sajátos helyzetben vagyunk, amikor éppenséggel nem a lehetőségek sokfélesége, hanem azok teljesnek látszó hiánya miatt tűnik megválaszolhatatlannak a kérdés.

A Lónyay Menyhérthez írt levelek hangvétele alapján azonban mégis csak adódik egy lehetséges megfejtése a találynak. In medias res: Madách Imrét homoszexualitással vádolhatta Spányik Antal nevelő. Előre kell bocsátanom: meggyőződésem szerint a vád alaptalan volt, s első közelítésben a levelek hangvételének sem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk: a barátság koronként, kultúránként, sőt szubkultúránként csaknem olyan változatos képet mutat, mint maga a szerelem, a levelek mai olvasata tehát félrevezető. Ami miatt mégis reálisnak tűnik ez a lehetőség, az egyfelől az egyéb lehetséges magyarázatok hiánya, másfelől az a sajátos „háromszög”, amely Madách, Lónyay Menyhért és Lónyay Etelka viszonyában rejlett, s amelynek manifesztációi különféle értelmezésekre, köztük félreértésre adhattak okot. Az 1840 elején írt levelekben Madách alig utalt Etelkára, s ha olykor mégis ezt tette, az eszközt és a célt akkor is következetesen felcserélte: a szöveg szó szerinti értelmezésében ugyanis az Etelkával kapcsolatos „félreértések”-től félti barátságukat, míg a rejtett üzenet mégis csak az, hogy éppen fordítva: a baráti viszony megromlása, barátja távolmaradása

azért aggasztja őt, mert így Etelkával is kevesebb alkalma nyílik a találkozásra. Azok az érzések tehát, amelyeket Lónyay Menyhért felé nyilvánított, sok esetben Etelkának szóltak. „Az ég lát, mint szeretlek tégedet, és e barátság az esteli árnyék ként nőtön nőtt, még bé takarta egész létemet. – Én veled úgy valék mint az ég és e földnek vizei, szüntelen téged tükröztelek vissza, tégedet, ha tiszta napod sugárzott, vagy ha tornyozó ború takarta búlepte arcodat.”³ Az ilyen és hasonló mondatok, amelyek véleményem szerint sokkal inkább az Etelka iránti szerelemmel, mintsem a barát iránti érzéssel magyarázhatók, nem ritkák az 1840 elejére tehető, többségükben keltezetlen levelekben. Ám ha Madách levelezése ezt tanúsítja, akkor nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a viselkedése is ennek megfelelő lehetett. Az érzelmeknek ez a sajátos átvitele nyilván nem tévesztette meg környezetének tagjait, akik bizonyára pontosan tudták, hogy a Lónyay Menyhérthez való, már-már „betegesnek” látszó ragaszkodás valójában Etelkának szól, ám alkalmas lehetett a helyzet félremagyarázására, sőt akár félreértésre is okot adhatott, különösen azok számára, akik e viszony harmadik tagjáról, Etelkáról mit sem tudtak. Talán Spányik Antal is közéjük tartozott, ami nem mentség, csupán egy lehetséges magyarázat a viselkedésére.

Az itt vázolt feltevés sajátos megvilágításba helyezi Pest elhagyását, a tanulmányok magánúton történő folytatását is. Korábban már kifejtettem, hogy a hagyományos feltevések miért nem tarthatók.⁴ Emlékeztetőül: Madách betegsége azért nem lehetett oka a hazatérésnek, mert a legjobb orvosok Pesten voltak, s amikor egy évvel később, 1841 elején huzamosan beteg volt, akkor minden jel szerint ismét Pesten tartózkodott az édesanyjával, vélhetően éppen a mielőbbi gyógyulás érdekében. De azt a másik feltevést is elvetettem, amely szerint az Etelka-szerelem lett volna a magyarázata a sietős távozásnak, s annak a véleményemnek adtam hangot, hogy a személyzettel való folyamatos konfliktus, ill. annak betetőzése: Spányik zsarolása lehetett a legvalószínűbb magyarázata annak, hogy a pesti háztartást felszámolták, s hogy ilyen formán nemcsak Madách Imre, de fivérei is hazatértek Alsósztrégovára.

Most korrigálnom kell a korábbi véleményemet, mivel ezek szerint közvetve ugyan, de mégis csak lehetett valami köze az Etelka-szere-

lemnek a későbbi eseményekhez. Majthényi Anna, miután e vonzalom meglepő korolláriumaként Spányik – nem tudjuk, pontosan mit tartalmazó – levelét kézhez kapta, joggal gondolhatta úgy, hogy radikális lépésre van szükség: nem elegendő Spányikot elküldeni, de egyszersmind véget kell vetni annak a helyzetnek is, amely a konfliktust előidézte. Abban is biztosak lehetünk, hogy Madách is komoly fejmosást kaphatott édesanyjától, s a számára is megdöbbentő következmény, amely után – a kisebb rosszat választva – immár nem rejthette el Etelka iránti vonzalmát, kijózanítóan hathatott rá. Ezzel egy újabb talányos életrajzi részlet válik érthetővé. Az Etelka-szerelem váratlan, hirtelen s mindezidáig megmagyarázhatatlannak látszó megszakadása nyer magyarázatot.

Valóban, eddig csak általános lélektani magyarázat létezett, amely egész egyszerűen életkori sajátosságként könyvelte el, hogy amilyen viharos, átmenet nélküli volt ez a szerelem, ugyanolyan váratlanul ért véget. [„Az ember nem komoly tizenhét évesen...” (Rimbaud: *Re-gény*)] Madách édesanyja – akitől egyébként sem volt idegen az a gyermekeivel szembeni játszma, amelyet „sarokbaszorítás”-nak nevezett Berne⁵ – nyilván fia tudomására hozta, hogy azt a „szégyenletes” helyzetet, amely a nevelő zsarolása révén előállt, végső soron ő maga idézte elő, de még ha esetleg el is mulasztotta volna felróni fia magatartását, maga az érintett is rádöbbenhetett erre, amikor a nevelő zsarolásával szembesült. A „kijózanodást” véleményem szerint ez idézhette elő, annál is inkább, mivel az elkövetkezendő hetekben-hónapokban semmi jele annak, hogy egy újabb szerelem homályosította volna el az Etelka iránti vonzalmát, márpedig az életkori magyarázat alapján ezt kellene a két valószínű lehetőség egyikének tartanunk. Egyébként a másik lehetőségre, tudniillik a kiábrándulásra sem utal semmi. Egy kapcsolat megromlásához azonban elegendő ok az, ha egy másik kapcsolatra fény derül, s a folyamat gyakran az érintett önmagához való viszonyának, vagyis végső soron a személyiségének megváltozásával is együtt jár. Ez történt Oidipusz esetében, amikor rájött arra, hogy felesége és anyja azonos személy, s bár az analógia távolinak tűnik, bizvást állíthatjuk, hogy nem akármilyen hatással lehetett Madáchra Spányik zsarolása. Személyiségének megváltozására éppen a Lónyaynak szóló levelek tartalmának és hangvételének megváltozásából következ-

ban búvárkodók sok esetben nem egyes különálló művek vagy levelek kéziratát keresik, hanem egy-egy szerző teljes hagyatékába szeretnék betekinteni.¹ A korábbi rendszerben – így Madách esetében is, akinek hagyatéka 1913-ban, tehát még jóval a fondrendszerű kéziratfeldolgozás előtt került a Magyar Nemzeti Múzeumba – az írói hagyaték megtekintésére nem a katalógus, hanem a leltári napló adott lehetőséget, amelyben – ellentétben a növedéknaplóval – a megvásárolt (ajándékba kapott, letétbe helyezett stb.) szerzői hagyatékok tételes felsorolása is szerepelt.

Sajnos a legátgondoltabb rendszer sem lehet alkalmas arra, hogy olyan információkat tartalmazzon, amelyek a feldolgozáshoz használt forrásokban nem találhatóak meg, s természetesen azok pontatlanságait, tévedéseit sem korrigálhatja. Az alábbiakban kizárólag ezzel összefüggésben vizsgálom az előadás címében feltett kérdést, éspedig Madách levelezésére szorítkozva. Arra sem térnék ki, hogy mit nem talált meg Halász Gábor azokból a levelekből, amelyek nem voltak az OSZK-ban. Bár érdekességként megemlíthető, hogy a családi levéltár még a húszas évek elején az OL-be került, s pl. abban is van – mint arra Leblancné Kelemen Mária sok évvel ezelőtt felhívta a figyelmet – Madách-levél, erről azonban ezúttal ne essék szó.

Vegyük tehát sorra, hogy mi az, amit nem talált meg Halász Gábor, jóllehet már az ő idejében is az OSZK-ban volt! Illetve, előzőleg arról a „többlét”-ről szólnék, ami bekerült ugyan a levelek közé, pedig valójában nem Madách-levél. A Szentiványi Zoltánnak írt névkártyán olvasható üzenetről van szó. Valóban: igaz ugyan, hogy Madách Imre az írója, de egy másik Madách Imre: a költő öccsének, Károlynak a fia. Ez kiderül az 1883-as évszámból csakúgy, mint a szövegből (Emánuel bátyja, akire a feladó hivatkozik, a költőnek nem volt, csak unokaöccsének). És most lássuk a hiányokat!

Kérdéses persze, hogy az ilyen és hasonló spekulációknak lehet-e szerepük a Madách-kutatásban? Véleményem szerint lehet. A Spányik-üggyel kapcsolatban a hipotézisek verifikációjára, dokumentumok hiányában, nincsen lehetőségünk. Ugyanakkor mégis csak előbbre viheti a kutatást egy olyan feltételezés, amely egyidejűleg több, korábban értelmezhetetlen esemény magyarázatát adja. A kutatásnak ugyanis nemcsak a hibás feltételezések újabb feltevésekkel való fölcserélése lehet az értelmes útja, de a valószínűtlenebb hipotéziseknek valószínűbb hipotézisekkel történő felváltása is előrelépésnek tekinthető. Itt most erre tettem kísérletet. A homoszexualitással történő zsarolás – túl azon, hogy másfajta zsarolásnak a lehetőségét nehéz elképzelni – nemcsak arra ad magyarázatot, hogy mi állhatott a Madách-fivérek Pestről történt hirtelen távozásának hátterében, de egyszersmind arra is, miért ért váratlanul véget az Etelka-szerelem, s hogy miért szakadt meg – a még éveken át erőltetetten fenntartott levelezés ellenére – Madách és Lónyay barátsága.

Jegyzetek

1. ANDOR Csaba: *A siker éve: 1861. (Madách élete.)* Bp., 2000. 29–32.
2. *Majthényi Anna levelezése.* Bp., 2000. 150., 164., 165.
3. GYÓRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei.* It 1959. 68–103.
4. ANDOR Csaba: i. m.
5. BERNE, Eric: *Emberi játszmák.* Bp., 1984. 35.
6. GYÓRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei.* It 1959.

Mit miért nem talált Halász Gábor az OSZK-ban?

Madách levelezésének készülő kiadásán túl van egy különleges oka is témaválasztásomnak: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkatársaként el kellett gondolkodnom azon, hogy a számítógépre vitt katalógusokban miként igazodhat el az érdeklődő, s hogyan lehetne elérni azt, hogy amit keres, valóban meg is találja, feltéve hogy keresésének tárgya az OSZK-ban található.

Az persze nyilvánvaló, hogy a számítógépes rendszernek átfo-góbbnak kell lennie, mint a katalógusok bonyolult rendszerének, s hogy ma már szükség lenne a katalógusok katalógusára, amelyből meg-állapítható volna, hogy bizonyos típusú tárgyakat egyáltalán hol cél-szerű a gyűjteményben keresni.

Tárgyakat mondtam, nem véletlenül. Hiszen nemcsak nyomtatvá-nyok és kéziratok, de merőben másfajta tárgyak is találhatóak az OSZK gyűjteményében, pl. földgömbök, fényképek, hajtincsek, festmények, sőt talán egynémely berendezési tárgy is kora vagy eredete következtében a gyűjtemény részének tekinthető.

Mielőtt még az OSZK munkatársa lettem volna, egy sajátos tárgy hívta fel magára a figyelmet az épület egy olyan folyosóján, ahol a könyvtárlátogatóknak nincsen keresnivalójuk. Than Mór 1863-ban készült olajképe függött a folyosó falán, talán mondanom sem kell, éppen az a festmény, amely *Az ember tragédiája* első „illusztrációja”. Valóban: nem könnyű létrehozni egy olyan rendszert, amely számot ad arról, hogy ez a festmény pontosan hol található.

Ismeretes, hogy jóval a számítógépek megjelenése előtt a kézirat-tárosok felismerték azt az anomáliát, amely a levéltári és a kéziratári feldolgozás különbözőségéből adódik. A levéltárak az összetartozó (egy bizonyos személyhez, családhoz, intézményhez stb. kapcsolódó) iratokat közös fondokban tárolják, ezzel szemben a kéziratárakban általában az írói hagyatékokat is hagyományosan „ízekre szedték”, s egyes darbjait a legkülönbözőbb jelzetek alatt tárolták. Ma már gyakran a levéltári fondokhoz hasonlóan az írói hagyatékok is fondokban találhatóak (nem mindenütt), hiszen a kutatók, különösen a kéziratárak-

Jegyzetek

1. WINDISCH Éva, V.: *Fondok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában*. Különlenyomat.
2. ANDOR Csaba (szerk.): *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Csécse–Balassagyarmat–Budapest, 1996. 36.
3. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kézi-ratai és levelezése. Katalógus*. Bp., 1992.
4. VISNOVSZKY Rezső: *Madách Imre és a Veres-család*. Balassa-gyarmat, 1927.
5. SZIGETHY Gyuláné–RUDNAYNÉ VERES Szilárda: *Veres Pálné éle-te és működése*. Bp., 1902.

1. Fráter Erzsébet levele Madách Imrének. [Cséhtelek, 1845. márc. 21.–ápr. 4.]

A keltezetlen levél a közelmúltban jelent meg először.² A Madách-hagyaték egyik tétele, amely kezdő szavai alapján nyerte el helyét az OSZK Kézirattárának levelestárában: Fráter Erzsébet – Fráter József-hez. Valóban: az „Édes Atyám! Köszönti viszont, minden jót...” szavakkal kezdődő levél, ha csak az első két szót s az utána álló felkiáltó jelet nézzük, a feladó apjának, vagyis Fráter Józsefnek szól. A felkiáltó jel rendhagyó használata azonban rögtön kitűnik a folytatásból; ha elhagyjuk a jelet, értelmes szöveget kapunk, s befejezése alapján („kedvesemnek szerető Erzsije”) az is világos, hogy a levél Madách Imrének szól.

2. Arany János levelének borítékja. Pest, 1861. szept. 12.

Természetesen Arany János első Madáchnak írt levelét Halász Gábor is megtalálta, hiszen az ott volt a többi levél között. Ami egészen más helyre került, az a levél borítékja. Érdekes módon a Madách Imrének szóló hivatalos levelek között található, s bár feladó nem szerepel rajta, pecsétviaszáról (az abban szereplő AJ monogramról) és a sajátkezü címzéséről felismerhető a feladó.

3. Madách Imre levele Lónyay Menyhértnek (?) [Pest, 1838–1840]

Ez a levél, amely minden kétséget kizáróan Madách autográf, sajátos módon nem a kéziratárban található, hanem a könyvtárban, azon belül a Madách Letéti Könyvtár egyik kötetének kötetáblájában olvasható.³ A levél a kézirati katalógus munkálatai közben került elő, a letéti könyvtár köteteinek átlapozása során, s bizvást elmondható, hogy annak legfontosabb Madách autográfja. Ez ugyanis az egyetlen ismert Madách-kézirat, amely angol nyelvű.

4. Madách Imre levele Veress Gyulának. (Alsósztrégova, 1861. okt. 11.)

A levél kéziratának lelőhelyét nem ismerjük, szövege azonban 1927-ben megjelent, s mivel a könyv címében Madách Imre neve is szerepel, így különösebb nehézség nélkül meg lehetett volna találni.⁴

5. Madách Imre levele Veres Pálnéhoz. (Alsósztrégova, 1857. aug. 3.)

6. Veres Pálné levele Madách Imréhez [1864]

Ezek a levelek is egy (1902-ben megjelent) könyvben olvashatók; igaz, a könyv címében nem szerepel Madách neve.⁵ A Madách által írt képrejtvény-levél fogalmazványa megtalálható ugyan Halász Gábornál is, de a végső változat, amely levélként a címzethez megérkezett, s amelynek lelőhelyét nem ismerjük, csak a Veres Pálnéről szóló nagymonográfiában szerepel, s mellesleg a levélírás időpontja is csak a tisztázatból állapítható meg. Ami Veres Pálné levelét illeti, voltaképpen két levélfogalmazványt közölt a könyv, amelynek egyikéről ma már tudjuk, hogy hamisítvány, pontosabban szólva olyan műbíráló, amelyet levél formájúvá fogalmaztak át. (Ez az eredeti kézirat egykorú másolatának és a nyomtatott szövegnek az összehasonlításából derült ki.)

Amint az összeállításból megállapítható, igen változatos okai lehetnek annak, hogy valamit miért nem lehet megtalálni. Végezetül egy fontos elméleti kérdésre térnék ki. A számítógépre vitel során nyilván sokan kísértést éreznek arra, hogy a következtetlenségeket, hibákat kijavítsák. Ennek rendkívüliek a veszélyei, s tanácsként csak azt lehet mondani: minél nagyobb hibát vétett egy könyvtár, annál kevésbé szabad azt korigálni! Vagyis: a Fráter Erzsébet – Fráter Józsefhez besorolást tilos megváltoztatni, kijavítani. A „történelem” visszamenőleges megváltoztatásának ugyanis megvannak a maga korlátai: mert ki lehet javítani a katalóguscédulát, a régi pallium újra cserélhető, sőt a leltári napló is javítható, bár ez az a határ, amelyet talán nem szerencsés átlépni. Csakhogy az esetleg már publikált tanulmányok, amelyekben hi-

vatkozás történik az adott kéziratra, nem változtathatók meg többé. Márpedig ha nem tudjuk mindenütt elvégezni a javítást, akkor bölcsebb sehol sem javítanunk; ellenkező esetben a kézirat azonosíthatósága forog kockán. A megoldás ilyenkor csak az lehet, hogy egy megjegyzésben jelezni kell a tévedést.

mar nem kerül sor a találkozásra, 25-én jobb híján levelet ír Tompának, amelyben beszámol a remekműről. Írna ő Madáchnak is, hogyne írna, hiszen mégis csak úgy illenék, hogy őt keresse meg előbb sorai-
val, csakhogy a képviselő úr a nógrádi címét is elmulasztotta megadni. Sebaj! Az országgyűlés elég hirtelen szakadt félbe, bizonyára sürgősen be kell számolnia választóinak a történetekről, ezért nem maradt ideje elutazása előtt a látogatásra, de rövidesen nyilván visszatér Pestre, s akkor majd felkeresi őt.

Telnek-múlnak a napok, a hetek. Arany helyében más már régen megtalálta volna a megoldás kulcsát, hiszen többeknél is lehetne érdeklődni a szerző címe iránt, az ő korrektsége azonban kizárja ezt a megoldást. Végül szeptember 12-én tollat ragad, s jobb híján Balassagyarmatra címezi levelét.

Szontagh, ha nem is gondolta át ilyen részletességgel Arany helyzetét (nem sejtette pl., hogy Arany Tompának mikor és milyen tartalmú levelet írt), arra azért bizonyára felhívta Madách figyelmét, hogy Arany számított a látogatására, annál is inkább – lám, a levél borítékja ezt félreérthetetlenül tanúsítja! –, mert barátja elfelejtette megadni a címét. Az élőszóban adott válasz tehát a legmegfelelőbb formája a levél „megválaszolásának”. S minthogy Madáchnak különösebb dolga nem volt (Balogh Károly is csak családi látogatásokat említ ebből az időszakból), nyilván így is tett.

Következzék a harmadik érv! Arany első levelére Madách nem írhatott két választ. Ez az udvariatlanság egy alig ismert személlyel szemben megengedhetetlen. Ha tehát feltételezzük, hogy levélben válaszolt Arany, akkor feltétlenül meg kellett várnia Arany újabb levelét, mielőtt október 3-i levelébe fog. Ám ha ezt tette, akkor hogyan lehetséges, hogy egyetlen szóval sem utal Arany második levelére? (Mellesleg az elsőre sem.) Ez ismét csak elképzelhetetlen udvariatlanság lett volna. Márpedig Madách csak a magáét hajtogatja, csak arról ír, ami neki fontos. Ezt csakis akkor teheti meg, ha levele valójában nem válasz, hanem egy személyes találkozás és beszélgetés egyfajta folytatása.

Mindezt nem tartottam volna szükségesnek ilyen részletességgel kifejteni, ha pusztán csak spekulációról lenne szó, ha nem látnám úgy,

Madách és Arany levelezésének „hiányzó” darabja

Arany János első (1861. szeptember 12-én kelt) levelére hiába keresük Madách válaszát; az ismert (az MTAK Kézirattárában őrzött¹) levelek között nem találjuk. De elgondolkodtató az is, hogy Arany „második” levelének sincs nyoma Madách hagyatékában.² A levelezés következő darabja ugyanis a Tragédia szerzőjének október 3-i levele, amely azonban tartalma alapján semmiképpen sem tekinthető az első levélre adott válasznak. Köszönet és bevezetés helyett ugyanis a levélíró rögtön (bár bocsánatkérően) a tárgyra tér: újabb művet küld bírálatra (a *Csák végnapjait*) a műítéshöz.

Már korábban felvettem annak a lehetőségét, hogy a két levél együttes hiánya talán annak a jele, hogy Madách felkereste Aranyt, és személyesen mondott neki köszönetet. Ezt a lehetőséget aztán az életrajzi krónika újabb kiadásában is megemlítettem.³ Sőt, az utóbbi előszavában kérhoztattam az Arany János kritikai kiadásnak azt a mód-szerét, amely önkényes feltételezésekkel él.⁴ Valóban: a kritikai kiadásba 1339. sorszámmal felvett fiktív levélről a kötet szerkesztője feltételezi, hogy az Alsósztrégován, szeptember 14. és 30. között íródott, majd így folytatja: „[Madách megköszönhette Arany dicsérő szavait s *Az ember tragédiája* verselésére és nyelvére vonatkozó javítási szándékát.]” Túl azon, hogy Madáchnak Szontagh Pálhoz írt leveléből ki-tűnik: csak 17-én kapta kézhez a levelet, így tehát értelemszerűen csak 17-e után válaszolhatott, az sem biztos, hogy Alsósztrégován született ez a feltételezett válaszlevél, hiszen Madách úgy tervezte, hogy majd Nógrádszakálban találkozik barátjával, éppen az Arany levelére adandó választ megbeszélendő, így tehát nyugodtan íródhatott volna a válasz is Nógrádszakálban (pl. közös ismerősük, Szent-Iványi Bogomér házában). Sőt, egyenesen ez lett volna a logikus megoldás, ha tekintetbe vesszük, hogy Nógrádszakálban volt a postaállomás, így tehát megkerülhetetlen lett volna akkor is, ha Alsósztrégován íródik a levél.

Időközben tüzetesebben megvizsgáltam a fennmaradt leveleket, s a jelenleg rendelkezésemre álló információk feldolgozását követően arra az eredményre jutottam: nem volt Madáchnak válaszlevele Arany első

levelére, s így Aranynak sem lehetett arra adott válasza: levelezésüknek a szeptember 12-i levél követő darabja valóban Madách október 3-i levele, és azért maradt ki egy levélváltás, mert időközben Madách Pesten felkereste Arany Jánost, akinek személyesen mondott köszönetet. Az alábbiakban ennek alátámasztására sorakoztatnám fel érveimet.

A legsúlyosabb indirekt érv kétségkívül az, hogy nem egyetlen levél, hanem egy levélváltás hiányzik. Elvben persze elkallódhatott mindkét oldalon egy vagy több levél, de különös módon ezt követően 1861 végéig a levélváltás hiánytalannak tűnik. Az is elgondolkodtató, hogy már akkor sem volt meg a két „hiányzó” levél, amikor a levelek még a címzettek fiainak: Arany Lászlónak és Madách Aladárnak a tulajdonában voltak, hiszen az 1889-ben megjelent Arany-levelezésben is a szeptember 12-i levelet az október 3-i követi.⁵

Második érvem az, hogy Szontagh Pál, akinek barátja szóról szóra lemásolta Arany levelét, s akitől azt várta, hogy tanácsot ad majd a válaszlevél megfogalmazásához, a körülmények mérlegelése után csakis azt a tanácsot adhatta barátjának, hogy mulasztását jóvá teendő, haladéktalanul utazzék Pestre, és ismét személyesen keresse fel Aranyt. De mit is mulasztott el Madách? Arany levele így kezdődik: „Miután Kegyed, elútazása előtt, engem föl nem kerest...”, ami félreérthetetlen utalás arra, hogy a levélíró a címzett látogatására számított. Hozzátehetjük: teljes joggal. Hiszen Madách, az országgyűlés augusztus 22-i berekesztését követően úgy hagyta el Pestet, hogy előzőleg meg sem adta a címét! Ezt Arany levelének borítékja árulja el: „Tekintetes Madách Imre / orsz. gy. képviselő Úrnak, tisz- / telettel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítani, lakása- / ra. —”

Kérdezhetnénk persze, hogy Arany miért nem kérdezősködött? Ha egyszer tudta, hogy a szerző Balassagyarmatot képviselte az országgyűlésben, akkor miért nem fordult Nagy Ivánhoz vagy Bérczy Károlyhoz, vagy a szerzőt neki bemutató Jámbor Pálhoz, akikről legalábbis sejthette, hogy felvilágosítással szolgálhatnak? Nos, Arany bizonyára elgondolkodott azon, hogy az ismeretlen látogató nemcsak a címét mulasztotta el megadni, de még a nevét sem írta rá a kéziratára. Ez annak a jele, hogy inkognitóban kíván maradni. S ha ez így van, akkor nemcsak Tompa Mihálynak nem írhatja meg a nevét (mint emléke-

zetes, az augusztus 25-i Tompának írt levélben csak a mű címe szerepel!), de nem is érdeklődhet utána Pesten, hiszen Nagy Iván vagy Bérczy Károly bizonyára visszakérdezne (Jámbor Pál pedig egyenesen gyanút fogna): miért van szüksége Aranyra a költő címére? Az ilyen helyzetet jobb elkerülni, Arany tehát inkább a postára bízta a feladat megoldását. (Lehetséges, hogy látogatása során az érintett kifejezetten kérte a bíráló tapintatát, de erről semmit sem tudunk.) Szontagh tehát nem tanácsolhatott mást Madáchnak, mint azt, hogy haladéktalanul keresse fel Aranyt. Hiszen már így is késésben van! A 12-én keltezett levelet (mivel föltehetően egy esküvőn volt szeptember közepén) csak késve, 17-én vette át, újabb két nap múltán értesítette barátját, akivel 22-re beszélt meg találkozót. Legalább tíz nap telt el tehát, s újabb napokba telhet, amíg a válasz Pestre ér. Ennyit késlekedni újabb tapintatlanság lenne, de egy gyors utazás még segíthet. Madáchnak ekkor, közvetlenül az országgyűlés után nem is lehetett halaszthatatlan teendője, ami akadályozhatta, vagy komolyabban késleltethette volna az utazását. Hiszen ő bizonyára hosszabb országgyűlésre, s ezzel együtt az otthonától való huzamosabb távollétre számított, még talán augusztus elején is.

Érdeemes Arany szemszögéből átgondolnunk a helyzetet. Szerintem így történhetett: Arany közvetlenül a látogató távozása után beleolvassa a mű elejébe, és csalódottan félre teszi. Egy vagy két héttel később erőt vesz magán, és neki kezd az olvasásnak, hogy az esetleg újra tiszteletét tevő szerzőnek ne csak az első sorokról tudjon véleményt mondani. Talán egyszerűség kedvéért középen üti fel a kéziratot, vagy csak kíváncsiságból itt-ott beleolvassa, ellenőrizendő, hogy az egész mű olyan-e, amilyennek az első sorok alapján gondolja. A folytatás már tetszik neki, így aztán lelkiismeretesen elolvassa az egészet.

Várja a szerzőt, hiszen úgy illenék, hogy elsőként vele tudassa a véleményét. Mégis csak furcsa lenne, ha mondjuk a Tigrisben, étkezés, italozás és politikai viták közepette értesülne Madách a barátaitól arról, hogy milyen kedvező hatást gyakorolt a Tragédia Aranyra. Üzenni nem tud neki, mert a képviselő úr elfelejtette meghagyni a címét. Augusztus 22-e van, az országgyűlést feloszlatták. Madách nyilván haza indul. Arany még vár egy kicsit, s miután biztosra veszi, hogy egyha-

A Balassa család utolsó tagjai a magyar irodalomtörténetben*

Kevésbé ismert, hogy a kékkői és gyarmathi Balassa család nemcsak legismertebb tagjának, Bálintnak a révén kapcsolódik igen szoros szállal a magyar irodalomtörténethez, hanem a XIX. században élt kései leszármazottak, br. Balassa Sándor és fia, Antal révén is. Igaz, ők nem műveikkel váltak ismertté, hanem azáltal, hogy Jókai Mór egyik legjelentősebb regényében, az *Egy magyar nábobban*, br. Balassa Sándor „különös házasságának” és kései gyermekáldásának történetét dolgozta fel, pontosabban használta kiindulási ötletként.

Előljáróban el kell azonban mondanom, hogy ez az állítás vitatott, amennyiben számos más elképzelés létezik azzal kapcsolatosan, hogy Jókai az egyik legismertebb regényhőst kiről mintázhatta. Mégis szükségesnek tartom kifejtetni álláspontomat, mivel dokumentumokkal igazolható, hogy br. Balassa Sándor, legalábbis ami az életrajzi adatait illeti, valóban lehetett a regény hőse, míg az egyéb feltételezéseknél ez nem igazolható, sőt általában kifejezetten ellentmondanak az életrajzi tények a feltételezésnek.

Az a felismerés, hogy a regényhőst br. Balassa Sándorról mintázta a regényíró, amennyire meg tudjuk állapítani, magától Mikszáth Kálmántól származik, bár nyilván ő is – a megyei pletykák és anekdoták nagy ismerője – másoktól hallhatott róla, s nem valamiféle kutatómunka révén került be az ezzel kapcsolatos rész a *Jókai Mór élete és kora* első kötetébe. De idézzük Mikszáthot, mit ír az *Egy magyar nábob* keletkezéséről! „Alapját egy való történet képezi, mely néhány évtizeddel előbb általános beszéd tárgya volt az országban. Kékkő vár urának, báró Balassának a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal. A hetvenéves öreg főúr egy fiatal, szegény sorsú leányt vett nőül, kiktől Balassa Antal báró született.

Az örökösök pörrel támadták meg az öreg báró halála után a kis bárót, furfangos prókátorok még szakértőket is kihallgattak, hogy a

*Elhangzott Salgótarjánban, 2001-ben, egy Balassi-konferencián

hogy pozitív bizonyítéka is van Madách és Arany második pesti találkozásának, valamikor szeptember 22-e és október 3-a között.

A bizonyíték az említett október 3-i levél, amely így kezdődik: „A nagy lelküeket szokás adományokért is zaklatni nem a’ fukarokat. Így teszek én is midőn ismét ’s illy hamar néhány óráját akarom el rabolni. De amit személyesen alig mernék, azt levél álltal mégis teszem, mert a papír nem pirúl.” A „személyesen alig mernék” kifejezés szerintem arra utal, hogy Madách nem sokkal korábban megethette volna, hogy (miként korábban a Tragédiát) személyesen adja át a mesternek a *Csák végnapjait*, sőt, nagyon logikus lett volna, ha ezt teszi, s nem leveléhez mellékeli azt, ezért bonyolódik olyan magyarázkodásba, amelynek máskülönben (ha nem lett volna időközben egy második találkozásuk) nem sok értelme volna. Valóban: már a második mondat „illy hamar” kifejezése sem érthető, ha a júliusi látogatásra, s az akkor átadott műre történő utalásnak tekintjük. Hiszen több mint két hónap telt el azóta! A harmadik mondat még érthetlenebb. Miért is kellene személyesen átadnia Aranynek az újabb kéziratot? Hiszen azzal óhatatlanul még több óráját rabolja el, mintha egyszerűen csak postázza. S hogy a papír nem pirul?! (Szemben Madáchcsal, aki – mint Bérczytől tudjuk – valóban hajlamos volt a pirulásra.) Mi szükség van erre a megjegyzésre? Ám egyszeriben minden a helyére kerül, ha elfogadjuk, hogy néhány nappal, vagy talán egy héttel (de maximum 11 nappal) korábban Madách meglátogatta Arany Jánost Pesten, így tehát nem a korábbi (nem létező) levelére, nem is Arany (szintén nem létező) válaszára, hanem második személyes találkozásukra utal vissza *első* Arany Jánosnak írt levelében.

Jegyzetek

1. MTAK Kézirattára. K 513/373–380.
2. OSZK Kézirattára. Levelestár: Arany János – Madách Imréhez
3. RADÓ György–ANDOR Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*. (2. kiadás.) Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2006. 511.
4. I. m. 19–20.
5. *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése IV. Arany János levelezése író-barátaival*. Ráth Mór, Bp., 1889. 384–385.

Újabb anyakönyvi adatok

A Besztercebányai Levéltárban 2006 decemberében alkalmam nyílt további anyakönyvek átnézésére. Ennek során néhány új adatot találtam. Igaz, ezek közül csupán az egyik kapcsolatos közvetlenül Madách Imrével.

Azt már régóta tudjuk, hogy 1854. május 31-én Felsőzellőben esküvői tanú volt öccse, Károly és Csernyus Emma esküvőjén; az eseményt, a Palóc Társaságnak köszönhetően, emléktábla is megőrökíti a katolikus templom falán. Most kiderült, hogy két évvel később ismét tanú volt ugyanott. 1856. április 7-én Emma húga, Csernyus Ida (18 éves hajadon) ment férjhez Hoitsy Sándorhoz (40 éves nőtlen). Madách Imre mellett Gömör János és Gömör Viktor volt még tanú.

Mint ismeretes, Madách Mária lánya, Huszár Anna 1858-ban Károlyi Miksa pinci földbirtokoshoz ment feleségül, és ettől kezdve szoros volt Madách Imre kapcsolata a Pincen élőkkel. A bolyki katolikus kereszteleési anyakönyv szerint Károlyi Miksa 1816. február 1-jén született (apja: Ferenc, anyja: Szent-Miklóssy Klára), ami két évvel korábbi időpont, mint amit eddig tudni véltünk. Ezek szerint tehát 23 évvel volt idősebb a feleségénél. Miksa testvéreinek kereszteleési adatai, továbbá szüleinek házasságkötése és halála is megtalálható Bolyk anyakönyveiben.

Végül szólnom kell a Baross családról, éspedig a családnak arról a „rejtélyes” ágáról, amely Fényes Elek szerint (*Magyarország geographiai szótára IV.* Pest, 1851. 162.) $1/16$ -od részben Alsósztrégóvát birtokolta. Valóban: a család tagjai Madách életében is felbukkannak az alsósztrégóvái katolikus kereszteleési anyakönyvben mint keresztapák, sőt egyiküket ott is keresztelték, ennek ellenére lakhelyükről, családjukról eddig semmit sem tudtunk. Most Baross Miksáról tudjuk meg, hogy Rárós-Mulyadon született. Azt már korábban, a gyászjelentéséből meg lehetett állapítani, hogy Fülekkelecsényben halt meg 1866. augusztus 5-én, ezúttal azonban a kézenfekvő magyarázat is megvan: felesége, Harmos Anna fülekkelecsényi származású volt, és ott született két gyermekük. Mindezt Ipolygalsa katolikus kereszteleési és esketési anyakönyvéből tudhatjuk meg.

tal született, apja kb. 78 éves, anyja kb. 18 éves lehetett. Ezek az adatok még Mikszáth fantáziáját is túlszárnyalják, hiszen ő csak „hetvenéves aggastyán”-ról beszélt a Jókai-életrajzában. Meg kell azonban jegyeznünk egy apró tárgyi tévedést: Mikszáth lábjegyzetében Tar Ilonának nevezi a hitvest, míg a gyászjelentésben (és mint látni fogjuk, a kékkői anyakönyvekben) Kiss Anna szerepel.

Aki sok gyászjelentést látott már, az tudja, hogy azok olykor meghökkentő sajtóhibákat tartalmaznak. (Így pl. olykor előfordul, hogy a halál időpontjaként későbbi dátum szerepel, mint ami a gyászjelentés keletkezésében áll, s persze az elhunyt életkorában is lehet elírás vagy tévedés.) Éppen ezért szükségesnek tartottam, hogy megnézzem a kékkői katolikus anyakönyveket: vajon mi áll azokban? Erre 2003 őszén került sor, amikor a Besztercebányai Levéltárban, sok más anyakönyv mellett, a kékkőieket is áttanulmányozhattam.

Ami a házasságkötést illeti, arra 1821. január 21-én került sor. A házasulandók életkoraként 75 évet, ill. 16 évet jegyzett be a kékkői plébános. Elmondhatjuk tehát, hogy még az írói képzeletet is felülmúlóan nagy volt a korkülönbség a vőlegény és az ara között. Valóban: Jókai regénye alapján ennél azért egy kicsit fiatalabbnak gondolnánk a nábobot, s legalább egy-két évvel idősebbnek a jövendőbelijét. A tényleges helyzet tehát annyira valószerűtlen volt, hogy az még egy romantikus regényben is túlzásnak hatott volna. Mikszáthnak nyilván igaza volt, amikor azt állította, hogy az eset „általános beszéd tárgya volt az országban”, jóllehet a történet, s így a pletyka is több mint negyed századdal az író születése előtti. A pusztaszám adatok azonban annyira meghökkentők, hogy egészen biztosan lehetünk benne: a „különös házasságnak” messze földön híre ment.

Még egy apróságot említenék az anyakönyvi bejegyzéssel kapcsolatban: Kiss Anna (Kiss György lánya) is nemes volt a bejegyzés szerint, bár ez nem zárja ki azt, amit Mikszáth írt, hogy ti. „szegény sorsú” leány lett volna; a nábobhoz viszonyítva egészen biztosan az volt.

A fenti követelményrendszerből az első négy pontnak tehát tökéletesen megfelel br. Balassa Sándor. És megfelel az ötödiknek is. Igaz, az anyakönyv szerint előbb egy lánya született a házaspárnak, akit 1822. ápr. 23-án Lujza névre kereszteltek, egy évvel később azonban,

hetvenéves aggastyánnak nem lehetett igazi fia. E történetből és mellékepeződjaiból van szöve az »Egy magyar nábob« meséje, mely nagy irodalmi esemény volt, s Jókai életében fontos állomás. Ez a regény az ország elvitázhatlanul legnagyobb elbeszélőjévé emelte.¹ Érdekes, hogy a kritikai kiadás szerkesztője nem fűzött semmiféle észrevételt az életrajznak ehhez a részéhez, így tehát magának a Jókai műnek a kritikai kiadását kell megnéznünk ahhoz, hogy Mikszáth információját más forrásokkal szembesíthessük.

Az *Egy magyar nábob* kritikai kiadásának szerkesztője, Nagy Miklós, igen részletesen taglalta a mű keletkezésének körülményeiről szóló ismertetéseket és feltételezéseket. Maga Jókai önéletrajzi írásaiban csupán két körülményt említett meg regényének keletkezésével kapcsolatban. Az egyik: felesége, Laborfalvi Róza adta az ötletet a regényhez, a másik: „A szolnok–nagyváradai úton született meg – Jókai visszaemlékezése szerint – az *Egy magyar nábob* alap gondolata.”² Sajnos ezek az információk nem mondanak semmit arról, hogy milyen valóságos személyek és események ihlették a művet. Nagy Miklós azonban ezt követően tételesen felsorolta az irodalomtörténetben vissza-visszatérő „megfejtéseket”, amelyek a regény egy-egy mozzanata alapján adtak ötletet a talány megfejtéséhez. A legtöbb esetben azonban könnyen cáfolható a hipotézis, s néhány esetben Nagy Miklós rá is mutatott arra (többnyire Nagy Iván genealógiai munkája alapján, néha Borovszky vármegyei monográfiáit is segítségül hívva), hogy a feltételezést az érintett személy életrajzi adatai cáfolják. Egyik esetben azért, mert az illető még életben volt a regény megjelenésekor, máskor meg azért, mert nem fia, hanem lánya született, vagy éppen gyermektelenül halt meg stb. A felsorolásban természetesen Mikszáth Kálmán feltételezése is szerepel, érdemi megjegyzés nélkül.³ Vagyis a kritikai kiadás szerkesztője nem tartotta illetékesnek magát a kérdés eldöntésére, s csupán arra szorítkozott, hogy néhány feltételezésnél, ahol egyszerű megfontolásokkal cáfolható a hipotézis, közölje az annak ellentmondó tényeket. Mikszáth hipotézisével szemben ilyen ellenérvet nem talált.

Mielőtt részletezném a Mikszáth-hipotézissel kapcsolatos dokumentumokat, előbb azt kellene tisztáznom, hogy valójában mit is várunk el attól a valóságos személytől, aki a regény hőse lehetett, pontos-

sabban: aki az ötletet adhatta a regényhez. (A megkülönböztetés azért indokolt, mert jelen esetben csakis az alapötlet az, amelyet ilyen szempontból lehetséges és célszerű is vizsgálni.) Ezt annál is inkább szükséges előzetesen rögzítenünk, mert maga Mikszáth is azt írta, hogy a valóságos történetet „sok költői szabadsággal” dolgozta fel Jókai, tehát semmi esetre sem kérhetünk rajta számon egy részletes biográfiát. Az *Egy magyar nábob* nem életrajzi regény, hanem „csupán” regény, és pedig olyan regény, amelynek ihletője feltételezésem szerint valóságos személy volt, s ennek megfelelően a történet, főképp a kiindulási történet háttérében is valóságos személyeket és eseményeket tétélezhetünk fel. Véleményem szerint Jókai regényhősének, akit egyébként Kárpáthy Jánosnak nevez az író, olyan személy lehetett az ihletője, aki az alábbi minimum követelményeknek megfelelt:

1. A regény első megjelenésekor (1853-ban) már nem volt életben.
2. Kifejezetten gazdag nagybirtokos volt.
3. Idős korában (65–70 év) nem volt élő gyermeke.
4. Idős korában (min. 65–70 év) feleségül vett egy fiatal lányt (max. 25 év).
5. Feleségétől fia született, aki megérte a felnőtt kort.

Ezúttal nem térek ki olyan kérdésekre, amelyek véleményem szerint az előbbieket korolláriumának is nevezhetők. Így mindenek előtt arra, hogy a regény szerint oldalági családtagok az apaságot kétségbe vonták. Ennek ugyan a regényben igen nagy a jelentősége – sőt, bizonyos értelemben az egész regény nem utolsó sorban erről szól –, de egyfelől az ezzel kapcsolatos levéltári kutatások még hátra vannak, másfelől úgy gondolom, hogy valóban korolláriumról van szó. Ha ugyanis valakinek idős koráig nem születik gyermeke, majd váratlanul egy igen fiatal hölgygel utódot nemz, s ráadásul az illető tetemes vagyonnal is rendelkezik, akkor szükségszerű, hogy azok, akik a váratlan utód születése következtében az örökségtől elestek, az apaságot megtámadják. Mivel ez teljesen logikus következmény, úgy gondolom, hogy talán Jókai sem érezte szükségét annak, hogy e téren az egyébként is rekonstruál-

hatatlan tényekhez tartsa magát. Éppen ellenkezőleg: itt kezdődhetett számára az írói szabadság, ettől vált igazán regényessé a regény.

Vegyük észre, hogy a fenti követelményeknek nem is olyan könnyű megfelelni. Előbb-utóbb (egészen pontosan akkor, ha majd a Kárpát-medence valamennyi anyakönyvének digitalizálása megtörténik) meg lehet majd válaszolni a kérdést, hogy pontosan kik is azok a személyek, akik a fenti követelményeket teljesítik; sejtésem szerint „egyszámjegyű” lesz az eredmény. Nem mintha a nagy korkülönbség a házastársak között ritka lett volna, sokkal inkább a 2. pont szűkíti le a szóba jöhető öregek körét, vagyis a vagyoni helyzet.

És most lássuk, mit tudunk br. Balassa Sándorról? Azt, hogy az első két feltételnek megfelelt, Nagy Ivántól tudjuk, aki a leszármazási táblázatában harmadik feleségeként tüntette fel azt a Kiss Annát, akitől a gyermekei származtak, majd a szövegben ezeket közölte: „Báró II. Sándor kir. kamarás született 1745-ki aug. 1-jén. Meghalt 1832-dik jul. 2-kán kora 87. évében. Lakott Kékkőben. Ennek fia a most élő I. Antal, ki mint a tudományoknak barátja, két költő elődjének munkáik kiadásával készül irodalmunkat megajándékozni. Nemrég kimult nejétől Szigethi Szerencsy István főpohárnok leányától Annától a táblázaton álló két élő gyermeke van.”⁴ Az apának, Balassa Sándornak a másik gyermeke egyébként egy lány volt, sőt a táblázatban még két további gyermek is szerepel, akik azonban Nagy Iván művének keletkezésekor már nem éltek.

A nagy kérdés azonban az – s erre Nagy Iván adatai nem adnak választ –, hogy mikor is került sor br. Balassa Sándor harmadik házasságkötésére, arra a házasságára, amelyből négy gyermeke, köztük egy felnőtt kort megért fiú származott?

Ezzel kapcsolatosan már az előzetes vizsgálataim is érdekes eredményre vezettek. Kiderült ugyanis, hogy az OSZK Plakátok és Aprónyomtatványok Tárában, a XIX. századi gyászjelentések között nemcsak Balassa Sándoré, de Kiss Annáé, sőt Balassa Antalé is megtalálható.⁵ Az adatok elgondolkodtatók: br. Balassa Sándor 1832-ben, 87 éves korában, felesége, Kiss Anna pedig 1856-ban, 51 éves korában hunyt el; mivel gyermekük, Antal évfolyamtársa volt Madách Imrének, így tehát azt kapjuk eredményül, hogy 1823 körül, amikor Balassa An-

1823. ápr. 26-án megszületett br. Balassa Antal, a fiú utód is, aki valóban megérte a felnőtt kort (1877-ben halt meg). A folytatás sem maradt el tehát. Ma már az esettel kapcsolatos kényes kérdés is elvben megválaszolható; a Balassa család néhány tagjának exhumálását követően a genetikai vizsgálat megnyugtató választ adhat arra a kérdésre, vajon a pater volt-e a genitor, vagyis genetikailag is apa–fiú kapcsolat áll-e fenn Balassa Sándor és Antal között? Az azonban ettől függetlenül megállapítható, hogy minden valószínűség szerint Balassa Sándor adta az ötletet Jókainak a regényéhez. Arra sem árt felfigyelnünk, hogy az időpont Jókai regényében mindössze két évvel tér el attól, amikor a regény elején szereplő rész a valóságban lejátszódhatott: az 1821-ben megházasodott nábobbal 1822 nyarán már nem, de 1820 nyarán elvben még megtörténhetett mindaz, amit a regény első lapjain olvashatunk. Más szóba jöhető személyeknél nem ennyire közeli a regénybeli és az életrajzi adatok alapján feltételezhető időpont.

Egy komoly ellenvetés mellett azonban nem mehetünk el említés nélkül, jóllehet, egyik kritikai kiadásban sem történt rá utalás: sem Mikszáthban, sem Jókaiéban. Maga Nagy Iván volt az, aki kétségbe vonta, hogy Jókai regényének köze lehetett a kékkői történethez.⁶ Nagy Ivánnak bizonyos értelemben kétségkívül igaza volt; a gond csupán az, hogy a történet egészen más vonatkozását vette szemügyre, s annak valóban semmi köze sincs Jókai regényéhez. Nagy Iván alapvetően a fiúnak, Balassa Antalnak az életét elemezte – akit egyébként személyesen is ismert –, megállapítva, hogy életútja semmiféle párhuzamot sem mutat a *Kárpáthy Zoltán* c. regénnyel. Ez valóban így is van, más kérdés, hogy sem Mikszáth, sem mások nem is állítottak ilyesmit. Kizárólag a nábob személye, kései házassága és gyermekáldása volt az, ahol ilyen megfelelésről Mikszáth írt. Mint ahogyan Mikszáth óvatos megfogalmazására is érdemes odafigyelnünk: „Kékkő vár urának, báró Balassának a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal.” Ebbe a költői szabadságba sok minden belefér, annál is inkább, mivel Jókainak is a születése előtt történt az eset, így már maga a szóbeszéd is számos ponton eltérhetett a valóságtól. Egyébként abban, hogy Mikszáth ismerte, Nagy Iván viszont nem ismerte a nógrádi szóbeszédet, nem is annyira az játszhatott szerepet,

hogy Szklabonya közelebb van Kékkőhöz, mint Balassagyarmat. Feltételezhetjük azt is, hogy abban a falusi környezetben, amelyben Mikszáth a gyermekkorát töltötte, az érdekes történeteket, mendemondákat sokkal tovább megőrizte az ott élők emlékezete, mint a városokban, ahol a gyorsabb információáramlás következtében az új történetek mellett gyorsabban feledésbe merültek a régebbiek.

Végezetül érdemes néhány szót szólnunk a fiúról, br. Balassa Antalról, aki Madách Imrével kétszer is szorosabb kapcsolatba került. Először a pesti egyetemi évek során; Madách Imrének édesanyjához írt leveléből tudjuk, hogy évfolyamtársak voltak, emellett azonban annak a szűkebb egyetemi körnek is tagja volt, akik a *Mixtura* c. kéziratos lapot készítették. A lapot szerkesztő „nyolcak” névsora igazán impozáns: Andrassy Gyula, Andrassy Manó, Balassa Antal, Beniczky Ödön, Boronkay Rudolf, Lónyay Albert, Lónyay Menyhért, Madách Imre. A későbbiekben, 1859-ben a Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület megalakításában játszott döntő szerepet Balassa Antal; ő volt az egyesület első elnöke is. Elgondolkodtató azonban, hogy a hatalmas vagyon birtokosa, aki 1859-ben még a kékkői várába invitálta az alakuló ülés előkészítésére Madách Imrét, néhány év alatt teljesen tönkre ment. Gyászjelentése szerint Svájcban halt meg (Coppet), 1877-ben.

Jegyzetek

1. MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I.* (Mikszáth Kálmán Összes Művei 18.) Bp., 1960. 196.
2. JÓKAI Mór: *Egy magyar nábob.* (Jókai Mór összes művei. Regények 5.) Bp., 1962. 310.
3. JÓKAI Mór: i. m. 322.
4. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. kötet.* Pest, 1857. 128.
5. Országos Széchényi Könyvtár. Plakátok és Aprónyomatványok Tára. XIX. századi gyászjelentések.
6. NAGY Iván: *Egy nemzetség elvirágzása.* Nógrádi Lapok 1898. 14. sz.

Túl azon, hogy Berzsényi születésekor (de még száz évvel később is) a leggyakoribb az volt, hogy a születést követő napon keresztelték az újszülöttet, más érv is a május 6-i dátum mellett szól. Így Berzsényi levelén kívül [ahol a hónap és a nap megadásánál sem a szándékolt, sem a szándékolatlan tévedés vagy (megtévesztés nem valószínű] legfőképpen az, hogy a Vas vármegyei Hetyén (ma: Egyházashetye) csak katolikusokat kereszteltek, s még a közeli Kissomlyón is csak 1783-tól találunk (ismét) evangélikus gyülekezetet. Ennek megfelelően Berzsényit a viszonylag távolabb fekvő Nemesdömölkön (ma: Celldömölk) keresztelték. A nem elhanyagolható távolság is gyakorlatilag kizárja a születésnap keresztelőt. Elméletileg persze elképzelhető, hogy az újszülött életben maradása kétségesnek látszott, ezért siettették a szülők a keresztelőt, ám erre utaló életrajzi adatok hiányában ezt is, mint valószínűtlen lehetőséget, elvethetjük. (A lehetőség azonban nem kizárt; Berzsényi legendás fizikuma későbbi környezeti hatások következménye volt, semmiképpen sem adottság.)

Mindenesetre az első számú érv mégiscsak az, hogy egyfelől Berzsényi vélhetően helyesen tudta saját születésének időpontját, másfelől nem tudunk elképzelni olyan okot, amely miatt május 7. helyett május 6-át írt volna Kazinczynak. Ha a négy évnyi „fiatalítást” (29 évesnek írta magát) az említett levélben a hiúság számlájára írjuk, akkor sincs más magyarázat a május 6-i napra, mint az, hogy Berzsényi legjobb tudomása szerint aznap született.

Az „eredmény” tehát: 1776. május 6. (hétfő). Ez kétségkívül az eddigiek során legritkábban előforduló dátum Berzsényi születésével kapcsolatban, de azért leírták már ezt is.⁶

Ami pedig „Berzsényi Dániel születési bizonyítványa” címmel modern (huszadik századi) munkákban megjelent, azt ha nem is kell feltétlenül elfelejtenünk, de tanácsos (megtévesztő címe ellenére) szó szerint vennünk: szó sincs arról, hogy Berzsényi a jelzett cím alatt közzétett dokumentumban álló időpontban született volna; a dokumentum ugyanis a keresztelési (tehát nem születési!) anyakönyv kivonata, s mint ilyen, valóban bizonyítja, hogy a keresztelés szertartása előtt meg kellett születnie a megkereszteltnek: Berzsényi Dánielnek.⁷ (Nem itt a helye, hogy a keresztelési és születési anyakönyvek különbözőségét,

Függelék

Adalékok Berzsényi Dániel életrajzához*

A XIX. századi Berzsényi-életrajzok túlzott mértékben támaszkodtak a költő levelezésére, s ez azzal a következménnyel járt, hogy az alapvető életrajzi adatokba is igen sok hiba csúszott. A legemlékezetesebb eset a költő születésének dátuma körüli vita volt. Mivel mindmáig pontatlan dátum található a kézikönyvekben és a tankönyvekben, érdemes az adatok pontosítását Berzsényi születésével kezdenünk.

Mikor született Berzsényi?

A két legelterjedtebb dátum: 1776. május 7. és 1780. május 6. Sokáig csak az első dátum volt ismert, mígnem Toldy Ferenc egy levélből (Berzsényi levele Kazinczy Ferencnek, 1809. jan. 18.¹) arra következtetett, hogy a költő születési dátuma: 1780. május 6.² Később kézikönyvének második kiadásában is megismételte a dátumot.³ Anélkül, hogy a születési dátum körül kibontakozó vita részleteit ismertetnénk, elégedjünk meg annyival, hogy a keresztelési anyakönyv vonatkozó bejegyzését már a múlt században publikálták,⁴ s az megfelel a valóságnak.⁵ Ez egészen pontosan (de szöges ellentétben azzal, ahogyan a vonatkozó adatot értelmezni szokás) azt jelenti, hogy Berzsényit 1776. május 7-én keresztelték, s ennek megfelelően egy pontosságra törekvő lexikonban a születési dátumához ezt kellene írni: „1776. május 7-nél nem később”. Mivel azonban a születési dátumot nem ilyen formában szokás megadni, ezért megfontolandó: ebből, s más információkból kiindulva, megadható-e Berzsényi születésének valószínű napja.

*Ez a tanulmány kb. 20 éve készült; semmi köze Madáchhoz, ezért csak a függelékben kaphatott helyet. Ha egyszer valakit komolyabban érdekelni fog Berzsényi Dániel életrajza (amire az elkövetkezendő 100 évben nem sok esélyt látok), akkor haszonnal forgathatja.

Perlaky Judit

Döbrentei Gábor nyomán elterjedt az a feltételezés, hogy Berzsényi első szerelme, pontosabban az a leány, aki *Az első szerelem* c. versében mint „Dudi” szerepel, Perlaky Judit volt (Döbrentei féltestvére). Az állítást az életrajzírók sokáig nem cáfolták, de nem is erősítették meg. Csupán annak elismerésére szorítkoztak, hogy a „Dudi” valóban beceneve lehet egy Judit nevű lánynak.

Az eddigi legteljesebb és legpontosabb életrajz szerzője azonban végül is igen határozottan Perlaky Judit mellett voksolt.²¹ Érvelésében főképp annak megállapítására támaszkodott, hogy Döbrenteinek valóban féltestvére volt Perlaky Judit, akiről (vagy még inkább: akitől; esetleg közös édesanyjuktól) ilyenformán pontos értesülésekkel rendelkezhetett. Ám, ha valóban ő volt Berzsényi első szerelme, úgy az eset, legalábbis a magyar költészet történetében, elég rendhagyó. Merényi Oszkár is felhívja rá a figyelmet, hogy ez azt jelenti: Berzsényi húsz éves kora körül volt először szerelmes egy akkor tizenhárom év körüli lányba; Juditék ugyanis 1796-ban költöztek Nemesdömölkre. (Némiképp zavaró, hogy Judit születésével kapcsolatban egyedüli forrásunk Payr Sándor családtörténeti munkája; az abban Judit születési helyeként szereplő Komárom evangélikus anyakönyveit sajnos nem ismerjük.)

Berzsényi első szerelme tehát azért rendhagyó, mert minden jel szerint sok évvel az első szexuális kapcsolata után volt először szerelmes, legalábbis ha az erre vonatkozó nyilatkozatát s a verseit szembe-sítjük egymással. De akár Perlaky Judit az *Az első szerelem* Dudija, akár valaki más, az biztosnak látszik, hogy az a hölgy, akiről Kazinczynak így számolt be: „az én első szeretóm az én karjaim között elalélt” valaki más lehetett, az első szexuális kapcsolat tehát a jelek szerint korábbi volt, mint az első szerelem.

A Perlaky Judit melletti érvelést azzal egészíthetjük ki, hogy az anyakönyvek tanúsága szerint a Judit név az adott korban (1800 körül) s az adott helyen (Kemenesalja) viszonylag ritka volt. (Nemesdömölkön 1776 és 1806 között a megkeresztelték között mindössze 11 Judit ill. Jutka nevet találunk, legalábbis az indexregiszter tanúsága szerint.) Így nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is megvolna a lehetőség ar-

vezetésük jellegét, változásait elemezzük; elégedjünk meg annyival, hogy 1895 előtt – legalábbis a magyarországi keresztények esetében – keresztelési anyakönyvet vezettek; születési anyakönyv tehát nem létezett. Egyébként nem Berzsényi az egyetlen jelentős alakja irodalomtörténetünknek, akinek születési és keresztelési dátumát végzetesen összetévesztették. Madách Imre is január 20-án született, jóllehet valamennyi lexikonban január 21-e áll. Érdekes módon Madách is félreérthetetlenül leírta egy levelében születése napját, mégsem az általa helyesnek tartott dátum terjedt el.)

Berzsényi felesége

Berzsényitől, aki saját születését illetően négy évet „tévedett”, nem várhatjuk el, hogy a feleségéről pontos értesülésekkel rendelkezék.

A Kazinczynak írt 1809. március 12-i levél szerint dukai Takács Zsuzsannát (nemesi előnévről lévén szó, a Dukai írásmód helytelen; a szakszerűségre adó lexikonokban a T betűnél illik közölni a hölgy adatait!) tizennégy esztendő korában vette nőül, s ez az adat is meglehetősen elterjedt az életrajzokban. (Sok más szélsőséges állítással együtt, amelyeket azonban az állítások természetéből adódóan nehéz volna igazolni vagy cáfolni; így inkább csak az ellenőrizhető adatok meg nem felelése alapján kételkedhetünk azokban.)

Kissomlyó keresztelési anyakönyve szerint dukai Takács Ferenc és Saáry Éva dukai lakosok leányát 1784. február 26-án keresztelték Zsuzsanna névre.⁸ Elméletileg (a kor legelterjedtebbnek mondható szokása szerint az esküvőre rendszerint a menyasszony születési/keresztelési helyén került sor) ugyanitt kellene találnunk a házasságkötésre vonatkozó adatokat is. Ám Berzsényi házassága ismét csak Nemesdömölk anyakönyvében található. Ennek mélyebb oka azonban az lehet, hogy az ifjú pár első lakhelye (s így a menyasszonynak a házasságkötés előtti feltételezhető lakhelye) a Vas vármegyei Sömjén (ma: Kemenessömjén) volt, amelynek evangélikus lakosait Nemesdömölk (Celldömölk) anyakönyvébe jegyezték be. Itt is csak egy nap az eltérés az elterjedtnek ugyan nem mondható, de néhol előforduló dátum⁹ és a valóságos

dátum között; magyarázata azonban merőben más lehet, mint a költő születési és keresztelési dátumának összetévesztésénél. A vőlegényt 22 évesnek (a menyasszonyt 16 évesnek) tünteti fel az anyakönyv, s ez a 22-es szám kerülhetett a házasság tényleges időpontjának: 1799. május 21-nek (kedd) a helyébe.¹⁰ Minthogy ma már a házassági anyakönyv pontos adatai sem ismeretlenek,¹¹ csupán a menyasszony életkora miatt célszerű arra újólá utalni. Mert igaz ugyan, hogy a vonatkozó keresztelési anyakönyvi adatot Noszlopy Tivadar egyszer már közzétette, s annak nyomán megállapította a menyasszony valódi életkorát,¹² ez az adat azonban nem terjedt el, s újabb munkák is következetesen tizenhat évesnek írják a menyasszonyt.¹³

Dukai Takács Zsuzsanna tehát nem tizennégy éves volt, amikor házasságot kötött, mint ahogy Berzsényi állította, nem is tizenhat, mint ahogy a házasulandók anyakönyve írta, hanem tizenöt múlt nem egészen három hónappal. A vőlegény viszont huszonhárom éves is elmúlt! Talán ezúttal is fiatalítani kívánta magát? Ezt nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy milyen forrás állt az eskető rendelkezésére. (Tapasztalatom szerint a házassági anyakönyveknél a leggyakoribb pontatlanság éppen a házasulandók életkorával kapcsolatos. Föltehetően azért, mert nem dokumentumok alapján történt az adatok bejegyzése, hanem a házasulandók szóbeli adatközlése alapján. A menyasszony „túlzásának” hátterében racionálisabb ok állhatott: tényleges életkora alapján talán engedélyhez lett volna kötve a házassága.) Van még egy apró „szépséghibája” az anyakönyvi bejegyzésnek: a „bizonyosságok” (tanúk) rovatban egyetlen egy nevet találunk: alsókáldi Káldy Pálét. Ez bizony túlzott szerénységre vall egy olyan korban, amikor előkelőbb családokban 4–6 keresztszülőt is feltüntettek a keresztelési anyakönyvek, s amikor a legszerényebb házassági ceremóniánál is általában két tanú volt jelen.

Búcsúzás Sömjéntől

Berzsényi Kemenessömjénről való távozásának időpontja régóta tárgyalgatás tárgya. Általában szokás az időpontot anyósa halála utánra tenni.

E megfontolások háttérének elemzése nélkül, csak az anyakönyvi adatokra szorítkoznék.

Berzsényi anyósa, özvegy Takács Ferencné Saáry Éva halálának helyszíne valóban Kemenessömjén, időpontja azonban az elterjedt dátumoknál valamelyest korábbi: 1803. február 18. Halálakor 63 évesnek írta az anyakönyv,¹⁴ s ha figyelembe vesszük, hogy 1756. február 22-én kötött házasságot Takács Ferencsel,¹⁵ akkor megállapíthatjuk: nagyjából hasonló életkorú lehetett a házasságkötésekor, mint lánya, Zsuzsa.

Nem valószínű azonban, hogy anyósa halála után rövid időn belül távozott volna Berzsényi (jóllehet a Berzsényi-életrajzok általában ezt feltételezik). Hiszen két gyermeke is Kemenessömjénben született: Lídia, akit 1800. február 19-én kereszteltek (s akinek keresztszülei között – mint már mások is felfigyeltek rá – szerepel Perlaky Judit) és Farkas, akit 1803. október 18-án kereszteltek.¹⁶ Anyósa halála után nyolc hónappal tehát Berzsényi felesége Kemenessömjénben tartózkodott, s ott született gyermeke; föltehetően az apa, Berzsényi Dániel is ott élt, s csak később költözött el. Mindenesetre Berzsényi László már Niklán született, miként Antal is.

De hogy mennyire kritikusán kell olvasnunk még azt is, amit az anyakönyvekben találunk, arra Berzsényi László a legjobb példa. Mint evangélikus szülők gyermekét, joggal kereshetjük őt az illetékes vései anyakönyvben, s meg is találjuk. A dátum azonban: 1810. május 10.¹⁷ Természetesen szó sincs arról, hogy Berzsényi László akárcsak közelítőleg is ekkor született volna! Először ugyanis (ennek okait részletesen Noszlopy írta le) a tótszentpáli katolikus anyakönyvbe jegyezték be a keresztelését 1809. nov. 24-én, s csak jóval később vezették át a bejegyzést a vései anyakönyvbe. Antalt, akinek nevét 1806. aug. 9-i dátummal találjuk a marcali keresztelési anyakönyvben, végképp hiába keressük a vései evangélikus anyakönyvben.¹⁸

Viszont a vései anyakönyvben találjuk a költő halálának bejegyzését (1836. február 24., a temetés napja: február 26., a halál oka szélütés, s a halott „Niklán Tekintetes Berzsényi Dániel uraság, a költő”).¹⁹ Érdekes, hogy Berzsényi feleségének a halálozási napját nem tették eddig közzé; álljon tehát itt a hely és a dátum: Nikla, 1848. január 11. (a halál oka: „hidegláz”, temetés: január 13.).²⁰

József Attila: A szolnoki hídon*

A *Madách Imre életrajzi krónika* (Salgótarján, 1987) megjelenése után Radó György egy még nagyobb vállalkozás tervével foglalkozott: József Attila életrajzi krónikáját szeretne megírni. Hetvenötödik életévén túl be kellett azonban látnia, hogy ez a munka már meghaladja erejét. A teljes krónika terjedelme ugyanis összemérhető volna a kritikai kiadás eddig megjelent négy kötetével, vagyis messze meghaladná a korábbi életrajzi krónika terjedelmét. Ráadásul mozgásában egyre inkább korlátozva volt, így a munka elvégzéséhez szükséges könyvtárba járást, levéltári kutatást stb. már nem tudta vállalni.

Ezek a korlátok érezhetően kedvét szegték, s a kezdeti lendület után a munka évekre abbamaradt. Személyes beszélgetéseink során minden alkalmat megragadtam arra, hogy laikusként a beláthatatlanul szerteágazó munkának legalább a megkezdésére buzdítsam őt. 1992 tavaszán aztán elhatározta, hogy nyáron Szigligeten megírja az életrajzi krónika 1905-től 1922-ig tartó szakaszát.

A felhasznált irodalom azonban még ezen a szűk korszakon belül sem lehetett teljes. Néhány alapvető monográfia ugyanis Radó György könyvtárából hiányzott. A sietségben csupán egyetlen nagyobb lélegzetű, a munka szempontjából alapvető műnek, a *Fiatal életek indulójának* a fénymásolására maradt idő. Az életrajzi krónikába tehát nem kerültek be pl. olyan adatok, amelyek a *József Attila kéziratai és levelezése* c. katalógusban szerepelnek, s nem lett felhasználva a versek 1984-es kritikai kiadása sem. Vagyis az életrajzi krónikának itt közzétett része is a későbbiekben még kiegészítésre szorul. Sőt, remélhetőleg (!) sokszoros kiegészítésre. Nem is lehet másként, ha belegondolunk pl. abba, hogy a kézirati katalógus megjelenése óta hány újabb kézirat vált ismertté.

*Ez az írás eredetileg bevezető volt, amely *Radó György József Attila életrajzi krónikája elé* címmel jelent meg (Palócföld 1995/1. 67–69.) egy poszthumusz, a költő korai életrajzi szakaszát (1905–22) feldolgozó íráshoz. Mivel József Attilának erről a verséről tudomásom szerint azóta sem jelent meg elemzés, szükségesnek láttam újra közölni.

ra, hogy mondjuk Hetye 20 kilométeres körzetén belül s a Berzsényi születése körüli 5 éves időszakban valamennyi Judit névre keresztelt hölgyet megvizsgáljunk. Mindazonáltal a továbbiakban csak Perlaky Juditról lesz szó.

Eredetileg Celldömölk (Nemesdömölk) harmadik esketési anyakönyvének 57. lapjára volt bejegyezve Perlaky Judit házassága, legalábbis az indexregiszter szerint.²² Ám a megfelelő lapot hiába keressük. Az anyakönyv 55–60. oldalai a „szakszerűtlen” használat következtében részben vagy teljesen (éppen az 57. lap a jelek szerint teljesen) megsemmisültek. (A mikrofilmmásolaton több szomszédos lapon is égési nyomok láthatók az anyakönyv belsejében, a tűz tehát nyitott állapotban érte az anyakönyvet.) Mindenesetre Perlaky Judit az indexregiszter alapján 1802-ben vagy 1803-ban köthetett házasságot.

A pótolhatatlannak látszó adatokról azonban részben felvilágosítást nyújt egy Merényi által is hivatkozott családtörténeti munka.²³ Ebből megtudhatjuk, hogy II. Perlaky Dávid (Gergelyi, 1754. júl. 18.–Nemesdömölk, 1802. márc. 10.) és Simonyi Zsuzsa egyetlen gyermeke, Judit 1783-ban született Komáromban, ahová szülei Nemeskérre kerültek; a család 1796-ban költözött Nemesdömölkre, majd apja halála után Judit férjhez ment Kossuth Istvánhoz (édesanyja pedig ahhoz a Döbrentei Lajoshoz, akitől Gábor nevű fia született).

Nagy Géza szerint Juditnak hat gyermeke született Kossuth Istvántól (Tápiógyörgye, 1774–Monostorszeg, 1841): Cecil (Tápióbicske, 1803–?), Lajos (Tápióbicske, 1805–Monostorszeg, 1847), Károly (Tápiószentmárton, 1807–1857), Johanna (Tápiószentmárton, 1808–?), Sándor (Pest, 1816–Pest, 1855) és Karolina (Fülöpszállás, 1820–1892).²⁴ Ugyancsak Nagy Gézánál szerepel Judit halálának adata: Kiskőrös, 1822.²⁵

A Perlaky családnak s Berzsényinek feltételezhető kapcsolatára vonatkozóan talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az apa, Perlaky Dávid közvetlen hivatali elődje volt annak a Kis Jánosnak, akinek Berzsényihez fűződő kapcsolatáról már jóval többet tudunk. Perlaky Dávid halála után, 1802. augusztusában találjuk az első bejegyzést az anyakönyvben, amely jelzi, hogy Nemesdömölk új lelkésze Kis János lett.

A Berzsényi-életrajz, az anyakönyvek tüzetesebb vizsgálatával, a későbbiekben még számos vonatkozásban pontosabbá válhat. Mint érdekességet említhetjük meg, hogy ugyancsak Berzsényi egy fiatalkori szerelmével kapcsolatban, aki Nini, Ninon, később Chloe néven fordul elő a verseiben, 1971-ben Vargha Balázs egy érdekes hipotézist tett közzé: eszerint a kissomlyói evangélikus lelkésznek, Hrabovszky Jánosnak a közelében kell keresnünk a hölgyet, aki talán azonos a lelkész feleségének, Payer Rozinának a húgával.²⁶ Kérdés persze, hogy volt-e egyáltalán a hölgynek húga, s ha igen, hogyan hívták? Az ilyen és hasonló kérdéseket ma már csak az anyakönyvi bejegyzések kitartó vizsgálatával lehet megválaszolni.

* * *

Végezetül összefoglalom a fentebb elemzett főbb életrajzi adatokat:

1776. május 6.	Berzsényi születése
1776. május 7.	Berzsényi keresztelése
1784. február 26.	Későbbi feleségének, dukai Takács Zsuzsának a keresztelése
1799. május 21.	Berzsényi és Takács Zsuzsa esküvője
1800. február 19.	Lányának, Lídiának a keresztelése Sömjénben
1802 vagy 1803	Első szerelmének, Perlaky Juditnak az esküvője
1803. február 18.	Anyósának, özv. Takács Ferencné Saáry Évának a halála
1803. október 18.	Fiának, Farkasnak a keresztelése Sömjénben
1848. január 11.	Berzsényi feleségének a halála Niklán

Jegyzetek

1. *Berzsenyi Dániel válogatott művei*. Bp., 1961. 385.
2. TOLDY Ferenc (szerk.): *Berzsenyi Berzsenyi Dániel munkái*. Pest, 1864. 3–4.
3. TOLDY Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. III. Bp., 1876. 166.
4. VÁCZY János: *Berzsenyi Dániel életrajza*. Bp., 1895. 4.
5. Magyar Országos Levéltár, A 2611 [Celldömölk (Nemesdömölk) ev. anyakönyvei (mikrofilm)].
6. KÖRÖSY László: *Berzsenyi Dániel életrajza*. Pozsony–Budapest, 1884. 1.
7. MERÉNYI Oszkár: *Berzsenyi emlékkönyv*. Somogy és Vas megye, 1976. 31.
8. Magyar Országos Levéltár, A 2642 [Kissomlyó ev. anyakönyvei (mikrofilm)].
9. VÁCZY: i. m. 58.
10. Magyar Országos Levéltár, A 2613.
11. MERÉNYI Oszkár: i. m. 114.
12. NOSZLOPY Tivadar: *Berzsenyi Dániel és családja*. Kaposvár, 1910. 18.
13. MERÉNYI Oszkár: i. m. 114.
14. Magyar Országos Levéltár, A 2614.
15. Magyar Országos Levéltár, A 2613.
16. Magyar Országos Levéltár, A 2611.
17. Magyar Országos Levéltár, A 2123.
18. NOSZLOPY Tivadar: i. m. 23.
19. Magyar Országos Levéltár, A 2124.
20. Magyar Országos Levéltár, A 2124.
21. MERÉNYI Oszkár, i. m. 100–110.
22. Magyar Országos Levéltár, A 2615.
23. PAYR Sándor: *A Perlakiak négyszázados árvai háza*. Bp., 1905.
24. NAGY Géza: *Kossuth Lajos eredete*. Turul XII. Bp., 1894. 49–68.
25. Nagy Géza, i. m. 67.
26. VARGHA Balázs: „*A heves ifjú*.” *Adatok Berzsenyi szerelméről*. In. Rózsa Béla (szerk.): *Berzsenyi a Kemenesalján*. Egyházashetye–Szombathely, 1971. 23–41.

171

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)	25. VIII. Madách Szimpózium (2001)
2. II. Madách Szimpózium (1996)	26. Madách Aladár művei. I. Versek (2002)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)	27. IX. Madách Szimpózium (2002)
4. Imre Madách: <i>Le manusheski tragedija</i> (1996)	28. Imre Madách: <i>A Traxedia do Home</i> (2002)
	29. Enyedi Sándor: <i>Az ember tragédiája</i> bemutatói.
5. III. Madách Szimpózium (1996)	I. Az ősbemutatótól Trianonig (2002)
6. Balogh Károly: <i>Gyermekkorom emlékei</i> (1996)	30. X. Madách Szimpózium (2003)
	31. Imre Madách: <i>Moses</i> (2003 [angol fordítás])
7. Nagyné Nemes Györgyi Györgyi–Andor32. Csaba: <i>Madách Imre rajzai és festményei</i> (1997)	32. Bódi Györgyné: <i>A legújabb Madách-irodalom</i> (1993–2003) (2004)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)	33. L. Kiss Ibolya: <i>Erzsi tekintetes asszony</i> (2004)
9. Andor Csaba: <i>Ismeretlen epizódok Madách életéből</i> (1998)	34. Becker Hugó: <i>Madách Imre életrajza</i> (2004)
	35. XI. Madách Szimpózium (2004)
10. Andor Csaba: <i>Madách Imre és Veres Pálné</i> (1998)	36. Árpás Károly: <i>Egy Madách-beszéd elemzése</i> (2004)
11. V. Madách Szimpózium (1998)	37. Madách Imre: <i>Zsengék</i> . Commodus, Nápolyi
12. Fejér László: <i>Az ember tragédiája bemutatói</i> (1999)	Endre (Madách Imre művei I. Drámák 1., 2004)
13. Madách Imre: <i>Az ember tragédiája</i> . I. Főszöveg (1999)	38. Papp-Szász Lajosné: <i>Két Szontagh-életrajz</i> (2004)
14. Madách Imre: <i>Az ember tragédiája</i> . II. Szövegváltozatok, kommentároktörténete és (1999)	39. Kálnay Nándor: <i>Csesztve község leírása / Csesztve község (Nógrád vármegye)</i> tanügyének története (2004)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)	40. Madách Aladár művei. II. Próza (2005)
16. VI. Madách Szimpózium (1999)	41. Horánszky Nándor: <i>Az alsósztrigovai Madách-síremlék</i> (2005)
17. Imre Madách: <i>Di tragedye funem mentshn</i> (2000)	

18. Majthényi Anna levelezése (2000)   42. XII. Madách Szimpózium (2005)
 19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)   43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája
 20. VII. Madách Szimpózium (2000)   bemutatói. Az első hatvan év (2005)
 21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)   44. Imre Madách: Die Tragödie des
 Menschen
 22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)   (2005)
 23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)   45. Radó György–Andor Csaba: Madách
 Imre
 24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény   életrajzi krónika (2006)
 közt
 (2001)

Az is bizonyos, hogy néhány helyen pontosításra is szükség lesz a jövőben. E sorok írója nem sokkal a munka elkészülte után felhívta a szerző figyelmét arra, hogy *A szolnoki hídon* c. vers nem születhetett az 1920. IX. 30-i Budapest–Szeged út hatása alatt, mivel a két város vasúti pályaudvarai a Tisza egyazon oldalára esnek, s még egy esetleges kerülőút is gyakorlatilag elképzelhetetlen. Radó György elfogadta az érvelést (a vonatkozó rész most szögletes zárójel között szerepel), bár *A szolnoki hídon* keletkezésére nézve akkor egyikünk sem talált magyarázatot.

Néhány nappal Radó György halála után a szolnoki híd túloldalán, a kenderesi kastélyban időztem, ahol egy hölgy – talán Kisújszállás fizikai közelsége miatt – teázgatás közben sajátos helynévtévesztéssel mondta a *Kései siratót*: Utoljára Kisújszállásra mentem... A versben persze Szabadszállásról van szó, mindazonáltal pillanatnyilag mégis csak a *Kései sirató* adja a legjobb kulcsot *A szolnoki hídon* keletkezéséhez. A vers szerint „Utoljára Szabadszállásra mentem”, s ha ezt az állítást (Örkény István s más kortársak instrukciói nyomán) szó szerint vesszük, akkor ez azt jelenti, hogy József Attila közvetlenül édesanyja halála előtt másutt is járhatott vidéken, legvalószínűbben ugyanazért, amiért Szabadszállásra utazott: élelemért. Azt is föltehetjük, hogy az utazás körülményei is hasonlóak lehettek; ha a 89 km-re fekvő Szabadszállásra nem tudott a költő jegyet váltani, úgy a 100 km-nél távolabb fekvő ismeretlen helyszínt is (maga a szolnoki vasútállomás majdnem pontosan 100 km-re van Pesttől) legvalószínűbben a vonat tetején (jegy nélkül) utazva közelíthette meg. A vers hetedik sora: „Alattad a Rém, felül büntető Ég” megerősíti, hogy valóban így történhetett az emlékezetes utazás.

Természetesen a vers igazi megértésétől ezzel még nagyon messze vagyunk, de mert eddig még nem történt érdemi kísérlet e korai mű keletkezési körülményeinek megfejtésére, talán egy, a későbbiekben aprólékosan ellenőrizendő feltevést nem érdektelen dolog megfogalmazni.

A vers nem hagy kétséget afelől, hogy nem a híd vagy a táj szépsége volt az, ami a költőt élményei megfogalmazására készítette, hanem – anélkül, hogy tartalomelemzésnek vetnénk alá a statisztikai elemzéshez amúgy is túlságosan rövid 12 sort – inkább a halállal való váratlan és megrázó szembesülés. A kilencedik sor – „A Hold is kacag a nagy gyávaságon” – úgy értelmezhető, hogy az élmény idején kb. 15 és fél éves József Attila komolyan megijedhetett. Mi adhatott okot a különös

ijedelemre? Ezzel kapcsolatban két feltevés fogalmazható meg. Az egyik: a híd felépítése miatt József Attila váratlanul veszélyesen közel került a vasszerkezethez. A másik, részben az előző magyarázatául szolgáló lehetőség: a vonatetető amplitúdója az alátámasztással nem rendelkező hídon nagyságrendekkel megnőtt, s ha a költő a *Kései sírató*ban említett módon helyezkedett el – „A vonatetetőn hasaltam keresztben” –, akkor az oldalirányú kilengések miatt könnyen az egyik oldalra csúszhatott, s így kerülhetett közel a híd valamelyik szerkezeti eleméhez. Erre a lehetőségre utal az első két sor: „Az érc-oroszlán üstökét csóválva / riadtan reng a halál-színpadon.” A füst mozgását ugyan sok véletlenszerű körülmény magyarázhatja, ám a rengést, s az azzal együttjáró oldalirányú mozgást leginkább maga a hídszerkezet. Az 5–6. sor szerint: „Tenyérnyi hely s a vigyorgó, kapzsi Vég / orcájába sápad belé arcod”; ez is arra utal, hogy József Attila feje s a vasszerkezet között kritikusan kicsi volt a távolság. A már idézett hetedik sor vége – „felül büntető ég” – azt sejteti, hogy a veszély felülről leselkedhetett az utazóra. József Attila valóságos élményét, a vers születésének igazi okát azonban akkor érthetjük meg, ha elfogadjuk, hogy a tenyérnyi hely valóban tenyérnyi volt. Mit jelent ez? Egészen pontosan azt jelenti, hogy a halálos fenyegetéssel szembesülő József Attilának arra már végképp nem maradt ideje, hogy felmérje: túléli-e az elkövetkező néhány tizedmásodpercet. Vagyis nemcsak váratlanul vett észre valami életveszélyes fenyegetést a hídon, de azt sem lehetett megnyugtatóan felmérni, hogy a fenyegetés elől a rendelkezésre álló szűk helyen ki lehet-e térni. Úgy próbálhatott tehát a vonat felületéhez simulni, hogy nem tudhatta: erőfeszítése túléléshez vezet-e vagy halálhoz.

Az itt vázolt feltételezést a szolnoki híd korabeli felépítésének, a korabeli vasúti kocsiknak, vagonoknak a tanulmányozásán túl a helyzet teljes rekonstruálásával – a kutatónak a vasúti szerelvény tetején való utazásával – lehetne legalább a lehetőségekhez mérten megnyugtatóan tisztázni. A vers életrajzi hátterének megértéséhez azonban még egy fontos körülményt kellene ismernünk: melyik tiszántúli településre, kihez utazhatott József Attila?*

*A költő néneje, József Etel sem tudott válaszolni a kérdésre. Cáfolta azt a feltevésemet, hogy esetleg a nevelőszülőkhöz, Őcsődre utazott volna az öccse; tudomása szerint sohasem látogatta meg őket. (Levelemre adott válaszát a lánya közvetítette.)

Az előbbiekből következően nem csupán életrajz és életmű, de azok korrekt leírásai, magyarázatai között is szoros és kölcsönös a kapcsolat. Az életrajzi krónikának messzemenően támaszkodnia kell az életmű mégoly lényegtelennek látszó motívumaira is, és fordítva: a kritikai kiadásnak is érdemes felhasználnia az életrajzi krónika eredményeit. Esetünkben az utóbbi mindössze azt jelenti, hogy a vers keletkezéséről szolgáló élményt 1919 végére tehetjük (a mama halála előtti időszakra), a vers keletkezésénél pedig megerősíthetjük az 1920-as évszámot, amely a nem-autográf gépiraton áll. Ennél még tovább mehetünk: a vers 1920 elején keletkezhetett. Az édesanyja halálát költőileg (s nem utolsó sorban: lélektanilag) ekkor még feldolgozni képtelen fiatalember inkább egy másik megrázó élményét írta le, néhány héttel a történetek után.

E rövid példa a korrekción túl a feladat szépségére kívánta felhívni a figyelmet, s arra, hogy ismereteink rendszerezése, rendezése, s az ismertnek hitt információk újbóli átgondolása – legyen szó Madáchról, József Attiláról vagy valaki másról – nehéz, de nem reménytelen vállalkozás.

A SZOLNOKI HÍDON

Az érc-oroszlán üstökét csóválva
riadtan reng a halál-színpadon.
A Halál lesi, tárt karokkal várja,
hogy Úr legyen a sápadt arcokon.

Tenyérnyi hely s a vigyorgó, kapzsi Vég
orcájába sápad belé arcod.
Alattad a Rém, felül büntető Ég
– gyáva Ember! – Neked üzen harcot.

A Hold is kacag a nagy gyávaságon
és a Tisza lassan bugyborékol.
S csak ott tör ki a szó a néma ajkon,
hol már biztos-távol vagy a hídtól.

46. Madách Imre: Reformkori drámák. Férfi és nő – Csak tréfa – Jó név s erény
 53. XIV. Madách Szimpózium (2007)
 54. Andor Csaba: A siker éve: 1861 (2007)
 (Madách Imre művei II. Drámák 2., 2006)
55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. Csák vég-
 napjai (1843, 1861) – Mária királynő –
 (2006) II. La-
 jos (Madách Imre művei III. Drámák 3.,
 2007)
47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde
 (2006)
48. XIII. Madách Szimpózium (2006)
49. T. Pataki László: Kit szeretted, Ádám?
 (2006)
50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen
 (2006)
51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis
 (2006)
52. Imre Madách: La tragedia del hombre
 (2006)
56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk
 (2008)
57. Horváth Zsuzsanna–Bene Kálmán:
 Madách Imre lírája – irodalomesztétikai és
 nézőpontból (2008)
58. XV. Madách Szimpózium (2008)

SOROZATON KÍVÜLI KIADVÁNYOK

- Madách Imre: Az ember tragédiája (2002)
 Andor Csaba: Százegy aforizma (2002)
 Györe Balázs: A jámbor Pafnutij apát keze vonása
 (Györe Balázs művei 1., 2002)
- Györe Balázs: A jámbor Pafnutij apát keze vonása
 Bene Zoltán: Legendák helyett. 11 történet
 (2006)
- Palágyi Menyhért: Madách Imre neje (2003)
 Györe Balázs: A 91-esen elalhatok
 (Györe Balázs művei 2., 2003)
- Palágyi Menyhért: Madách Imre neje (2003)
 Györe Balázs: A 91-esen elalhatok
 György József: egy József története (2006)
 Györe Balázs: A 91-esen elalhatok
 Györe Balázs: Ha már ő sem él, kérem olvasatlanul
 (Györe Balázs művei 5., 2006)
- Frim Jakab: A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországra
 (2004)
- Frim Jakab: A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországra
 Szilágyi Géza: Válogatott írások (2007)
 Vágvölgyi Jenő: Ha elmennek a gólyák
 (2007)
- Antal Sándor: Ady és Várad (2004)
 Györe Balázs: Mindenki keresse a saját halálát
 (Györe Balázs művei 3., 2004)
- Antal Sándor: Ady és Várad (2004)
 Györe Balázs: Mindenki keresse a saját halálát
 Györe Balázs: A valóságban is létezik halálát
 (Györe Balázs művei 6., 2007)
- Tomschey Ottó: A XVIII–XIX. század magyar
 Andor Csaba: Teofília

költői / Hungarian poets of the 18th–19th centuries (2004) Vágvölgyi Jenő: Az Irgalom Völgye (2007)
Andor Csaba: Ízes étek (2005) Andor Csaba: Fogyókúra (2008)
Horváth Beatrix: A lélek útjain (2005) Györe Balázs: Krízis
(Györe Balázs művei 7., 2008)

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-42

Címünk: 1072 Bp., Nyár utca 8.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224

www.madach.hu

Társaságunk a Fővárosi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet, amelynek támogatását a vállalkozások költségeik között elszámolhatják.